

Рецензенти:

- Бабич Н. Д.** – професор кафедри історії і культури української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича,
Бузинська В. О. – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних дисциплін Буковинського державного фінансово-економічного університету,
Груба О. Б. – викладач вищої категорії, викладач-методист, заступник директора з гуманітарної освіти ДВНЗ «Донецький технікум промислової автоматики», голова методичного об'єднання викладачів українознавчих дисциплін Донецької області,
Іванова О. В. – кандидат філологічних наук, асистент кафедри української мови для неспеціалізованих факультетів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
Крохмаль В. В. – викладач вищої категорії, викладач-методист вищого навчального комунального закладу «Одеське педагогічне училище», відмінник освіти України, нагрудний знак імені А.Макаренка,
Лузман В. М. – викладач вищої категорії, викладач-методист КРВНЗ «Ялтинський медичний коледж», заступник голови методичного об'єднання викладачів українознавчих дисциплін АР Крим,
Шиманська Г. М. – викладач вищої категорії, викладач-методист, заступник директора з гуманітарної освіти та виховання вищого навчального комунального закладу «Білгород-Дністровське педагогічне училище»

Антонюк Т. М.

- A72 Українська мова : навчальний посібник для студентів ВНЗ I-II рівнів акредитації / Т. М. Антонюк, О. С. Стрижаківська, Л. М. Авдіковська. – Чернівці : ДрукАрт, 2014. – 344 с.
 ISBN 978-966-2021-22-9

Запропонований навчальний посібник покликаний полегшити засвоєння основних теоретичних відомостей з дисципліни «Українська мова», у ньому викладаються найнеобхідніші загальнотеоретичні матеріали, наводяться приклади до правил, даються тренувальні вправи, питання та тестові завдання для самоконтролю.

Посібник може бути використаний для індивідуальної та групової роботи як на заняттях, так і вдома, для організації самостійної роботи, відпрацювання пропущених занять та підготовки до державної підсумкової атестації студентів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації.

УДК 811.161.2(075.8)
ББК 81.411.1я73

*Рекомендовано як навчальний посібник для студентів
 вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації
 (лист Міністерства освіти і науки України №1/11-18258 від 27.11.13)*

ЗМІСТ

Передмова	6
Орієнтовний тематичний план	7
Частина 1	
Розділ I. Вступ. Функціональна стилістика і культура мовлення	9
Тема. Вступ. Мовлення як предмет стилістики і культури мовлення. Два рівні володіння українською літературною мовою: мовлення правильне (норми літературної мови) і комунікативно доцільне (змістовність, логічність, точність, виразність, доречність). Стилі мовлення.....	10
Розділ II. Практична стилістика і культура мовлення. Стилiстичні засоби фонетики	22
Тема 1. Загальна характеристика звукового складу мови. Норми вимови. Склад і наголос. Правила переносу слів.....	23
Тема 2. Складні випадки правопису м'якого знака.....	34
Тема 3. Складні випадки правопису апострофа.....	38
Тема 4. Складні випадки правопису великої букви.....	40
Тема 5. Складні випадки правопису слів із ненаголошеними голосними.....	48
Тема 6. Ділові папери. Загальні вимоги до складання документів. Документація щодо особового складу. Автобіографія. Заява.....	54
Тема 7. Складні випадки правопису слів із подвоєнням і подовженням приголосних.....	59
Тема 8. Складні випадки правопису слів зі спрощенням у групах приголосних.....	64
Тема 9. Складні випадки правопису слів із чергуванням голосних і приголосних звуків.....	67
Тема 10. Складні випадки правопису слів іншомовного походження..	74
Розділ III. Стилiстичні засоби лексикології та фразеології	84
Тема 1. Слово і його лексичне значення. Лексико-стилістичні синоніми. Антоніми. Пароніми. Основні групи фразеологізмів.....	85
Тема 2. Ділові папери. Обліково-фінансові документи. Розписка. Доручення.....	98
Розділ IV. Словотворчі засоби стилістики	107
Тема 1. Морфеми і словотвірна структура слова. Стилiстичне забарвлення значущих частин слова: префіксів і суфіксів.....	108
Тема 2. Основні способи словотвору.....	111
Тема 3. Основні орфограми в коренях, суфіксах та закінченнях (орфограми в дієслівних та прикметникових афіксах).....	117
Тема 4. Написання складних слів. Правопис складних іменників та прикметників.....	124
Розділ V. Сприймання чужого мовлення. Відтворення готового тексту	137
Тема. Сприймання чужого мовлення. Відтворення готового тексту.	

Конспект як різновид стислого переказу висловлювань, що сприймаються на слух. Конспект прочитаного. Тематичні виписки, план, тези.....	138
Частина 2	
Розділ VI. Практична стилістика і культура мовлення. Морфологічні засоби стилістики.....	145
Тема 1. Стилістичне забарвлення граматичних форм. Поняття роду, числа іменника. Власні і загальні назви.....	146
Тема 2. Особливості творення ступенів порівняння прикметників.....	155
Тема 3. Правопис часток.....	163
Тема 4. Правопис часток <i>НЕ</i> і <i>НІ</i> з різними частинами мови.....	168
Тема 5. Правопис прислівників.....	175
Тема 6. Складні випадки правопису прийменників та сполучників.....	186
Тема 7. Особливості відмінювання числівників та їх зв'язок з іменниками.....	193
Розділ VII. Стилiстика прoстих речень.....	209
Тема 1. Види прoстих речень і відтінки їх значень.....	210
Тема 2. Пунктограми у прoстoму реченні. Тире між підметом і присудком.....	214
Тема 3. Розділові знаки при однорідних членах речення та узагальнювальних словах.....	218
Тема 4. Пунктограми при відокремлених другорядних членах речення. Відокремлені й невідокремлені означення. Відокремлені приклади. Відокремлені додатки.....	228
Тема 5. Пунктограми при відокремлених другорядних членах речення. Відокремлені уточнювальні члени речення. Відокремлені обставини.....	238
Тема 6. Розділові знаки при вставних словах, звертаннях та вигуках.....	245
Розділ VIII. Стилiстика складних речень.....	258
Тема 1. Види складних речень і відтінки їх значень.....	259
Тема 2. Пунктограми у складносурядному реченні.....	269
Тема 3. Пунктограми в складнопiдряднoму реченні.....	274
Тема 4. Пунктограми у складнoму безсполучниковoму реченні.....	283
Тема 5. Пунктограми у складнoму реченні з різними типами зв'язку.....	288
Розділ IX. Стилiстика речень з різними способами вираження чужого мовлення.....	298
Тема 1. Прямa і непряма мoва, їх призначення і граматично-смыслові особливості. Пунктограми при прямій мові та діалозі.....	299
Тема 2. Оформлення цитат.....	303
Розділ X. Студентський проект удoскoналення власнoгo мовлення.....	310
Тема. Студентський проект удoскoналення власнoгo мовлення.....	311
Розділ XI. Риторика.....	316

Тема 1. Виступ із тематичною промовою. Основні форми виступу..	317
Тема 2. Створення власних висловлювань.....	321
Тема 3. Діалогічне мовлення.....	324
Тема 4. Монологічне мовлення.....	328
Зразок орієнтовних завдань для проведення Державної підсумкової атестації, підсумкових контрольних (самостійних) робіт.....	331
Відповіді до вправ.....	334
Еталони правильних відповідей.....	335
Список літератури.....	338

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник «Українська мова» укладено відповідно до навчальної програми з української мови для вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації (схваленої комісією з української мови Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (витяг з протоколу № 3 від 18.06.2013 р.), лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України від 10.07.2013р. № 14.1/10-2425 (автори програми Антонюк Т. М., Ковалевська Л. Б., Кабаненко А. М.).

Автори посібника прагнули домогтися, щоб вивчення мови було спрямоване не стільки на запам'ятовування студентами системи правил, скільки на розуміння закономірностей їх функціонування та на формування комунікативних умінь і навичок. А це, в свою чергу, має базуватися на принципах взаємозв'язку навчання, виховання і розвитку особистості, демократизації і гуманізації навчання та особистісної орієнтації навчання, що й даватиме можливість забезпечувати гармонійну реалізацію основних загальноосвітніх функцій навчального предмета, здійснювати співпрацю викладача й студента для досягнення навчально-освітньої мети, створювати умови для розвитку науково-інтелектуального та творчого потенціалу кожного студента.

Вивчаючи дисципліну «Українська мова» за допомогою запропонованого посібника, студенти матимуть можливість практично удосконалити володіння мовними нормами, збагатити словниковий запас, що сприятиме виробленню у майбутніх фахівців комунікативних компетенцій та загальнолюдських ціннісних орієнтирів.

Автори посібника висловлюють щире вдячність рецензентам за цінні поради, які дали змогу удосконалити його зміст та структуру.

ОРІЄНТОВНИЙ ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва розділів і тем	Кількість годин
I.	Вступ	1
П.	Функціональна стилістика і культура мовлення	1
1.	Вступ. Мовлення як предмет стилістики і культури мовлення. Два рівні володіння українською літературною мовою: мовлення правильне (норми літературної мови) і мовлення комунікативно доцільне (змістовність, логічність, точність, виразність, доречність). Функціональна стилістика і культура мовлення. Мовлення як предмет вивчення стилістики і культури мовлення. Стилі мовлення	1
III.	Практична стилістика і культура мовлення. Стилістичні засоби фонетики	30
2.	Загальна характеристика звукового складу мови. Норми вимови. Склад і наголос. Правила переносу слів	2
3.	Правопис. Складні випадки правопису м'якого знака, апострофа	4
4.	Складні випадки правопису великої букви	4
5.	Складні випадки правопису слів із ненаголошеними голосними	4
6.	Ділові папери. Загальні вимоги до складання документів. Документація щодо особового складу. Автобіографія. Заява	2
7.	Складні випадки правопису слів із подвоєнням і подовженням приголосних	4
8.	Складні випадки правопису слів зі спрощенням у групах приголосних	4
9.	Складні випадки правопису слів із чергуванням голосних і приголосних звуків. Написання слів іншомовного походження. Робота над темами, визначеними викладачем	6
IV.	Стилістичні засоби лексикології та фразеології	4
10.	Слово і його лексичне значення. Лексико-стилістичні синоніми. Антоніми. Пароніми. Фразеологізми	2
11.	Ділові папери. Обліково-фінансові документи. Розписка. Доручення	2
V.	Самостворчі засоби стилістики	12
12.	Морфеми і словотвірна структура слова. Основні способи словотвору. Стилістичне забарвлення значущих частин слова: префіксів і суфіксів Правопис. Основні орфограми в коренях, префіксах і суфіксах	4
13.	Правопис. Основні орфограми в коренях, префіксах і суфіксах	4
14.	Правопис. Написання складних слів	4
VI.	Сприймання чужого мовлення. Відтворення готового тексту	12
15.	Сприймання чужого мовлення. Відтворення готового тексту. Конспект як різновид стислого переказу висловлювань, що сприймаються на слух	4
16.	Конспект прочитаного, тематичні виписки, план, тези	4
17.	Контрольна робота (тестові завдання). Робота над темами, визначеними викладачем	2
18.	Робота над темами, визначеними викладачем	2
VII.	Практична стилістика і культура мовлення. Морфологічні засоби стилістики	22
19.	Стилістичне забарвлення граматичних форм. Поняття роду, числа. Власні і загальні назви. Особливості творення ступенів порівняння прикметників	4
20.	Правопис часток <i>НЕ</i> і <i>НИ</i> з різними частинами мови	6
21.	Правопис прислівників	4

№ з/п	Назва розділів і тем	Кількість годин
22.	Складні випадки правопису різних частин мови	4
23.	Складні випадки правопису різних частин мови. Робота над темами, визначеними викладачем	4
VIII.	Стилістика простих речень	10
24.	Види простих речень і відтінки їх значень. Пунктограми у простому реченні	4
25.	Розділові знаки при однорідних членах речення	2
26.	Пунктограми при відокремлених другорядних членах речення	4
IX.	Стилістика складних речень	10
27.	Пунктограми у складному реченні	4
28.	Пунктограми у складному реченні. Робота над темами, визначеними викладачем	4
29.	Робота над темами, визначеними викладачем	2
X.	Стилістика речень з різними способами вираження чужого мовлення	8
30.	Пряма і непряма мова, їх призначення. Пунктограми при прямій мові та діалозі	4
31.	Робота над темами, визначеними викладачем	4
XI.	Студентський проект удосконалення власного мовлення	6
32.	Студентський проект удосконалення власного мовлення (проведення діагностичної роботи і визначення індивідуальних проектів змісту, форм і методів удосконалення мовної і мовленнєвої компетенції студентів). Робота над темами, визначеними викладачем	6
XII	Риторика	24
33.	Виступ із тематичною промовою. Основні способи виступу. Робота над темами, визначеними викладачем	6
34.	Сприймання чужого мовлення. Створення власних висловлювань. Діалогічне мовлення. Робота над темами, визначеними викладачем	6
35.	Монологічне мовлення. Робота над темами, визначеними викладачем	6
36.	Контрольна робота (тестові завдання). Робота над темами, визначеними викладачем	2
37.	Робота над темами, визначеними викладачем	2
38.	Підсумкове заняття	2
	УСЬОГО	140*

***Примітка:** Для педагогічного, філологічного профілів кількість годин може бути збільшена (до 210).

Витяг з навчальної програми дисципліни «Українська мова» для вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, які здійснюють підготовку молодших спеціалістів на основі базової загальної середньої освіти, схваленої комісією з української мови Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (витяг з протоколу № 3 від 18.06.2013 р.), лист Інституту інноваційних технологій та змісту освіти від 10.07.2013 р. № 14.1/10-242.

Частина 1

Розділ I

Вступ. Функціональна стилістика і культура мовлення

ТЕМА:

Вступ. Мовлення як предмет стилістики і культури мовлення. Два рівні володіння українською літературною мовою: мовлення правильне (норми літературної мови) і комунікативно доцільне (змістовність, логічність, точність, виразність, доречність). Стили мовлення.

❖ Студенти повинні знати:

- рівні володіння мовою;
- поняття «синоніміка» й «варіантність»;
- норми літературної мови;
- функціональні стилі мовлення;
- визначення понять «мовний стиль», «мовленнєвий стиль», «функціональний стиль»;
- класифікацію стилів сучасної української мови, їх особливості;
- види наукового тексту, вимоги до його структури.

❖ Студенти повинні вміти:

- правильно й комунікативно доцільно висловлювати думки;
- знаходити стилістичні помилки й визначати їх вид;
- тлумачити терміни й поняття, що характеризують стилістику сучасної української літературної мови;
- добирати лексику відповідно до конкретного функціонального стилю мовлення;
- розрізняти загальнонаукову та спеціальну наукову термінологію;
- розрізняти тексти різних стилів мовлення на слух.

ТЕМА. ВСТУП. МОВЛЕННЯ ЯК ПРЕДМЕТ СТИЛІСТИКИ І КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЯ. ДВА РІВНІ ВОЛОДІННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ МОВОЮ: МОВЛЕННЯ ПРАВИЛЬНЕ (НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ) І КОМУНІКАТИВНО ДОЦІЛЬНЕ (ЗМІСТОВНІСТЬ, ЛОГІЧНІСТЬ, ТОЧНІСТЬ, ВИРАЗНІСТЬ, ДОРЕЧНІСТЬ). СТИЛІ МОВЛЕННЯ

Мовлення – це діяльність, що пов'язана з функціонуванням мови, це спілкування засобами мови. Мова і мовлення нерозривні.

Мовлення є сукупністю мовленнєвих дій, кожна з яких має мету, що випливає із загальної цілі спілкування. *Спілкування* – це передавання певної інформації, обмін нею між людьми. Процес спілкування являє собою різні види мовленнєвої діяльності: *аудіювання, говоріння, читання, письмо*. Форми спілкування бувають різні: *полілог* (групова розмова), *діалог* (розмова двох людей), *монолог* (наявність співрозмовника не обов'язкова).

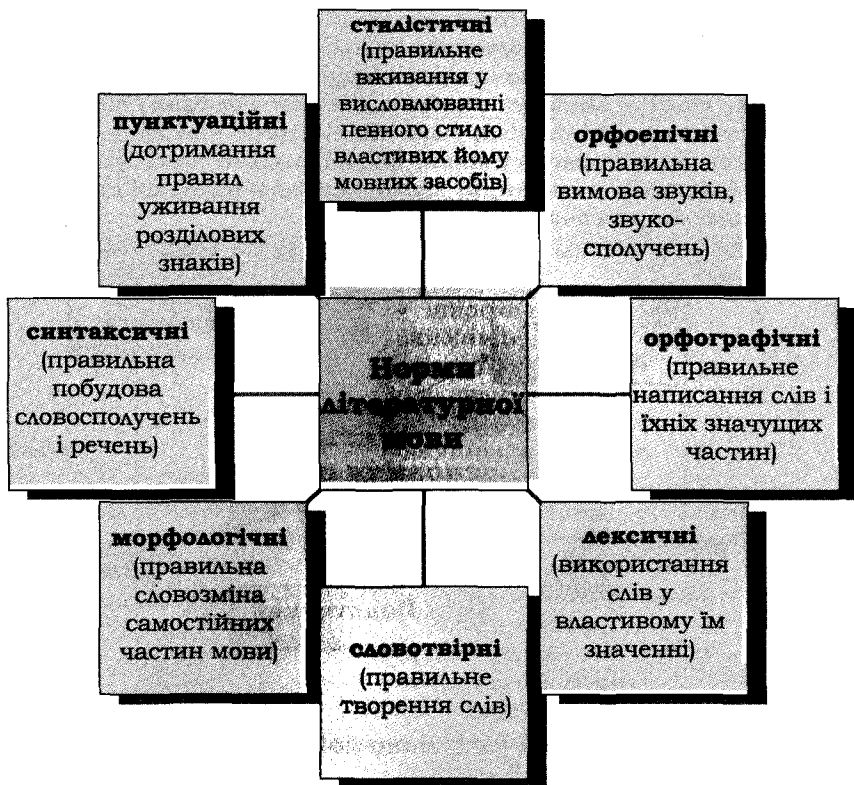
Важливим поняттям мовознавства є варіантність. Варіанти – це паралельні форми існування мовних одиниць. Серед мовних варіантів виділяють: варіанти звуку, фонетичні варіанти слова (*униз/вниз*), словотвірні варіанти слова (*олениця / олениха*), варіанти морфеми (префікси *з-/зі/із*; дієслівні закінчення *ходім/ходімо*; інфінітивні суфікси *-ти* та *-ть жити / жить*; закінчення прикметників одн. чол. і с. р. М. в. *-ім, -ому у синім / у синьому*), варіанти словосполучення (*українська пісня / пісня з України*) і речення (*Сказали слово / Сказано слово*), варіанти фразеологізмів (*підрізати / обтягти крила*).

Мовознавці виділяють *два рівні володіння українською літературною мовою*: мовлення правильне (норми літературної мови) і комунікативно доцільне (змістовність, логічність, точність, виразність, доречність).

РІВНІ ВОЛОДІННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ МОВОЮ

Вищий рівень: стилістична норма – регламентує відбір мовних засобів залежно від ситуації (комунікативно доцільне, гарне, емоційне, виразне мовлення)

Нижчий рівень: мовна норма – закріплені практикою зразкового використання загальноприйняті правила (чисте, правильне мовлення)

Стилістика вивчає мову і мовлення, займається відбором виразних мовних засобів для їх функціонування в мовленні. Одним із критеріїв відбору є правильність, тобто дотримання мовних норм. Отже, стилістика тісно пов'язана з культурою мовлення, і спільним у цих науках є дослідження правильності і нормативності мовлення.

Стилістика мови вивчає стилістичні ресурси всіх мовних рівнів: лексики, фразеології, морфології, синтаксису. Стилістика мови включає поняття синонімії. Емоційно-експресивне забарвлення мовних явищ – теж невід'ємний компонент стилістики, невіддільний від явища синонімії. Наприклад, іменник *губи* – стилістично нейтральне слово. Зате його синонім *уста* – має відтінок урочистості і вживається переважно в художньому стилі.

Стилістика мовлення охоплює функціональні стилі мовлення.

Функціональний стиль – це суспільно усвідомлений внутрішньо цілісний (звідси гармонія стилю) спосіб використання мови, принцип вибору і комбінування мовних засобів, який забезпечує реалізацію функції суб'єктивно-духовного впливу.

Отже, *стилі мови можна визначити як історично сформовані, суспільно усвідомлені різновиди загальнонаціональної літературної мови, які різняться принципами відбору та організації мовних засобів і частково самими мовними засобами відповідно до сфер спілкування.*

Система мовних засобів, стилістичні норми у лексиці, фразеології, граматиці, коло їх застосування, функціональне призначення, форма та спосіб викладу – ознаки, за якими розрізняють мовні стилі. Сучасна українська літературна мова має:

Розмовний (розмовно-побутовий) стиль

Призначення стилю	Основні ознаки	Мовні засоби	Форма реалізації
забезпечувати побутові стосунки, живий обмін думками, враженнями	усна форма спілкування, невимушеність спілкування, що може супроводжуватися позамовними чинниками – мімікою, жестикуляцією, які часто бувають виразно емоційно забарвлені; розмаїття ритміко-мелодійних варіацій, неодноманітність,	<ul style="list-style-type: none"> • широко використовуються загальноновживані слова; • найчастіше вживаються різні здрібнілі форми слів, пестливі, лайливі, жартівливі слова; • величезне багатство інтонацій; • різні типи простих речень, часто неповні, односкладні; • використовуються звертання; • можливе вживання 	діалог, полілог

	що відтворює природну безпосередність мовців	діалектизмів, фольклоризмів, просторічної лексики	
--	--	---	--

Художній стиль

Призначення стилю	Основні ознаки	Мовні засоби	Форма реалізації
формувати ідейні переконання, моральні якості та естетичний смак засобами художнього слова через систему образів	образність, зображувальність, естетичність мовлення, поетичність	<ul style="list-style-type: none"> широке вживання синонімів, антонімів, епітетів, метафор, порівнянь, фразеологізмів, омонімів, історизмів, просторічних елементів; поширені всі типи речень; повною мірою представлені стилістичні фігури (синтаксичний паралелізм, повтори, алітерація тощо), риторичні питання, звертання та ін. 	монолог, діалог

Публіцистичний стиль

Призначення стилю	Основні ознаки	Мовні засоби	Форма реалізації
формування громадської думки	використання усіх засобів емоційного впливу (епітет, порівняння, метафора); поєднання публіцистичного стилю з	<ul style="list-style-type: none"> використання найрізноманітнішої термінологічної лексики, передусім суспільнополітичної, і слів з яскравим емоційним забарвленням, що свідчить про злиття наукового, художнього й офіційно-ділового 	писемна (статті, фейлетони) та усна (публічні виступи) форми монологу (діалогу)

	науковим; визначальною рисою є вдале поєднання логізації викладу з емоційно- експресивним забарвленням	стилів (<i>міжнародна арена, ескалація війни, керівна роль, рішучі заходи, семимильні кроки</i>); • широке використання окличних і питальних конструкцій, звертань, неповних речень, прямої мови тощо	
--	---	---	--

Науковий стиль

Призначення стилю	Основні ознаки	Мовні засоби	Форма реалізації
повідомляти про результати дослідження, обґрунтовувати гіпотези, роз'яснювати явища, систематизувати знання	об'єктивність, логічна послідовність, узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, переконливість, аргументація, аналіз, синтез, пояснення причинно- наслідкових відношень, висновки	<ul style="list-style-type: none"> • широке вживання слів-термінів (напр.: <i>пігмент, макроцитоз, синтез, екзема, акрофобія; апеляція, пеня, вексель, делікт, патент, акредитив, дебітор, бартер</i>); • спеціальна фразеологія (<i>кесарів розтин, грудна жаба, щитоподібна залоза, точка замерзання</i>); • мовні кліше (застосовується для, <i>складається із, полягає в та ін.</i>); • «авторська множина»: <i>на основі наших досліджень, на нашу думку</i>; • складні синтаксичні конструкції (часто трапляються складені підрядні 	<p><i>писемна (наукові праці, дослідження, підручники, дисертації) та усна (наукова довідь, повідомлення тощо) форми монологу</i></p>

		<p>сполучники, характерні для книжної мови, напр.: <i>завдяки тому, що; внаслідок того, що; зважаючи на те, що; тоді як; у зв'язку з тим, що</i> тощо);</p> <ul style="list-style-type: none"> • повні речення; • безособові, неозначені та узагальнені речення (напр.: <i>Дана пряма АВ і точка С, що не лежить на цій прямій. Доведіть, що через точку С можна провести пряму, паралельну прямій АВ</i>) 	
--	--	--	--

Офіційно-діловий стиль

Призначення стилю	Основні ознаки	Мовні засоби	Форма реалізації
регулювати ділові стосунки мовців у державно-правовій і суспільно-виробничій сферах, обслуговувати громадські потреби людей у типових ситуаціях	документальність, стабільність, стислість, чіткість, висока стандартизація вислову, регламентація тексту	<ul style="list-style-type: none"> • усім документам властива особлива ділова (канцелярська) лексика (<i>реквізити, акредитація, договір, доручення, акт</i>); • активно вживаються суспільно-політичні та адміністративно-канцелярські терміни (<i>конституція, постанова, заява</i>); • наявні численні мовні стандарти-кліше (<i>витяг з наказу, притягати до відповідальності</i>); 	<p>писемна (мова ділових паперів, розпоряджень, програм, автобіографій, наказів та ін.)</p> <p>та усна (розмова з відвідувачами, проведення нарад, телефонні розмови тощо)</p> <p>форми монологу (діалогу)</p>

		<p>уводяться в текст складноскорочені слова та аббревіатури (<i>ВНЗ, міськрада</i>);</p> <ul style="list-style-type: none"> • часто трапляються словосполучення з дієсловами у формі теперішнього часу із значенням позачасовості, постійної дії; • наявність безособових, неозначених і наказових форм дієслова (напр.: <i>вжити заходів, покласти обов'язки, оголосити подяку, складено й завірено в двох примірниках</i>); • часто вживані віддієслівні іменники, прийменники (напр.: <i>на підставі, з метою, відповідно до, згідно з, за рахунок та ін.</i>); • складні сполучники (напр.: <i>унаслідок того, що...; зважаючи на те, що...; у зв'язку з тим, що... та ін.</i>); • різноманітні стійкі словосполучення, що служать для зв'язку частин складного речення (напр.: <i>на випадок, якщо...; з тієї причини, що...; з тією умовою, що..., таким чином, що...; той факт, що... та ін.</i>); 	
--	--	--	--

		<ul style="list-style-type: none"> • відсутні емоційно-експресивна лексика й будь-яка мовна індивідуальність автора, обмежено синонімію 	
--	--	--	--

Відродження церкви зумовило широкий потік богословської літератури. Тому мовознавці схилиються до думки про виділення в сучасній лінгвістиці ще одного функціонального різновиду мови – **конфесійного**.

Конфесійний стиль – це не новий стиль, а відроджений забутий, що сформувався ще в дохристиянських, прадавніх віруваннях українців. Стиль обслуговує сферу релігій, культу. Тексти цього стилю в основному мають специфічну організацію *на лексичному рівні*: значна кількість маркованих релігійних слів, численні лексичні запозичення, широке використання синонімів, антонімів, тропів. Для *синтаксису* характерний інверсійний порядок слів, який підкреслює урочисту піднесеність мови. Поширені повтори слів, словосполучень і речень, за допомогою яких наголошується певна думка.

Отже, українська мова – це багата й своєрідна система, і стилістика в ній є самодостатнім, вагомим складником.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять «мова» та «мовлення».
2. Назвіть рівні володіння українською літературною мовою.
3. Чим відрізняється стилістика мови від стилістики мовлення? Що в них спільного?
4. Дайте визначення мовного стилю. Назвіть функціональні мовні стилі.
5. Обґрунтуйте необхідність мовних стилів.
6. Які спільні й відмінні риси мають офіційно-діловий і науковий стилі?
7. У яких стилях допустиме вживання розмовних елементів та фразеологічних висловів?

Вправи до теми

Вправа 1. Самостійно заповніть таблицю «Стилі української мови».

Назва стилю	Мета мовлення (Призначення)	Сфера вживання	Основні ознаки	Мовні засоби	Жанри реалізації	Підстилі	Приклад стилю

Вправа 2. Визначте, до яких стилів (підстилів) належать подані уривки? Доведіть це, знайшовши характерні риси у текстах.

I. Культура мовлення – це духовне обличчя людини. Вона свідчить про загальний розвиток особистості, ступінь прилучення її до духовних багатств рідного народу й надбань усього людства.

Основою мовленнєвої культури є грамотність, тобто дотримання загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними і стилістичними засобами мови. Але цим поняття мовленнєвої культури не вичерпується. Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, синтаксично різноманітним.

Культура мовлення тісно пов'язана з культурою мислення. Якщо людина ясно, логічно мислить, то й мовлення в неї зрозуміле, логічне.

Мовлення тоді гарне, коли воно якнайповніше і якнайточніше передає думки чи малює образи, зрозуміле і легко сприймається.

Грамотне, багате мовлення – не тільки ефективний засіб передачі й сприйняття думок та образів. Це й вияв поваги до людей, з якими спілкуєшся, до народу, який створив цю мову (3 посіб.).

II. Речовина клітини за своїми фізико-хімічними властивостями являє собою колоїдну систему, що містить складні органічні сполуки – білки, жири та вуглеводи, а також воду й неорганічні солі.

Важливим компонентом клітини є ферменти, або ензими – речовини білкової природи, що виконують роль біологічних каталізаторів. Виділено велику кількість ферментів, кожний фермент бере участь у певній хімічній реакції (3 посіб.).

III. Раби – це нація, котра не має слова.

Тому й не може захистити себе (О. Пахльовська).

Літа ідуть... Відходим в небуття...

Лишившись тут у пісні, пензлі, слові,
у пам'яті людській, бо смисл життя
на цій землі у доброти й любові! (А. Душак).

IV. Президентом України може бути громадянин України не молодший 35 років на день виборів. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше двох строків підряд. Президент

України не може бути народним депутатом, обіймати будь-яку посаду в державних органах і громадських об'єднаннях, а також в інших організаціях та займатися комерційною діяльністю. Якщо особа, обрана Президентом України, є народним депутатом, то її депутатські повноваження припиняються з моменту вступу на посаду. Порушення вимог цієї статті призводять до втрати президентських повноважень, обрана особа не може бути приведена до присяги (*З Конституції України*).

V. Бібліотеки в Україні з'явилися в XI ст., спершу при монастирях, передусім у Києво-Печерському, та при великих храмах, наприклад, при святій Софії в Києві. Це були збірки рукописів та рукописних книг для внутрішнього вжитку даного храму, але при нагоді, можливо, ними користувалися й особи сторонні, як духовні, так і світські. З літописів відомо, що князі й бояри часто мали бібліотеки і наділяли монастирі чи церкви книжками (Святослав Ярославич, Микола Святоша Чернігівський, Володимир Волинський). Згодом такі збірки рукописів і книжок поставляли й по церковних братствах (XV – XVII ст.).

VI. Про відчуття меншовартості, яке, ніби вірус, вразило ментальність певної – на жаль, значної – частини наших співгромадян, преса писала чимало. Цьому явищу є історичне пояснення: понад 300 років Україна була позбавлена державності й весь час відчувала на собі важку руку «старшого брата». Будь-який вияв самостійності, будь-який потяг до суверенності придушувався всіма засобами, у тім числі мечем і вогнем. Згадаймо гетьмана Мазепу, який зробив спробу вивернутися з-під московського ярма і на довгі часи був оголошений зрадником, а Батурин – тодішня козацька столиця – був вирізаний до ноги, не жаліли навіть немовлят.

Трьохсотлітня залежність від Москви не минула безслідно для українського народу. Мало того, що постійно грабувалися багатства України – у неї була відібрана історія, перейнята і присвоєна культура, по крапині виціджувалася сама душа нації – мова. Вся ідеологія як царської, так і комуно-радянської імперії була спрямована на те, щоб русифікувати Україну, притлумити почуття національної гордості в її народі, стерти з його історичної пам'яті саме поняття «українська нація» (*В. Карпенко*).

VII. Тебе взиваємо, правдивого Бога... Не зсилай на нас ні турбот, ні голоду, ні нагальної смерті, огню, потопу, щоб не відпали від віри нетверді вірою. Мало нас карай, багато милуй, мало рани, а милосердно лікуй; мало смуту, скоро звесели, бо не може наша душа довго стерпіти Твого гніву, як стеблина вогню. Вкороти свій гнів, умилосярдися, бо Твоя є сила милувати й спасати. Тому й продовжи ласку Твою для людей Твоїх... Всіх, що в роботі, в полоні, на засланні, в дорозі, у плавбі, в темницях, у голоді, і спразі, і наготі, – всіх помилуй, усіх потіш, усіх враздуй, зсипаючи їм радість тілесну й душевну (*Митрополит Іларіон*).

VIII. Не розвинувши власного міського сленгу, українська мова в Україні виробила інше своєрідне явище, дістало там і свою власну

назву – суржик, суміш українського з російським при більш-менш довольному вживанні складників того чи іншого шару, де складники другої мови підносять експресію вислову. Суржик уживається широко, почасти по містах, далеко типовіше – по селах. Це живе явище, і воно заслуговує на вивчення, чого воно поки що не дочекалося на радянській Україні. Але тоді, як міський сленг націлений у майбуття мови, прогнози щодо суржику мали б бути протилежного характеру (Ю. Шевельов).

IX. – Маріє Степанівно, скажіть, будь ласка, чи готові документи для митниці?

– Не цілком. Чекаємо останні дані з сьомої філії.

– Зателефонуйте в наші філії і запросіть усіх керівників відділів прибути наступної п'ятниці о 15.00 до мене з результатами планової інвентаризації.

– Гаразд, Петре В'ячеславовичу. У приймальні чекає начальник відділу кадрів.

– Запросіть. Хай заходить.

– До речі, Петре В'ячеславовичу, вам сьогодні о 14.30 потрібно бути у міськвиконкомі.

– Дякую. Я про це пам'ятаю. Викличте, будь ласка, на 14.00 машину та підготуйте звітну документацію за перший квартал поточного року.

Вправа 3. Які з поданих словосполучень не належать до наукового стилю? Доведіть думку.

Аутоалергічне захворювання, термінові заходи, чудовий світанок, дії політичних партій, золоте колосся, пошкодження клітин, висловлювати протест, ставити в обов'язок, темненька нічка, високорозвинена економіка, сумне небо, посилити вимоги, місцевий імунітет, розпочати обговорення, мовчазний ліс, склад речення, велике коло кровообігу.

Вправа 4. Подані словосполучення замініть офіційно-діловими.

I. Бойків звіт, дрібненька деталь, височенна вежа, самий чистий, підприємства Луганщини, точнісінько туди, щонайліпше виконане завдання, день для відпочинку, тато робе на автобусі, глибоческа прірва, входящий документ, скласти характеристику, десяток грузовиків, скрився з вида, смутно пам'ятати, реєструвать порушення, прошлогодній долг, я рахую вистачить.

II. Ольжича відпустка, перва чверть, більше тисячі грн., на протязі суток, нетактична просьба, слідувати правилам, отоплюваний сезон, дюжина актів, офіційні лица, один рік тому назад, пишіть на новий адрес, у прошлому годі, сильнючий вітрюган, давайте зробимо перерву, мова йшла про..., трійко делегатів, у самісінький центр, більша половина зала, бувший президент.

Вправа 5. Поясніть, як ви розумієте наведені нижче стійкі народні порівняння. Складіть та запишіть речення (з трьома на вибір).

Як до стінки казати; лежить як пес на стерні; добирає собі місця як курка на гнізді; сидить як миша під віником; дивиться як кіт на сало; надувся як сич на негоду; колючий як їжак; гарна як маків цвіт; багата як собака кудлата.

Вправа 6. Складіть речення з поданими стійкими конструкціями. Для яких стилів вони характерні?

Відігравати роль, підвищувати рівень, одержати перемогу, справити враження, мати значення, користуватися успіхом, мати успіх.

Розділ II

Практична стилістика і культура мовлення. Стилістичні засоби фонетики

ТЕМИ:

1. Загальна характеристика звукового складу мови. Норми вимови. Склад і наголос. Правила переносу слів.
2. Складні випадки правопису м'якого знака.
3. Складні випадки правопису апострофа.
4. Складні випадки правопису великої букви.
5. Складні випадки правопису слів із ненаголошеними голосними.
6. Ділові папери. Загальні вимоги до складання документів. Документація щодо особового складу. Автобіографія. Заява.
7. Складні випадки правопису слів із подвоєнням і подовженням приголосних.
8. Складні випадки правопису слів зі спрощенням у групах приголосних.
9. Складні випадки правопису слів із чергуванням голосних і приголосних звуків.
10. Складні випадки правопису слів іншомовного походження.

❖ Студенти повинні знати:

- загальну характеристику звукового складу мови, норми вимови, склад і наголос, правила переносу слів;
- складні випадки правопису м'якого знака, апострофа, великої букви;
- складні випадки правопису слів з ненаголошеними голосними;
- складні випадки правопису слів із подвоєнням і подовженням приголосних;
- складні випадки правопису слів зі спрощенням у групах приголосних;
- складні випадки правопису слів із чергуванням голосних та приголосних звуків;
- складні випадки правопису слів іншомовного походження.

❖ Студенти повинні вміти:

- дотримуватися норм української літературної вимови; визначати і виправляти допущені в усному мовленні орфоепічні помилки;
- розрізняти звуки і букви шляхом звукового запису (транскрипції);
- грамотно писати слова з апострофом, м'яким знаком; дотримуватися правил подвоєння, спрощення та чергування приголосних;
- грамотно відтворювати на письмі слова іншомовного походження.

ТЕМА 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗВУКОВОГО СКЛАДУ МОВИ. НОРМИ ВИМОВИ. СКЛАД І НАГОЛОС. ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ

Звуковий склад мови

У процесі комунікації люди вимовляють і чують велику кількість звуків, але для розуміння й висловлення думки важливими є лише ті, які розрізняють значення слів та їхні форми.

Хоч звуки мовлення набувають індивідуального забарвлення завдяки тембру голосу, його висоті, інтенсивності, проте вони сприймаються носіями певної мови однаково й легко вичленовуються з мовного потоку.

Звук у мові – найдрібніша акустично-артикуляційна неподільна одиниця мовлення. Окремо взятий звук не має будь-якого значення, він його набуває лише у складі слів і морфем, виконуючи функцію розпізнання та розрізнення їхніх значень, наприклад: *бік – вік – лік; зір – кір; дар – дер – дур; іди – іде – іду – ідеш – ідуть – ішов* і под.

Звуки створюють зовнішню (звукову) оболонку слова. Для того, щоб відрізнити звук від літери на письмі, звук беруть у квадратні дужки, наприклад: літера **с** (ес) позначає звук **[с]**, літера **б** (бе) позначає звук **[б]** і т. д.

В українській мові 38 звуків: 6 голосних, 32 приголосних

Голосні звуки – це звуки, що створюються за допомогою самого голосу. Залежно від місця наголосу в слові звуки можуть бути *наголошеними* і *ненаголошеними*.

1. Літери **я, ю, є** можуть позначати один звук: **я** – [а], **ю** – [у], **є** – [е] та м'якість попереднього приголосного або два звуки: **я** – [йа], **ю** – [йу], **є** – [йе].

Два звуки вони позначають:

- на початку слова: *якомога* [йакомо́га], *юність* [йу́ніст'], *ємний* [йе́мний];
- після букви на позначення голосного звука: *має* [ма́йе], *стою* [сто́йу];
- після апострофа, м'якого знака: *м'який* [м'йа́кий], *мільярд* [м'і́лья́рд].

В інших випадках літери **я, ю, є** позначають один звук: *няня* [н'а́н'а],

Приголосні звуки вимовляються з участю голосу і шуму (дзвінкі приголосні) або тільки шуму (глухі приголосні). Ті звуки, в яких голос переважає над шумом, називаються *сонорними*.

Дзвінкі приголосні: [б], [д], [д'], [з], [з'], [дз], [дз'], [ж], [дж], [г], [г'].

Глухі приголосні: [п], [т], [т'], [с], [с'], [ц], [ц'], [ш], [ч], [к], [х], [ф].

Сонорні приголосні (зараховують до дзвінких): [л], [м], [н], [р], [в], [й], [л'], [н'], [р'].

Буквосполучення **дж** і **дз** можуть передавати один звук, тоді вони вимовляються *злито* ([дж], [дз]):

[дже́чр'єл'о] – [н'і́джи'єві́ти];

[дзе́ркало] – [н'і́дзі'є́мний].

Буква **ш** передає два звуки:

[ш]+[ч]: *[шч'іст'а]*, *[т'е́шча]*, *[шч'ітка]*.

Літера **ь** звука не позначає, а вживається для позначення м'якості попереднього приголосного: *сьомий* [с'о́мий].

люлька [л'у́лька], життя [жи́т'тя́]. Літера ї завжди позначає два звуки: <i>і</i> – [йі], наприклад, <i>ї</i> жак [йі́жак].	За твердістю і м'якістю приго- лосні поділяють на: М'які: [ð'], [m'], [z'], [c], [u'], [l'], [n'], [ðz'], [p'], [t̪i]; тверді: губні: [b], [p], [ɐ], [m], [f]; шиплячі: [ʒ], [tʃ], [ʃ], [dʒ]; задньоязикові: [ɟ], [k], [x]; глотковий: [g].
---	---

Норми вимови

Краса і неповторна мелодика кожної мови – у її звуковому складі. Українська літературна мова має свої норми вимови звуків – **орфоепічні норми**. Основний принцип українського правопису – фонетичний, тому переважно читаємо, як написано. Важче записувати з почутого. Отже, треба добре знати правила вимови.

Правила вимови	Приклади
<ul style="list-style-type: none"> Наша мова дзвінкозвучна – дзвінки у кінці слова чи складу не оглушуються, а зберігають свою дзвінкість 	[káзка], [л'íд], [на́рòд], [н'і́ж], [шій́бка], [бо́р'ідка], [ло́жка]
<ul style="list-style-type: none"> Кінцеві приголосні префіксів роз-, без-, через- перед глухим приголосним кореня не оглушуються, а вимовляються дзвінко 	[ро́зписáти], [бе́зкоштòвний], [че́резгі́ря]
<ul style="list-style-type: none"> Лише дзвінкий приголосний [z] у кількох словах перед глухими [m], [k] оглушується й вимовляється, як парний йому глухий [x] 	[к'і́xm'í], [вòхко], [н'і́xm'í]
<ul style="list-style-type: none"> Глухі приголосні перед дзвінками в середині слова вимовляються дзвінко 	[йа́гб'í] – якби, [бо́род'бá] – боротьба, [во́тзál] – вокзал, [о́дже] – отже
<ul style="list-style-type: none"> Звуки [дж], [ðз], [ðз'] вимовляються як один неподільний звук, лише на межі префікса й кореня буквосполучення дж, ðз вимовляються роздільно 	[бòжолá], [ðзв'і́н], [ðжм'і́л] АЛЕ: [н'і́дживі́ти], [в'і́дзнáчити]
<ul style="list-style-type: none"> Шиплячі приголосні [ʒ], [tʃ], [ʃ], [dʒ]; вимовляються твердо. Вони пом'якшуються тільки перед [i] та коли подовжуються 	[пла́шч], [плач], [ча́ша], [джерелó]; [ж'і́нка], [у́зб'іч'а], [рòзкіш'у]

<ul style="list-style-type: none"> Твердо вимовляються губні приголосні звуки [б], [п], [в], [ф] у всіх позиціях; напівпом'якшено лише перед [й], а також у словах іншомовного походження перед йотованими 	[банкомáт], [б'урó], [вазóн], [в'ікнó]																										
<ul style="list-style-type: none"> Як правило, приголосні звуки вимовляються в українській мові виразно. Але є винятки – це явища <i>уподібнення звуків</i> з метою їх звукової гармонії. Найпоширеніші такі уподібнення: [д] – [ц], [т'с'] – [ц'ц'], [шс] – [с'с']; [з] – [ж], [к] – [г], [з] – [с] 	Порівн.: <table border="1"> <thead> <tr> <th>ПИШЕМО:</th><th>ВИМОВАЄМО</th></tr> </thead> <tbody> <tr><td>одинадцять</td><td>[одина́ц'ц'а́т']</td></tr> <tr><td>питається</td><td>[пита́йе́ц'ц'а́]</td></tr> <tr><td>усміхається</td><td>[усм'і́хайе́ц'ц'а́]</td></tr> <tr><td>хочеться</td><td>[хо́че́ц'ц'а́]</td></tr> <tr><td>бореться</td><td>[бо́ре́ц'ц'а́]</td></tr> <tr><td>носишся</td><td>[но́сис'с'а́]</td></tr> <tr><td>водишся</td><td>[во́дис'с'а́]</td></tr> <tr><td>берешся</td><td>[бе́ре́с'с'а́]</td></tr> <tr><td>кривишся</td><td>[кри́вис'с'а́]</td></tr> <tr><td>вокзал</td><td>[во́зза́л]</td></tr> <tr><td>нігті</td><td>[ні́хт'і́]</td></tr> <tr><td>якби</td><td>[йа́тбі́]</td></tr> </tbody> </table>	ПИШЕМО:	ВИМОВАЄМО	одинадцять	[одина́ц'ц'а́т']	питається	[пита́йе́ц'ц'а́]	усміхається	[усм'і́хайе́ц'ц'а́]	хочеться	[хо́че́ц'ц'а́]	бореться	[бо́ре́ц'ц'а́]	носишся	[но́сис'с'а́]	водишся	[во́дис'с'а́]	берешся	[бе́ре́с'с'а́]	кривишся	[кри́вис'с'а́]	вокзал	[во́зза́л]	нігті	[ні́хт'і́]	якби	[йа́тбі́]
ПИШЕМО:	ВИМОВАЄМО																										
одинадцять	[одина́ц'ц'а́т']																										
питається	[пита́йе́ц'ц'а́]																										
усміхається	[усм'і́хайе́ц'ц'а́]																										
хочеться	[хо́че́ц'ц'а́]																										
бореться	[бо́ре́ц'ц'а́]																										
носишся	[но́сис'с'а́]																										
водишся	[во́дис'с'а́]																										
берешся	[бе́ре́с'с'а́]																										
кривишся	[кри́вис'с'а́]																										
вокзал	[во́зза́л]																										
нігті	[ні́хт'і́]																										
якби	[йа́тбі́]																										
<ul style="list-style-type: none"> В окремих групах приголосних у вимові відбувається <i>спрощення</i> 	аге́нтство – [аге́нство], зві́стці – [зв'і́с'ц'і́]																										
<ul style="list-style-type: none"> Українські <u>голосні звуки</u> вимовляються чітко, і лише ненаголошені е або и можуть вимовлятися як [е^ч] або [и^ч]: 	[ки ^ч е́ше́н'а], [се ^ч ло́]																										
<ul style="list-style-type: none"> Ненаголошений о перед складом з наголошеним у та наголошеним і вимовляється як [оу] 	[коу́жу́х], [гоу́лубка], [тоу́б'і́], [соу́б'і́]																										

Щоб правильно записати ненаголошені голосні, треба:

1

так змінити слово або дібрати до нього споріднене, щоб ненаголошений склад став наголошеним: [ве^чсе́лий] – ве́село, [ве^чде́] – ве́дений, [се^чло́] – се́ла, [ме^чте́] – ме́тений, [си^че́д'іло] – си́дячи, [се^чліс'а́] – посе́лений, [не^чс'і́] – прине́сений, [жи^че́в] – жи́ти, [ли^чпне́вий] – лі́па

2

змінити слово – якщо сумнівний звук випаде, то пишемо **е**, а якщо не випаде – пишемо **я**: *липень*, бо *липня*; *майстер*, бо *майстра*; *палець*, бо *пальця*, але: *палиць* – бо *палиця*; *пастир* – бо *пастиря*

3

запам'ятати слова, в яких ненаголошений звук неможливо перевірити наголосом: *голубка* [гоу́лбкa], *кожух* [коужу́х], *зоуля* [зоу́зъл'a], *союз* [соу́йу́з], *левада* [ли́ева́да], *медаль* [ме́чда́л'], *лимон* [ли́емо́н], *директор* [ди́ере́ктор], *собі* [соу́бі']

Склад і наголос

Склад – це частина слова чи мовного потоку, яка вимовляється одним поштовхом повітря. Склад може бути утворений з одного чи кількох звуків, серед яких один обов'язково голосний, тому в слові стільки складів, скільки в ньому гласних звуків: *о-мрі-я-ний*, *ба-жа-ння*, *здо-ров'-я*.

Залежно від кількості складів слова поділяються на односкладові (*смак*), двоскладові (*ма-ти*), трискладові (*нав-ча-ння*) і багатоскладові (*лі-ку-ва-ти*, *о-здо-ров-лю-ва-ти*).

Якщо склад закінчується на голосний звук, він називається **відкритим** (*со-ло-до-ці*), а якщо на приголосний – **закритим** (*без-барв-ний*).

Виділення у слові складу з допомогою артикуляційних засобів (посиленням голосу, збільшенням тривалості, зміною тону) називається **словесним наголосом**.

Наголос у багатьох мовах закріплений за певним складом чи морфологічним компонентом. Такий наголос називається *фіксованим*, або *сталим*. В українській мові, як і в російській та білоруській, *наголос різномісний*, або *вільний*. Він може падати в різних словах на будь-який склад: *сОнце*, *водА*, *діАти*, *варИти*, *віднесИ*; *вИкоханий*, *занЕдбаний*, *досконАлий*, *розповіднИй*. Щоб знати його місце в слові, треба знати саме це слово. Український наголос *рухомий*, тобто він може пересуватися з одного складу на інший у різних формах слова, наприклад: *веснА* – *вЕсни*, *кнИжка* – *книжкИ*, *землЯ* – *зЕМлю*, *дЕрево* – *дерЕва*, *вікно* – *вікна*, *робітнИк* – *робітника*.

Наголос є додатковим засобом розрізнення слів і їх форм

розрізнення граматичного значення слів	розрізнення лексичного значення слів
вЕсни, новИни, книжкИ, ниткИ, дерЕва, вІкна – називний відмінок множини і веснИ, новинИ, кнИжки, нИтки, дЕрева, вікнА – родовий відмінок однини; відкликАти – відклИкати, перемірЯти – перемІряти, підсипАти – підсИпати, пізнаЮ – пізнАю – недоконаний і доконаний вид дієслів	вИгода і вигОда, захват і захвАт, пОділ і подІл, пОра і порА, лікарський і лікарський, понЯтий і понятИй, похІдний і похІднИй, складнИй і складнИй, плачу і плачу

Однак різномісність і рухомість наголосу не означає його довільності. Він підпорядкований певним закономірностям. В українській мові вже склалася стала система наголошування. Основу її становлять середньонадніпрянські говори південно-східного наріччя.

<ul style="list-style-type: none"> Наголос багатьох іменників жіночого роду з суфіксом -к(а) у формах множини переходить на закінчення: гОлка – голкИ, кАчка – качкИ, мИска – мискИ, лАстівка – ластівкИ. Наголошування у множині: гОлки, мИски, учИтельки, копІлки (характерне для північного наріччя) є відступом від літературної норми, а отже, неправильним. 	
<ul style="list-style-type: none"> В українській мові рідкісні випадки, коли службове слово приймає на себе наголос, залишаючи самостійне слово без наголосу 	раз пО раз, нА ніч, зО два
<ul style="list-style-type: none"> Службові слова, в яких є два і більше складів, мають свій наголос. Виразний він у частках: хІБА, невжЕ, наврЯд, мовлЯв, егЕж, авжЕж, отО, якрАз, бодАй, а також у сполучниках: затЕ, протЕ, однАк, якщоО, якбИ, немОв, нехАй. 	
<ul style="list-style-type: none"> Виразний наголос і в прийменниках, співвідносних з іменниками та прислівниками: кінЕць, шляхОм; кругОм, навкОло, окрУг, повЕрх, поперЕк, услІд, уподОвж. Проте деякі двоскладові такі прийменники, зокрема коло, перед, проти, позад, виступають із слабким наголосом: кОло хАти, пОзад ньОго. 	
<ul style="list-style-type: none"> Прийменники біля, задля, замість, з-поза, з-поміж, з-понад, з-понад, з-проміж, із-за, окрім, опріч, поза, поміж, понад, понад, попри, проміж, ради, серед, через, зчодо, побіля, посеред, що тісно приєднуються до повнозначних слів, мають на собі лише побічний наголос, який завжди падає на перший склад: пОсеред хАти, Із-за лІсу 	

<ul style="list-style-type: none"> Складні й складноскорочені слова можуть мати два наголоси – основний і побічний. Послідовно виступають з такими двома наголосами слова, в яких один з компонентів чітко виділяється своїм значенням і здебільшого може бути самостійним словом 	<u>авто</u> нАрк, <u>звіро</u> фЕрма, <u>агіт</u> кампАнія, <u>земле</u> вЛасник, <u>агрот</u> Ехніка, <u>ново</u> Обраний, <u>багато</u> знАчний, <u>мете</u> остАнція, <u>далек</u> осЯжний, <u>термо</u> Ядерний <u>водос</u> хОвище, <u>трав</u> осУміш <u>парот</u> вОрення,
<ul style="list-style-type: none"> Побічний наголос у таких словах стоїть перед основним. Чим більше віддалений основний наголос від побічного, тим виразніший останній 	<u>авто</u> цистЕрна, <u>агробі</u> олОгія, <u>водоп</u> стачАння, <u>земле</u> водІння, <u>парот</u> урбІна, <u>термо</u> динАміка, <u>трав</u> окосАрка
<ul style="list-style-type: none"> Дуже виразний побічний наголос у складному слові, обидві частини якого виділяються своїм значенням: <u>вели</u>копанЕльний, <u>мотор</u>будування, <u>народ</u>ногосподАрський, н'ят<u>сот</u>кілометрОвий, <u>серед</u>ньомісячний. У складних словах з трьома основами може бути три наголоси – основний і два побічних: <u>нафто</u>га<u>зо</u>провІд, <u>світло</u>водолікАрня 	
<ul style="list-style-type: none"> Без побічного наголосу виступають складні слова, компоненти яких не сприймаються як самостійні 	<u>звіро</u> лОв, <u>водод</u> Іл, <u>земле</u> Ір, <u>ново</u> сІлля, <u>пароп</u> лАв, <u>довго</u> чАсний, <u>мовоз</u> нАвство, <u>чорно</u> брИвий
<ul style="list-style-type: none"> Побічний наголос мають також такі прості слова: з префіксом най-: <u>най</u>молОдший, <u>най</u>повАжаний; з префіксами що-, як-: <u>що</u>наймЕнший, <u>як</u>найкрАщий; з префіксами іншомовного походження анти-, де-, дез-, дис-, екстра-, квазі-, контр-, псевдо-, ре-, супер-, транс-, ультра-, що приєднуються, як правило, до слів із самостійним значенням: <u>анти</u>тІло, <u>де</u>кваліфікація, <u>дезін</u>формАція, <u>дис</u>гармОнія, <u>екстра</u>клАс, <u>квазі</u>вчЕний, <u>контр</u>манЕвр, <u>псевдо</u>вчЕння, <u>ретран</u>сляція, <u>супер</u>тАнкер, <u>транс</u>арктИчний, <u>ультра</u>звУк 	
<ul style="list-style-type: none"> За цієї ж умови приймають на себе побічний наголос і префікси навколо-, перед-, після-, поза-, понад-, проти-, через-, без-, між-, над-, не-, але у випадках, коли основний наголос припадає через два склади і більше від місця можливого побічного 	<u>навколо</u> планЕтний, <u>перед</u> посівНий, <u>після</u> жовтнЕвий, <u>поза</u> коренЕвий, <u>понад</u> нормОвий, <u>проти</u> пожЕжний, <u>через</u> рядкОвий, <u>без</u> заперЕчний, <u>між</u> видовИй, <u>над</u> норматИвний, <u>необ</u> ґрунтОваний
<ul style="list-style-type: none"> Префікс пере- приймає виразний побічний акцент тоді, коли основний наголос стоїть через три склади від початкового 	<u>пере</u> будуваАти, <u>пере</u> говорИти, <u>пере</u> кваліфікація

Більшість простих самостійних слів мають один наголос: *голо́ва, вИсоко, задовОлений, винагорОджувати*. Проте в уповільненому мовленні, головним чином при виразному читанні поетичних творів, по обидва боки наголошеного складу (не ближче ніж через склад) з'являються побічно наголошені склади в усіх простих словах.

📖 ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ !

а́ра́хіс	ка́талог	па́ртёр
ве́рба	кіломе́тр	по́друга
вида́ння	кварта́л	предме́т
ви́мова	кори́сний	при́ятель
ви́мога	котри́й	псевдо́нім
ви́падок	кропи́ва	ре́міль
ви́разний	лапкі́	ре́шет
ві́рші	легкі́й	рі́зновид
ві́тчим	медикаме́нт	руко́пис
докуме́нт	металу́ргія	се́редина
до́нька	на́спіх	сими́трія
до́чка	нена́види́ти	ста́туя
дро́ва	нена́висть	ста́ранный
жада́ний	но́вий	тере́зі
живо́пис	оби́ця́нка	товсти́й
зава́дання	обру́ч	украї́нський
зага́дка	оди́на́дцять	уро́чистий
заго́ловок	озна́ка	фа́ртіх
за́лоза	о́лень	фе́номен
запита́ння	ота́ман	чергові́й

Орфографічні правила переносу

Частини слів з одного рядка в другий треба переносити за складами: *кни-га, но-ве-ла, му-зи-ка, кам-по-зи-тор, ар-хі-тек-ту-ра*.

При цьому:

1. Одна літера не залишається в попередньому рядку й не переноситься в наступний: *ака-де-мія* (а не *а-кадемія*), *Ма-рія* (а не *Марі-я*), *прислі-в'я* (а не *прислів'-я*). Так само не можна поділяти на частини для переносу такі двоскладові слова, як: *або, моя, мрія, орел, шия* тощо.

2. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери: *бур'-ян, кіль'-це, Лук'-ян, низь'-ко*.

3. Не можна розривати сполучення літер **дж, дз**, які позначають один звук. Отже, переносити можна лише так: *гу-дзик, хо-джу*. Якщо **дж, дз** не становлять одного звука (це буває, коли **д** належить до префікса, а **ж** або **з** – до кореня), то їх треба розривати: *від-жити, над-зви-чай-ний, під-жив-ляти*.

4. Не відривається **й** від попередньої літери, що позначає голосний: *бай-ка, гай-ка, мий-ний*.

Буквосполучення **йо,ьо** теж не розриваються: *га-йок, третьо-го, міль-йон. АЛЕ: най-обережніший (префікс най-).*

5. При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу: *біло-сніжний* (а не *білос-ніжний*), *восьми-гранний* (а не *восьмиг-ранний*), *далеко-східний* (а не *далекос-хідний*).

6. При збігу приголосних одна буква залишається в попередньому рядку, а інша переноситься в наступний: *письмен-ник, щоден-но, ір-раціональний, міськ-ком*.

АЛЕ: допускається подвійний перенос двох однакових приголосних, що виникли внаслідок подовження: *жит-тя і жи-ття, розріс-ся і розрі-сся, колос-ся і коло-сся*.

7. Односкладові префікси перед наступним приголосним кореня не розриваються: *роз-писати, під-писати, об-писати*. Такі ж префікси перед наступним голосним кореня можна переносити двояко: *без-оглядний і бе-зоглядний*.

Кількаскладові префікси можна розділяти: *пере-нести і пе-ренести, піді-гріти і пі-дгріти*.

8. Не можна розривати ініціальні аббревіатури, а також комбіновані аббревіатури, які складаються з ініціальних скорочень цифр: *АЕС* (атомна електростанція), *МАГАТЕ* (Міжнародне агентство з атомної енергії), *МАУ* (Міжнародна асоціація українців), *НТШ* (Наукове товариство імені Шевченка), *УАПЦ* (Українська автокефальна православно церква).

9. У решті випадків, які не підходять під викладені вище правила, можна довільно переносити слова за складами: *Дні-про й Дніп-ро, Олек-сандра й Олек-сандра, се-стра й сест-ра*. Це правило поширюється й на суфікси: *бли-зький і близь-кий, видавни-цтво, видавни-ц-тво й видавницт-во, гали-цький і галиць-кий, росій-ський і російсь-кий, убо-зтво, убо-з-тво й убо-зт-во, суспіль-ство й суспільст-во*.

Технічні правила переносу

1. Не можна переносити прізвища, залишаючи в кінці попереднього рядка ініціали або інші умовні скорочення, що до них відносяться: *Т. Г. Шевченко* (а не *Т. Г. // Шевченко*), *гр. Іваненко* (а не *гр. // Іваненко*), *акад. (доц., проф.), Гончаренко* (а не *акад. (доц., проф.) // Гончаренко*).

Примітка. Якщо імена, звання тощо подаються повністю, то прізвища (а також по батькові) можна переносити: *Тарас Григорович Шевченко й Тарас // Григорович Шевченко, академік // Агатангел Кримський і т. ін.*

2. Не можна відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать: 1917 р. (а не 1917 // р.), 150 га (а не 150 // га), 5 г (а не 5 // г), 20 см³ або 20 куб. см (а не 20 // см³ або 20 // куб. см).

Примітка. Якщо назви мір подаються повністю, то їх можна переносити: 1917 // рік, 150 // гектарів і т. ін.

3. Граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс, не можна відривати й переносити: 2-й (а не 2-//й), 4-го (а не 4-//го), 10-му (а не 10-//му) і т. ін.

4. Не можна розривати умовні (графічні) скорочення типу *т-во*, *вид-во*, *і т. д.*, *і т. ін.*, *та ін.* тощо.

5. Не можна переносити в наступний рядок розділові знаки (крім тире), дужку або лапки, що закривають попередній рядок, а також залишати в попередньому рядку відкриту дужку або відкриті лапки.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть й визначте головні одиниці фонетики.
2. На основі яких ознак звуки поділяються на голосні й приголосні?
3. За якими ознаками здійснюється класифікація голосних звуків?
4. За якими ознаками поділяються приголосні звуки? Розкажіть про поділ приголосних звуків за місцем творення, способом творення, участю голосу й шуму, твердістю/м'якістю.
5. Назвіть співвідносні приголосні: *дзвінкі* – *глухі*, *свистячі* – *шиплячі*, *тверді* – *м'які*.
6. Чому українську мову називають повнозвучною і дзвінкозвучною? Чому про неї кажуть «співуча»?
7. Які звукові явища властиві українському мовленню?
8. Назвіть особливості вимови приголосних звуків.
9. За якими ознаками відбувається уподібнення звуків?
10. Чим уподібнення звуків відрізняється від чергування?
11. Для чого мова потребує уподібнення і чергування звуків?
12. Чому відбувається спрощення у групах приголосних?
13. Розкажіть про норми вимови голосних звуків.
14. Який наголос властивий українській мові?
15. Що таке основний і побічний наголоси?
16. Розкажіть про особливості наголошення слів в українській мові.
17. Наведіть приклади слів, що відрізняються за допомогою наголосу.
18. Чи є в українській мові слова з подвійним наголосом? Наведіть приклади.
19. Назвіть орфографічні особливості переносу слів.
20. Яких технічних правил потрібно дотримуватися при переносі слів?

Вправи до теми

Вправа 1. В усіх словах визначте приголосні звуки за м'якістю та твердістю.

Різдво, листя, доміно, білака, Нюся, місія, лілія, лє, сльоза, м'який, горіх, співак, вечеря, кузня, ювілей, гопак, пшениця, молитва, буква, батько, кутя, сторіччя, пальці, в'юн, Дюма, Гюго, Бальзак, Стендаль, будівля, ребус, публіка, сусід, струмок, синій, рюмсати, буря, Ілля, людяність, летється.

Вправа 2. Прочитайте і випишіть слова, у яких всі приголосні звуки – м'які. Чому ви так вважаєте?

1. Тінь, білий, бій, зілля, підійдіть, зілляють, північ, дія.
2. Дрімав, вітер, чуєш, сміх, сойки, між, забуття, знаю.
3. Плечі, тітка, жура, дружина, спочатку, плавні, дім.
4. Ніч, липа, липень, звечора, мої, сім, верховіття.

Вправа 3. В усіх словах позначте приголосні звуки за дзвінкістю – глухістю.

Град, буря, дім, маляр, клумба, поле, свисток, скирта, плащ, річка, вітер, совість, дзиґа, свердло, криза, схід, груша, мавпа, розмова, правило, ляц, пір'я, місяць, узлісся, гра, вода, голова, горобина, портфель, козак, метеор, плід, медик, тепло, стріха, похід, зброя, кран, накип, хліб.

Вправа 4. Визначте кількість букв і звуків в усіх словах.

Рілля, корова, гілля, прийом, буряк, бур'ян, рядно, порядок, яма, куальтура, драбина, повінь, щирість, висиджує, вовк, ясність, кукурудза, ненавиджу, гуща, сяти, вогонь, смуток, сон, кремінь, походження, дзюркотіння, заощадження, навмання, родинний, шалений, сторінка, мавпячий, знаряддя, почуття, мотуззя, суддя, щось, перевіряють, ніяковість, полюють.

Вправа 5. Знайдіть і випишіть слова, у яких кількість букв і кількість звуків однакова. Поясніть свій вибір.

1. Переддень, мільйонний, небеса, явний, прокидаються, твоя.
2. Життя, твоєї, щастя, з'єднання, теця, єдиний, химера.
3. Шемливий, щедрість, осінній, завія, світитися, сім'я, бистринь.
4. Товща, висміяний, сирітський, осяють, стрімкий, суцвіття, мое.

Вправа 6. Прочитайте текст, дотримуючись орфоепічних норм. Як вимовляються всі наголошені голосні? Знайдіть слова з ненаголошеними звуками [e], [u] і поясніть їх вимову.

Відомо було досі, що українська мова за своєю милозвучністю займає одне з перших місць між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити. Наша мова має тільки чисті, виразні голосні. Невизначних голосних, як, наприклад, в англійській, німецькій, французькій мовах вона зовсім не має. Українська мова має засоби

евфонічності (милозвучності), цілком аналогічні мові італійській. І коли не займає першого місця з евфонічності, то тільки через те, що в кількох словах, небагатьох, але часто вживаних, допускає негармонійне поєднання приголосних: *бг, пхн, ткн* – бгати, пхнути, ткнути.

Вправа 7. Прочитайте слова, звертаючи особливу увагу на вимову сполучення приголосних звуків [шч]. Пам'ятайте, що вони повинні звучати твердо і кожен звук виразно.

Щабель, пуща, хаща, щоразу, дещо, ледащо, ящу́р, пригори́ща, щеле́па, дни́ще, що́духу, цілю́щий, щит, щипці́, щирі́й, тріщи́на, хрущи́к.

Вправа 8. Прочитайте слова за правилами літературної вимови. Затранскрибуйте.

Криворі́жці, прині́сши, безче́стя, зшити́, з дже́рела, ради́шся, у ложці́, диви́шся, дужче́, розшу́кати, брата́ство, ходжу́, раджу́, воджу́, бджо́ла, піджи́влення, нагоро́дження, приї́жджати, кукурудза́, дзвіно́к, надзвичайни́й, підзе́мний.

Вправа 9. Поділіть слова для переносу.

Бала́стний, засмі́явся, бу́р'ян, пів'я́щика, пі́сня, ба́тько, на́сіння, сві́тло, кни́жка, ща́стя, зоши́т, телефо́н, істи́на, пальці́, під'ї́зд, колода́зь, панна́, спля́ти, п'я́тірка, оря́, чу́ття, бойови́к, насипа́ти, підзві́т, зв'я́зати, відда́ти, полум'я́ний, житт́я, гусну́ти, ходжу́, сусі́д, прем'є́ра, ванна́, сві́тлоруси́й, гайка́, асфаль́т, стаття́, наро́джений.

Вправа 10. Прочитайте слова вголос, ставлячи правильний наголос.

Нови́й, гуртожи́ток, порядко́вий, поду́шка, сере́дина, літопи́с, вантажи́вка, катало́г, чарі́вний, висі́ти, перепу́стка, псевдо́нім, ві́тчим, верба́, гороши́на, борода́вка, стату́я, мере́жа, вільха́, оле́нь, фено́мен, предме́т, кварта́л, парали́ч, спи́на, одина́дцять, всере́дині, навча́ння, запита́ння, фарту́х, адже́, дро́ва, оме́ла, це́мент, ненави́сть, листопа́д.

Вправа 11. Випишіть слова, які мають варіантне наголошування.

Зерно́, лицарство́, прия́тель, прощення́, первоцві́т, напій́, повітряни́й, вугільни́й, смереко́вий, тексто́вий, також, мабу́ть, сма́га, прине́сти, допові́сти, старі́ти.

Вправа 12. Перепишіть слова, позначивши в них наголос. Прочитайте їх, додержуючись орфоепічних норм.

Оле́нь, фарту́х, дже́рело, дзи́глик, дзюрчи́ть, схви́люваний, голо́ва, га́нок, дзи́га, бере́г, а́грус, пи́сьменницьки́й, ві́нницьки́й, раді́сть, ненави́сть, ря́сний, трьо́х, Харкі́в, ко́бзар, тепе́р, боро́тьба, мо́лотба, просьба́, кни́жка, вокза́л, ле́гко, кі́гті, змо́гти, льотчи́к, за́квітчаний.

Вправа 13. З'ясуйте, як змінюється значення поданих слів залежно від наголосу. Усно складіть з ними словосполучення.

Батьківщина, прощу, шкода, людський, характерний, типовий, лікарський, надворі, адресний, варений, господарський, бажаний, деревина, твердити, назавжди, ніколи.

Вправа 14. Постаєте наголоси у словосполученнях.

За двома зайцями, два зайці, лютували шаблі, чотири шаблі, два дзеркала, стінка з дзеркалами, підписали договори, два договори, працівиті сини, три сини, учені записки, дві записки, обмінювалися записками, пам'ятки архітектури, дві пам'ятки.

ТЕМА 2. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ М'ЯКОГО ЗНАКА

М'який знак ставимо

№ з/п	Правила	Приклади
1	після д, т, з, с, ц, л, н (запам'ятайте: « Де ти з'єси ці дини? ») і буквосполучення дз у кінці слова та складу на позначення м'якості відповідних приголосних	дядько, мідь, молотьба, гетьман, покуть, різьба, призьба, бязь, восьмий, вісь, міць, корабельня, Польща, мультко, джміль, крохмаль, синька, тінь, гедзь
2	на позначення м'яких приголосних перед о у середині складу	трьох, тьохкати, дзьоб, дьоготь, сьомий, синього, льодяник, льон
3	у суфіксах -зьк-, -ськ-, -цьк-	близькість, людськість, запорозький, волинський, по-козацькому
Запам'ятайте! Баский, в'язкий (в'язкість), різкий (різкість), боязкий (боязкість), козкий, плоский		
4	у суфіксах зменшено-пестливого забарвлення -еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк-	легесенький, малесенький, ріднесенький, голівонька, дитинонька, свіжісінький, тонюсінький
5	після м'якого [л] перед приголосним або перед суфіксом -ськ- (л+ ь + -ськ-)	пальці, вбиральня, спільний, рибальство, польський, уральський, ангольський, рибальський

6	у родовому відмінку множини іменників жіночого роду м'якої групи I відміни й середнього роду на -нн(я), -ц(е) II відміни	<i>пісень, робітниць, учениць, итолень; вітань, зітхань, змагань, клопотань, місць, сердець і серць</i>
7	після приголосних (крім шиплячих, р і й) у дієслівних формах дійсного й наказового способів та у скорочених формах інфінітива і зворотної частки	<i>сидить, пишуть, любить; будьмо, киньте, злізь, гляньте, зглянься; кохать (від кохати), мріялось</i>
8	відповідно до вимови після м'якого л' перед приголосним	<i>гральний, читальня, пальці, ідальня, Гуцульщина</i>
9	у буквосполученнях льц, льч, ньц, ньч , що походять із льк, ньк	<i>галька, на гальці; бурулька, бурульці; лялька, ляльці, ляльчин; ненька, неньці, неньчин; брунька, у бруньці</i>
Але запам'ятайте! Рибалка – рибалці, рибалчин; голка – голці; Наталка – Наталці, Наталчин, але: Галька – Гальці, Гальчин		

М'який знак не ставимо

№ з/п	Правила	Приклади
1	після губних б, п, в, м, ф (ці приголосні в кінці складу або слова завжди тверді)	<i>голуб, насип, любов, вісім, верф</i>
2	після шиплячих ж, ч, ш, щ, дж	<i>ніж, розкіш, вічність, ніч, річечка, джміль, змагаєшся</i>
3	після р у кінці складу	<i>харківський, секретар, тепер, перевірте, чотирма, гіркуватий (виняток – Горький)</i>
4	між двома однаковими літерами на позначення подовжених приголосних	<i>роздоріжжя, збіжжя, миттю, молоддю, клоччя, навчання, зусилля, стаття, Ілля, піддашшя, зав'яззю, віссю (але: кицьці, підносься)</i>
5	після н перед шиплячими й суфіксами -ськ(ий), -ств(о)	<i>тонший, менший, інший, кінчик, паничина, конче, кінський, панський, селянство, уманський</i>
Але запам'ятайте! Маньчжурія, Ланькоу, женшень, няньчити, бриньчати		
6	між приголосними, якщо перший пом'якшується під впливом другого	<i>радість, радістю, якість, якістю, кінця</i>
Але запам'ятайте! Тьмянний, різьбяр, бо походять від тітьма, різьба		

Питання для самоконтролю

1. Визначте особливості вживання м'якого знака.
2. Назвіть винятки з цих правил.
3. Сформулюйте правила, коли м'який знак не пишемо.
4. Чи є винятки з цих правил?
5. Чому в словах *уманський*, *Уманщина* після **н** м'який знак не пишемо, хоч *Умань*, а в словах *гуцульський*, *Гуцульщина* після **л** пишемо м'який знак, хоч *гуцул*?
6. Чому в кінці слова *століть* (від *століття*) є м'який знак, а в кінці слова *сторіч* (від *сторіччя*) немає?
7. Чому в місцевому відмінку в слові *в скриньці* пишемо м'який знак, а в слові *в хатинці* він не потрібен?

Вправи до теми

Вправа 1*. Запишіть слова в дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Кавказ..кий, тюр..ма, астрахан..ський, різ..бяр, арал..ський, камін..чик, ремін..чик, щіл..ний, емул..сія, мален..кий, електропаял..ник, астрахан..ці, щонаймен..ший, нян..чити, економіч..ний, шахтар..ський, емал..ований.

У кожному слові підкресліть першу від початку букву. З перших букв прочитаєте крилатий вислів.

Вправа 2. Постаєте іменники у давальному відмінку, де треба вставляючи м'який знак.

Кістка, долинка, пилинка, казка, вчителька, їдальня, пилака, кулька, полька, білка, діжка, Палажка, нянька, українка, вихователька, ручка, вишенька, доленька, хвилинка, донька, донечка, лялька.

Вправа 3. Подані іменники стоять у давальному відмінку однини (кому? чому?). Усі приголосні перед -ці вимовляються м'яко. Запишіть слова в дві колонки: 1) у які вставили м'який знак; 2) у які не треба вставляти м'якого знака.

Квіт..ці, жін...ці, авос..ці, бджіл..ці, очеретян..ці, жмен..ці, гус..ці, свин..ці, галуз..ці, стеблин..ці, кізон..ці, мис..ці, однокол..ці (візок на двох колесах), внучен..ці, снігурон..ці, колис..ці, обolon..ці, нян..ці, тріс..ці, сопл..ці.

У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З цих букв повинен скластися початок вислову В. Сухомлинського: «... - то найвища людська освіченість».

Вправа 4*. Перепишіть слова, де треба замість крапок поставте м'який знак, поясніть написання.

Долон.., сукон.., міл..ко, в'яз..кіс..т.., дяд..ко, повіс..т..ю, зав'яз..зю, слиз..кий, кул..ка, дон..чин, невіст..ці, русал..чин, волен..ка, зозул..ка, зозул..чин, піс..ня, насін..ня, різ..ба, парасол..ці, кіл..кіс..т.., мен..ше, хвили..ка, у таріл..ці, боднар.., вітал..ня.

Вправа 5*. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак.

I. 1. Мій народ головою піднісся вище тисячі стратосфер (П.Тичина). 2. Ми мостимо дороги людям грядущих золотих сторіч..! (Д. Павличко). 3. Яке глибоке щастя – жить, быть гідним імені людини, народу й людс..кості служить! (М. Рильський). 4. Зеленийся, рідне поле, україн..с..ка ниво! (І. Франко). 5. Велетен..с..кі бачу цілі я на обріях світів (М. Рильський). 6. На сон..ці ясени горят.., спадают.. ягоди з шовковиц.. (М. Рильський). 7. Запарувала рілля, т..мяно забушцали на сон..ці одвернуті лемешами скиби землі (Гр. Тютюнник). 9. Нема ц..віту на всім світу, лиш на ягідон..ці, нема мені ніде ліпше, як при матінон..ці (Нар. тв.).

II. 1. Вклонімося жін..ці, її материн..с..кій величності, її беззахисності і силі, яку не здолати (А. Забашта). 2. Все залежит.. від люд..ських зінціц..: в широких відіб'єт..ся вся епоха, у звужених – збіговис..ко дрібниц.. (А. Костенко). 3. Відгодована зліст.., і хитріст..., і закута в броню брехня атакуют.. добро і щиріст.. серед ночі й білого д..ня (В. Симоненко). 4. Я бачила, як гинуло найкраще, як родичі мої гнили по тюр..мах і як високє низ..ко упало (Леся Українка). 5. Народ ніяк не стане нян..читись з таким, який йому чужий (П. Тичина). 6. Простен..кі сіл..с..кі байки, як дрібні, тонкі корін..чики, вкорінюют.. у нашій душі любов.. до рідного слова (І. Франко). 7. В просторій кімнаті з чотир..ма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном (М. Коцюбинський). 8. На зоряному тлі побачив Давид її, Зін..чине, змучене й зраділе обличчя (А. Головка).

III. 1. Кружал..цем ядровитої цитрини з блакиті сонце скочується вниз (Д. Павличко). 2. Зліва, при мокрій долин..ці, кін..чались жита і починалась лука (М. Коцюбинський). 3. Озеро схоже на велетен..с..ку пласку чашу (Є. Гуцало). 4. Розг..охкався соловейко на каалинон..ці, щось не спит..ся серед ночі сиротинон..ці (П. Грабовський). 5. Під вікном бились і ц..вірін..кали горобці (М. Коцюбинський). 6. Учора в лузі пас..ся білий кінь – поміж промін..ня, ластівок і квітів (Є. Гуцало). 7. На тину ц..вірін..чат.. веселі горобці (О. Підсуха). 8. Ми в ірпін..с..кій заплаві з вудками по росистій стежині йдемо (П. Воронько).

Вправа 6*. Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис м'якого знака в російській і українській мовах.

1. Степь, степь, – и больше ничего, вдали старый курган или ветряк (А. Чехов). 2. Я видел небо... Ты не увидишь его так близко! (Максим Горький). 3. Туча быстро неслась по небу, разрастаясь вглубь ивширь (В. Арсеньев). 4. Тиха украинская ночь (О. Пушкин). 5. Тучи сделались как бы тоньше и прозрачней (Максим Горький).

ТЕМА 3. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ АПОСТРОФА

Апостроф ставимо

№ з/п	Правила	Приклади
1	після б, п, в, м, ф (якщо вони стоять на початку кореня або після голосного) і р (у кінці складу) перед я, ю, є, ї	<i>б'є, розіб'ю, уп'ятьох, п'еса, в'юн, інтерв'ю, м'язи, прем'єр, Заполяр'я, матір'ю, сузір'я, надвечір'я, міжгір'я</i>
2	після префіксів і словотвірних частин із закінченням на приголосний перед я, ю, є, ї	<i>з'їжджати, від'ємний, роз'яснити, возз'єднання, об'єднати, під'юджувати, між'ядровий; пів'єпархії, пів'юшки, пів'яви пан'європейський, Мін'юст, Укрспец'юст, без'язикий, дит'ясла, транс'європейський</i>
Але запам'ятайте! Із власними назвами: <i>пів-Ясу, пів-Юрмалі, пів-Єреван</i>		
3	після к перед я	<i>Лук'ян, Лук'янчук, Лук'яненко, Лук'янець, Лук'янович, Лук'янівна, Лук'янівка</i>

Апостроф не ставимо

№ з/п	Правила	Приклади
1	перед я, ю, є після губного звука, коли перед ним є приголосний (окрім р), що належить до кореня	<i>дзвякнути, духмянний, тьмянний, мавпячий, цвях, морквяний, святковий, медвяний, рутвяний, різдвяний, різьбяр, святість</i>
2	після м'якого р (в середині складу) у власне українських словах і після пом'якшених губних б, п, в, м, ф у словах іншомовного походження з наступними я(а), ю(у), є(е); перед йо	<i>брызкіт, буряк, буря, крякати, рясно, рябий, рьяжанка, рядок, рюмсати; бюро, бюст, бюрократ, бювет, бюджет, бязь, бюржер, Вюртенберг, Вязьма, гіпюр, камюніке, Мюнхен, пюре, пюпітр, мюзикл, фюрер, фюзеляж, реву, рюш, рюкзак, Репін, Рязань; курйоз, Муравйов, Воробйов, серйозний</i>

Питання для самоконтролю

1. Назвіть випадки, коли в українській мові вживається апостроф.
2. Чи завжди після губних приголосних перед йотованими ставиться апостроф?
3. Від чого залежить вживання апострофа після *р*?
4. Після яких префіксів ставиться апостроф?
5. У яких випадках не ставиться апостроф?

Вправи до теми

Вправа 1*. Запишіть слова в дві колонки: 1) ті, у які вставили апостроф; 2) ті, які пишуться без апострофа.

1. Дев...ятсот, серм...яга, хутор...янин, зв...язок, духм...яне, пор...ядок, бур...ян, без...язики, тьм...яно, цв...ях, присв...ята, реп...ях, п...ятдесят, з...ясовано, Солов...йов.

2. Медв...яний, п...ятсот, арф...яр, посер...йознішав, дзв...якнути, розв...язано, помор...янин, св...ято, сузір...я, харків...янин, вар...яг, від...їзд, різьб...яр, мавп...яча, роз...ятрити, при...їзд.

З останніх букв прочитаєте назви віршів: 1) В. Сосюри; 2) М. Рильського.

Вправа 2. Перепишучи слова, поставте, де потрібно, апостроф; з'ясуйте, чому в деяких словах його не пишемо.

Обов...язки, об...їжджати, б...юлетень, зв...язок, св...ято, роз...яснення, легковір...я, сер...йозний, Мурав...йов, об...єднаний, кур...єр, пор...ядок, ув...язнений, фельд...єгер, прип...ятський, верф...ю, Дем...янчук, Лук...янчук, Лук...янівка, к...ювет, об...єм, між...яр...я, пів...ящика, пам...ятник, в...ється, роз...єднати, матір...ю, над...ярний, кор...явий, В...єтнам, плем...я, п...єса, рутв...яний, поголів...я, Св...ятослав, цв...ях, мавп...чий, бур...я, повітр...я, валер...янка, моркв...яний.

Вправа 3*. Перепишіть, вставляючи, де треба, апостроф.

1. Як гарно дихається – п...єш повітр...я, мов тепле молоко (М. Коцюбинський). 2. Всі квіти зберу у дніпрових галях, зв...яжу у вінки і букети (М. Нагнибіда). 3. Чорнолісся п...янок духм...янить доспілою суницею (М. Стельмах). 4. Бджоли сонячним дощем падають на медв...яний лан (М. Стельмах). 5. Ластівки щебечуть попід стріхою, білим пір...ям гнізда перев...ють (А. Малишко). 6. Цвілі бузки? То солов...ї цвілі сузір...ям грон, пахучим синім димом (Є. Гуцало). 7. Чується подих тропічної тьм...яної, п...яної ночі (М. Рильський). 8. Застоялись у високім бур...яні густі пахощі прив...яленого сонцем полину (О. Гончар). 9. Ой, зв...язала дівчинонька рутв...яний вінок, закрасила голівоньку, пішла у танок (І. Манжура).

Вправа 4. Прочитайте слова, з'ясуйте, чи за одним правилом вживається апостроф у словах кожної групи. За яким саме?

Лук'ян, Лук'янович, Лук'яненко, Лук'янівка; зобов'язання, в'язень, торф'яний, м'який, сім'я, дріб'язковий, пів'яблука, п'ятниця; з'ясований, об'єднання, від'ємний, пред'явлення, з'юрбитися, між'ядерний; двох'ярусний, дит'ясла, напів'ява; кар'єра, кур'єр, ар'єргард.

Вправа 5. Запишіть слова групами за правилами вживання – неживання апострофа. Кожну групу доповніть трьома прикладами, дібраними самостійно.

Муравйов, Дем'яненко, кар'єрист, з'явитися, зв'язківець, безправ'я, бюджет, об'єднаний, об'єктивний, об'ємний, духмянний, матір'ю, зім'яти, пом'якшуючи, святкувати, кур'єрський, ув'язнений, п'єдестал, багатослів'я, курйозний, без'ядерний, різьбяр, цвях, сім'янин, міжбрів'я, обв'язувальний, м'яз, сузір'я, пред'явник, дріб'язковість, від'ємний, пам'ять, харків'янин, різдвяний, пред'явницький, з'ясований.

Вправа 6*. Перепишіть, вставляючи, де треба, апостроф.

1. Коли черв..як торкнувся плоду, той плід зривається з гіллі (О. Підсуха). 2. Старий Дніпро замигтів у його пам..яті своїм вічним св..ятковим простором (О. Довженко). 3. Лиш по пам..яті в людині впізнає Людину світ (Б. Олійник). 4. Як не б..юсь я з годинами люто, час мене переможе в бою (В. Сосюра). 5. Поезія – це св..ято, як любов (Л. Костенко). 6. У всякому подвір..ї своє повір..я (Нар. те.). 7. Сприймати світ всер..йоз – твоя повинність (І. Драч). 8. Кам..яну голову хоч об мур товчи – не пом..якшає (Г. Тютюнник). 9. Восени розумнішою стає людина і ще м..якшим – трави прим..ятої шовк (М. Рильський).

ТЕМА 4. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ ВЕЛИКОЇ БУКВИ

З великої букви пишемо:

1. Імена людей, по батькові, прізвища, псевдоніми, конспіративні кланчки, прізвиська: Іван Петрович Котляревський, Леся Українка (Лариса Петрівна Косач), Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська), Юрій Клен (Освальд Бургардт), Данило Галицький, Нестор Літописець, Олександр Невський, Ярослав Мудрий; також: Кобзар (про Тараса Шевченка), Каменярь (про Івана Франка) тощо.

У складних прізвищах, псевдонімах та іменах, які пишуться через дефіс, кожна складова частина починається великою літерою: Квітка-Основ'яненко, Нечуй-Левицький, Сергеев-Ценський; Жан-Жак, Зиновій-Богдан, Марія-Тереза.

2. Назви міфологічних істот, божеств, релігійних понять: Антей, Аполлон, Афінa, Ахіллес, Будда, Венера, Молох, Перун, Бог (але бог Перун), Христос, Божа Матір, Син Божий, Святий Дух та ін.

3. Дійові особи у байках, казках, драматичних творах: Ворон, Заєць, Лисиця, Осел, Шукa; Лісовик, Мавка, Перелесник; Дід Мороз; Той, що греблі рве; Червона Шапочка; Буряк, Троянда, Хліб.

4. Назви найвищих державних установ України: Верховна Рада України, Конституційний Суд України, Кабінет Міністрів України.

5. Назви найвищих державних посад України та міжнародних посад: Генеральний секретар ООН, Президент України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України.

6. Умовні власні назви в актах, договорах та інших офіційних документах: Високі Договірні Сторони, Автор і Видавництво тощо.

7. Клички свійських тварин: Сірко (собака); Сніжинка (кішка); Гнідко, Стріла (коні); Круторогий, Сивий (воли); Рекордистка, Лиска (корови) та ін.

8. Назви сортів рослин у спеціальній літературі: Антонівка, Білий налив, Сніговий кальвіль, Паперівка (яблуні); Українська глива, Лісова красуня (груші); Рекорд, Угорка (сливи); Шпанка рання (вишня).

Але в загальному вжитку ці слова пишемо з малої літери: антонівка, глива, угорка.

9. Астрономічні назви: Велика Ведмедиця, Козеріг, Марс, Молочний Шлях, Сатурн, Юпітер. Так само пишемо **народні назви сузір'їв і галактик:** Великий Віз, Квочка, Пасіка, Чумацький Шлях тощо.

ЦЕ ТРЕБА ЗНАТИ!

Слова земля, місяць, сонце пишемо з великої літери тоді, коли вони вживаються як астрономічні назви: *Навколо Сонця обертається Земля зі своїм супутником Місяцем.* Але: *обробіток землі, схід сонця.*

10. Назви сторін світу: захід, південь, північ, схід, південний захід, якщо під цими назвами розуміють краї чи народи: *Далекий Схід, Західна Україна, країни Заходу, курорти Півдня, народи Півночі, Південне Полісся, Північна Буковина, Схід прокинувся.*

11. Географічні й топографічні власні назви, крім родових означень (затока, мис, море, острів, пік, хребет і т. ін.): *Азія, Антарктида, Балканський півострів, Берингове море, Північнокримський канал, Володимир-Волинське плато, гора Говерла, Грибова губа, Зелений мис,*

озеро Ільмень, Кавказький хребет, пік Шевченка, Москва-ріка, Нагаєва бухта, протока Па-де-Кале, Панамський перешийок, Перська затока, Північний полюс, Східноєвропейська рівнина, Урало-Кушумський степ.

Якщо означуване слово, що входить до географічної назви, не виражає родового поняття, то його пишемо з великої літери: Біла Церква, Біловезька Пуща (заповідник), Булонський Ліс (парк), Великі Луки, Жовті Води, Залізні Ворота, Зелений Гай, Карські Ворота. Так само з великої літери пишуться складові частини географічних назв, що означають титули, посади, фах і т. ін.: мис Капітана Джеральда, набережна Лейтенанта Шмідта, затока Святого Лаврентія.

12. Назви вулиць (бульварів, провулків, проспектів), **шляхів** (заізничних, морських і т. ін.), **каналів, течій** (морських), а також **майданів** (площ), **парків** і т. ін. пишемо з великої літери, а їхні родові позначення – з малої: Андріївський узвіз, Байкало-Амурська магістраль, бульвар Тараса Шевченка, Військово-Грузинська дорога, вулиця Петра Сагайдачного, Житомирська автострада, Львівська площа.

Якщо в назвах вулиць, проспектів, населених пунктів тощо слова *брі́д, вал, ворота, мі́ст, шлях, яр* і т. ін. вже не сприймаються як родові позначення, то їх пишемо з великої літери: *Боричі́в Ти́к, Добри́й Шля́х, Козини́й Бри́д, Краси́ Ворота, Кузне́цький Ми́ст, Яросла́в Вал* (вулиці); *Гола Приста́нь* (місто), *Козинські Горби* (урочище), *Сухи́й Яр* (село).

13. Назви груп або союзів держав і найвищих міжнародних організацій: Антанта, Балканські країни, Європейське Економічне Співтовариство, Співдружність Незалежних Держав, Всесвітня Рада Миру, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки, Троїстий союз.

14. Назви держав та автономних адміністративно-територіальних одиниць: Арабська Республіка Єгипет, Держава Бахрейн, Республіка Білорусь, Карельська Автономна Республіка, Китайська Народна Республіка, Коре́йська Народно-Демократи́чна Республіка.

15. У назвах автономних областей та округів, а також країв, областей, районів, сіл'рад з великої літери пишемо тільки перше слово: Волинська область, Краснодарський край, Ненецький автономний округ, Новомлинівська сіл'рада, Петрівська сіл'рада, Рожищенський район, Уманська міськрада. Це правило поширюється й на назви старого адміністративно-територіального поділу: Берегівський округ, Вітебське воеводство, Аохвицький повіт, Новоросійська губернія.

16. Неофіційні назви держав, одиниць територіального поділу та образні назви географічних об'єктів: Буковина, Вінниччина, Закарпаття, Закавказзя, Закарпаття, Золотоверхий (Київ), Наддніпрянщина. У спеціальному стилістичному вживанні пишемо з великої літери й загальні назви: Батьківщина тощо.

17. У словосполученнях – назвах державних, партійних, громадських, профспілкових та інших установ і організацій як України, так і інших держав з великої літери пишемо тільки перше слово, що входить до складу назви: *Верховний суд США, Генеральні штати Королівства Нідерландів, Збройні сили України, Народна палата Республіки Індії*.

Це стосується й назв державних установ минулого: *Державна дума, Земський собор, Тимчасовий уряд, Центральна рада*.

18. У назвах міністерств і їхніх головних управлінь, а також у назвах інших установ та організацій, що складаються з кількох слів, з великої літери пишемо тільки перше слово: *Національний банк України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури України, Палата мір і вимірних приладів, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури*.

19. Правопис складених назв заводів, фабрик, комбінатів, виробничих об'єднань, шахт, підприємств, установ, а також наукових і навчальних закладів, кінотеатрів, театрів, парків культури та відпочинку, клубів тощо підпорядкований таким правилами:

а) якщо підприємство, установа, заклад і т. ін. мають символічну назву, номер чи носять чиясь ім'я, то їх можна писати повністю або скорочено. При цьому в повних назвах початкове слово та перше слово взятої в лапки символічної (умовної) назви, ім'я тощо пишемо з великої літери, а всі інші слова – з малої: *Київський завод «Арсенал», Республіканське виробниче об'єднання «Поліграфкнига», Десятий міжнародний з'їзд славістів, Центральна наукова бібліотека Академії наук України ім. В. І. Вернадського, Київський військовий округ;*

б) перше слово власних назв академій, інститутів, науково-дослідних установ, театрів, музеїв, парків культури та відпочинку тощо пишемо з великої літери, незважаючи на те, що воно є родовим позначенням: *Академія наук України, Книжкова палата, Державний музей українського образотворчого мистецтва;*

в) з великої літери пишемо перше слово складених назв типу: *Київський будинок мод, Львівський палац одруження, Харківський клуб метробудівників*.

20. Назви художніх, музичних творів і т. ін., наукових праць, газет, журналів, історичних пам'яток тощо пишемо з великої літери в лапках: *поема «Енеїда», повість «Тіні забутих предків», опера «Запорожець за Дунаєм», пісня «Стоїть гора високая», підручник «Історія України».*

ЦЕ ТРЕБА ЗНАТИ!

З великої літери, але без лапок пишемо назви культових книг: *Апостол, Біблія, Євангеліє, Коран, Псалтир, Часослов.*

21. Назви вокзалів, станцій, портів, пристаней і т. ін.: *Київський вокзал (у Москві), станція Фастів-Перший, станція метро «Університет», порт Балаклава, пристань Ржищів тощо.*

22. Назви будинків відпочинку, пансіонатів, санаторіїв, дитячих таборів, готелів, кемпінгів, ресторанів, кав'ярень і т. ін. пишемо в лапках і з великої літери: *будинок відпочинку «Зоря», пансіонат «Здоров'я».*

23. Назви пам'яток архітектури, замків, храмів тощо: *Андріївська церква, Золоті ворота, Колізей, Києво-Печерська лавра, Хотинський замок, Софійський собор.*

24. Назви історичних подій, епох, війн, революцій, народно-визвольних рухів, повстань, революційних свят, знаменних дат і т. ін.: *Велика французька революція, епоха Відродження, Вітчизняна війна, Коліївщина, Хмельниччина, Семирічна війна, Кривава неділя.*

З великої літери пишемо й назви релігійних свят і постів: *Благовіщення, Великдень, Івана Купала, Петра й Павла, Покрова, Різдво, Теплою Олексі, Успіння; Великий піст, Масниця, Петрівка, Пилипівка, Спасівка тощо.*

ЦЕ ТРЕБА ЗНАТИ!

Якщо початковий порядковий числівник у складеній назві написаний цифрою, то наступне слово пишемо з великої літери:

8 Березня, 1 Травня.

25. Назви конгресів, конференцій, договорів, найважливіших документів тощо: *Конгрес захисту культури, Конституція України, Потсдамська угода, Акт проголошення незалежності України, Декларація прав людини.*

26. Назви орденів, відзнак (крім родових назв): *орден Вітчизняної війни, орден Дружби народів, орден Незалежності, орден Почесного легіону, орден Пошани.*

Якщо така назва береться в лапки, то з великої букви також пишемо тільки перше слово та власне ім'я, що входить до складу цієї назви: *орден «Мати-героїня», медаль «За відвагу», медаль «За визволення Варшави».*

27. Назви літаків, автомобілів, тракторів та інших машин, пов'язані з найменуванням **моделі, заводу, фірми**, що їх виготовляють, пишемо з великої літери в лапках: *літак «Антей»,*

автомобіль «Таврія», автобус «Турист», комбайн «Нива», трактор «Білорусь».

Це правило поширюється й на назви виробів, продуктів, що стали фірмовим або сортовим їх означенням: печиво «Столичне», вино «Перлина степу», цукерки «Пташине молоко».

28. Прикметники, утворені від власних особових назв за допомогою суфіксів **-ів (ова, -ове, -еве), -їв (-сєа, -сєє), -ин (-ина, -ине), -їн (-їна, -їне)**, якщо вони означають належність чогось даній особі: Андрієві книжки, Грінченків словник, Маріїн лист, Тичинине слово, Шевченкові поезії.

29. Прикметники, які входять до складених особових назв людей **як прізвиська**: Володимир Великий, Данило Галицький, Дюма Старший, Карл Сміливий.

30. Прикметники, утворені від іменників – власних назв, якщо вони входять до складу назв, які за змістом дорівнюють словосполукам «імені когось», «пам'яті когось»: Нобелівська премія, Франківська кімната, Шевченківська премія.

31. Складноскорочені назви (абревіатури), якщо вони вживаються на позначення одиничних установ: Укрінформ, Укрпрофрада, Укоопспілка, НАО, АТС, КНР, СНД, УРП, УТН.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть групи слів, у яких вживання великої літери зумовлене лексичним значенням. Наведіть приклади.
2. Від чого залежить написання з великої чи малої літери одного й того слова в різних складних назвах по-різному?
3. Розкажіть про вживання великої літери в абревіатурах. Наведіть приклади.
4. Наведіть приклади власних назв, написання яких викликає труднощі.

Вправи до теми

Вправа 1. Перепишіть, розкриваючи дужки, ставлячи, де потрібно, велику літеру й лапки. Поясніть правопис власних назв.

1. Кришуків виднілося неба небагато, якась мізерія, що поміщувалася у вікні, та він знав його, міг із запалюваними очима показати (Ч,ч)умацький (Ш,ш)лях, (В,в)еликого й (М,м)алого (В,в)оза, (П,п)олярну (З,з)ірку й (В,в)ечірню (М. Олійник).
2. (М,м)арія на всі боки

озирається, увійшла до церкви, купила за копійку свічку й сама понесла перед вівтар до (М,м)атері (Б,б)ожої (У. Самчук). 3. З (Ч,ч)орного (М,м)оря, з (І,і)ндійського (О,о)кеану, через (М,м)алу (А,а)зію прилетів перший тепловий (М. Хвильовий). 4. 1902 року з ініціативи студентів (Ч,ч)ернівецького університету видана збірка поезій (А,а)есі (У,у)країнки (В,в)іддуки (З журн.). 5. Першим (Р,р)ектором (К,к)иївського (У,у)ніверситету (С,с)вятого (В,в)олодимира, заснованого в 1934 році, став видатний (У,у)країнський історик (М,м)ихайло (М,м)аксимович, автор праць з історії (У,у)країни (О. Кучерук). 6. На другий день після початку експедиції (Ш,ш)евченко виконав перший малюнок (П,п)ожежа в степу (З журн.).

Вправа 2. Від поданих іменників у дужках утворіть прикметники, запишіть їх з великої чи малої літери.

Місця (Шевченко), твори (Шевченко), мова (Езоп), схили (Дніпро), поезії (Франко), батіг (Петро), слово (Тичина), теорема (Піфагор), лист (Катерина), сонати (Бетховен), рукописи (Пушкін), вузол (Гордій).

Вправа 3. Перепишіть речення. Розкрийте дужки і вставте велику чи малу літеру, поясніть її написання.

1. Пошли, доле, гнів, і ненависть, і гордість оборонцям і визволителям нашої (б)атьківщини! (О. Довженко). 2. Не всі стародавні (г)реки були (а)фродітами, (г)еркулесами, (а)поллонами, але в них був ідеал краси, і вони бачили її в різних проявах, увічнювали її (О. Довженко). 3. Гей, нові (к)олумби й (м)агеллани, напнемо вітрила наших мрій! (В. Симоненко). 4. Всяк (ш)отландець вільний – пан своєї (б)атьківщини (Леся Українка). 5. (б)ароко – художній стиль у мистецтві, (б)атьківщиною якого є (і)талія. Кращі будівлі цього стилю: (в)ерсальський (п)алац поблизу (п)арижа, (з)имовий (п)алац у (с)анкт-(п)етербурзі, (а)ндріївська (ц)ерква, (м)аріїнський (п)алац, (б)рама (з)аборовського у Києві (З книж.). 6. Наші предки, (с)тародавні (с)лов'яни, подібно до (а)нглосаксів, ділили рік на дві частини: зиму і літо або на зимове і літнє сонцестояння – (к)оляду і (к)упала (Олекса Воронай).

Вправа 4. Прочитайте текст. Усно прокоментуйте вибір малої чи великої букви.

Рівненська (о)бласть розташована на (п)оліській (р)івнині (в)олинського (п)лато, яке густо посічене річками. Найбільші з них – (п)рип'ять та її притоки (г)оринь і (с)тир. Є багато озер, особливо на (п)оліссі, серед яких найповноводніше (б)іє, (с)омине, (н)обель. Ліси займають 38 відсотків території. Сім (п)івнічних районів області зазнали радіоактивного забруднення після аварії на (ч)орнобильській (а)(е)(с).

Перші сліди перебування людини – (п)ізній (п)алеоліт. У III–II ст. до (н).(х). та у II–III ст. нової ери на території сучасної області жили ранньослов'янські племена (з)арубинецької та (ч)ерняхівської культур. У VI–VII ст. тут виникло об'єднання племен державного типу на чолі з

(д)улібами-(в)олинянами. Знайдено поселення (ч)ерняхівської культури біля (в)арковичів і (п)ідлужжя (д)убнівського р-ну, городища X ст. У X столітті ці землі входили до складу (к)иївської (р)усі-(у)країни. Визначну роль в історії краю відіграли (д)орогобуж і (п)ересопниця (нині села), які в XI-XII ст. були центрами (у)дільних князівств. На (р)івненщині творилися (е)вангелії: «(д)убнівське» (1539–1568), «(д)орогобузьке» (1556–1561) та «(п)ересопницьке» (1556–1561). На останньому в 1991 р. складав (п)рисягу (п)резидент (у)країни Л. Кравчук. На честь цієї книги в селі (п)ересопниця споруджено пам'ятник.

Сучасна (р)івненщина входила до (г)алицько-(в)олинського (к)нязівства. Після його розпаду в 1457 р. опинилася під владою (а)итви. Із прийняттям (а)юліанської (у)нії в краї розпочинається (п)ольська експансія. В 70-х роках XVI ст. (о)стріг здобув славу «(в)олинських (а)фін»: він став важливим політичним, економічним і культурним центром. У (д)ермані, (о)строзі, (д)убні в 1630–1636 рр. відбувалися повстання селян. Значно активізувався (н)ародний (р)ух під час (в)извольної (в)ійни в 1648–1654 рр. Повстання в ті часи охопили всю (р)івненщину. Біля села (п)ляшева нинішнього (р)адивилівського р-ну влітку 1651 р. відбулася (б)ерестецька (б)итва між (к)озацьким (в)ійськом Б. Хмельницького та (п)ольською (а)рмією.

За (а)ндрусівською (у)годою (1667) край продовжує залишатися у складі (п)ольщі. З 1793 р. – під владою (р)осії. За (р)изькою (у)годою (1921) (р)івненщина відійшла до (п)ольщі у складі (в)олинського (в)оєводства. У 1939 р. – приєднана до (с)(р)(с)(р) *(Україна: Путівник. – К., 1993).*

Вправа 5. Запишіть назви відомих в Україні:

- а) вищих навчальних закладів, бібліотек, архівів, спортивних споруд;
 - б) церков, пам'яток історії й архітектури, пам'ятників;
 - в) музеїв, театрів, філармоній, видавництв;
 - г) готелів, ресторанів, кафе, магазинів, туристичних агентств, бюро, курортів і санаторіїв;
 - д) банків;
 - е) державних установ, іноземних представництв.
- ☛ Поясніть вживання великої та малої літер, а також лапок.

Вправа 6. Відкриваючи дужки, запишіть подані назви з великої чи малої літери, поясніть їхній правопис.

(Р,р)еспубліка (М,м)олдова, (О,о)рганізація (О,о)б'єднаних (Н,н)ацій, (В,в)олодимир (В,в)еликий, (Б,б)алет «(З,з)апорожець за (Д,д)унаєм», (Б,б)удинок (Х,х)удожника, (Г,г)азета «(В,в)ечірні (В,в)істі», (У,у)країнська (П,п)равославна (Ц,ц)ерква, (Д,д)ід (М,м)ороз, (Б,б)удда, (П,п)резидент (А,а)кадемії (Н,н)аук (У,у)країни, (М,м)авка, (В,в)еликий (В,в)із, (В,в)улиця (П,п)етра (С,с)агайдачного, (П,п)ерська (З,з)атока, (М,м)іжнародний (К,к)омітет (Ч,ч)ервоного (Х,х)реста, (М,м)іністерство (К,к)ультури (У,у)країни, (Р,р)еспубліканське (В,в)иробниче (О,о)б'єднання «(П,п)оліграфкнига», (С,с)вято (П,п)еремоги, (Г,г)отель «(З,з)олотий (К,к)олос», (Ш,ш)оста

(С,с)есія (К,к)иївської (О,о)бласної (Р,р)ади, (Н,н)обелівська (П,п)ремія, (Д,д)амоклів (М,м)еч.

Вправа 7. Розкрийте дужки і вставте велику або малу літеру. Поясніть вживання великої літери.

I. (б)ульвар Тараса Шевченка, (г)енеральний (с)екретар ООН, (п)резидент України, (п)рем'єр-(м)іністр Канади, (м)іністерство (о)світи і науки України, (з)ахідна Україна, (р)еспубліка (б)олгарія, (ш)евченкові поезії, (к)иївський (б)удинок (м)од, (м)іжнародний (в)алютний (ф)онд, (к)иївський (н)аціональний (е)кономічний (у)ніверситет, (д)ень (н)езалежності України, (к)ієво-(п)ечерська (л)авра, (д)ержавний (м)узей (о)бразотворчого (м)истецтва, (є)вропейське (е)кономічне (с)півтовариство.

II. (к)ієво-(м)огиянська (а)кадемія, (а)ндріївська (ц)ерква, (р)ада (б)езпеки, (н)аціональна (о)пера України, (с)танція (м)етро (л)ибідська, (д)онбас, (з)бройні (с)или України, (ц)ентральне (п)равління (в)сеукраїнського (т)овариства (п)росвіта ім. Тараса Шевченка, (п)арламент, (к)онституційний (с)уд України, (о)рден (в)ітчизняної (в)ійни, (е)зопівська (м)ова, (е)поха (в)ідродження, (д)октор (е)кономічних (н)аук, (б)ожа (м)атір.

III. (б)анк (а)валь, (ц)ентральна (р)ада, (м)айдан (н)езалежності, (н)аціональний (б)анк України, (г)олова (в)ерховної (р)ади України, (в)олодимирський (с)обор, (р)іздво, (м)едаль (з)а (в)ідвагу, (к)раїни (з)аходу, (у)манська (м)іськрада, (ш)евченківські поезії, (н)обелівська премія, (в)олодимир-(в)олинський, (ц)ентральна (н)аукова (б)ібліотека (а)кадемії (н)аук України ім. В. І. Вернадського, (б)іблія.

**ТЕМА 5. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ СЛІВ
ІЗ НЕНАГОЛОШЕНИМИ ГОЛОСНИМИ**

**Правопис ненаголошених
голосних у коренях**

1. У складах із ненаголошеними **е** та **и** пишемо ту саму літеру, що й під наголосом

*великий, величезний, бо **в**елич;
держу, бо одержати; клекотіти,
бо клекіт; несу, бо принесений;
шепотіти, бо **ш**епіт; блищати, бо
блиск; вишневий, бо **ви**шня;
тримати, бо **отри**мувати;
широкий, бо **широ**ко*

У словах із постійним наголосом невиразний звук рекомендується перевіряти за словниками

левада, леміш, кишеня, минулий

2. Е пишемо:	
а) у групах -ере-, -еле-	<i>берег, дерево, передмістя, середній; ожеледь, пелена, селезень, шелест</i>
б) коли е при зміні слова випадає або вставляється	<i>січень, бо січня; вітер, бо вітру; мітел, бо мітла; справедливий, бо правда; хлопець, бо хлопця</i>
Але запам'ятайте: <i>згинати – зігну, відтинати – відігну, напнати – напну, починати – почну, розминати – зімну, засинати – засну, вмикати – увімкну, проривати – прорву.</i>	
в) при чергуванні неясного звука [е] з [і]	<i>осені, бо осінь, каменя, бо камінь, летіти, бо літати</i>
Але запам'ятайте: <i>дитина – діти, сидіти – сідати, звисати – звіситися, зліпатися – зліпитися.</i>	
3. И пишемо:	
а) у групах -ри-, -ли- між приголосними у відкритих ненаголошених складах	<i>бриніти, гриміти, дрижати, кривавий, криниця, кришити, стриміти, тривати, тривога; глитати, блищати, але дрімати, тріщати</i>
б) інколи ненаголошений и в групах -ри-, -ли- перевіряється наголосом	<i>кришити (крихта, кришка), тримати (стримувати); блищати (блискавка)</i>
Там, де застосувати зазначені правила написання ненаголошених е, и не можна (<i>апельсин, бензин, бетон, декада, делегат, демократія, колектив, левада, легенда, леміш, математика, медаль, пенал, ремонт, рецепт, тепер, тремтіти, чекати; директор, диригент, кишеня, лимон, минуле, пиріг, шинель</i>), треба написання таких слів запам'ятати .	
4. Е (випадний) – И	
У деяких дієсловах випадний е чергується з и перед суфіксом -а:	<i>беру – брати – вибирати, вистелю – вислати – вистилати, завмер – замри – завмирати, запер – запри – запирати, стер – зітри – стирати та ін.</i>

Правопис ненаголошених голосних у префіксах та суфіксах

1. ПРЕ-, ПРИ-, ПРИ- Треба розрізняти префікси **пре-** і **при-**: префікс **пре-** вживається переважно в якісних прикметниках і прислівниках для вираження найвищого ступеня ознаки (можна **пре-** замінити словом «дуже»): *прегарний, презавзятий, прекрасний, премудрий, прекрасно, препогано*; префікс **при-** вживається переважно в дієсловах, що означають наближення, приєднання, частковість дії, результат дії

тощо, а також у похідних словах: *приблизити, приборудувати, прикрутити, приборкати, пришвидшити; прибуття, притулок, прибраний, привабливо.*

Крім того, префікс **пре-** виступає у словах *презирливий, презирство* й у словах старослов'янського походження: *преосвященний, преподобний, престол*, а префікс **при-** вживається в іменниках та прикметниках, утворених від поєднання іменників із прийменниками: *пригірок, приярок; прибережний, прикордонний, привільний, прив'ялий.*

Треба мати на увазі, що **пре-** і **при-** виступають також на початку ряду іншомовних слів, у яких в українській мові префікс не виділяється: *преамбула, превентивний, президент, президія, прелюдія, прем'єра, препарат, прерогатива, пресвітер, престиж, претендент, претензія, префект, преферанс, прецедент; привілей, примітив, призер, призма, примат, примула, примадонна, принцип.*

Префікс **прі-** пишемо тільки в трьох словах: *прізва, прізвище, прізвисько.*

<p>2. Суфікси -ик, -ник, -ієник, -чик (-щик) пишемо з и</p>	<p><i>братик, вузлик, передовик; гірник, кулеметник; газівник, працівник; хлопчик, прапорищик</i></p>
<p>3. Суфікс -ів(-о), що вживається для вираження збірних понять, які означають матеріал або продукт праці, пишемо тільки з и</p>	<p><i>вариво, добриво, куриво, меливо, мереживо, місиво, морозиво, паливо, печиво, прядиво, але: марєво, мрево, маєво, сєєво</i></p>
<p>4. Суфікс -инн(я) вживається в іменниках середнього роду, що означають збірні поняття</p>	<p><i>бобовиння, гарбузиння, картоплиння, павутиння; але: каміння, коріння, насіння</i></p>
<p>Суфікс -єнн(-я) мають віддієслівні іменники середнього роду, в яких наголос падає на корінь</p>	<p><i>звернення, напруження, піднесення, удосконалення</i></p>
<p>5. Суфікс -ин- вживається в іменниках жіночого роду та в присвійних прикметниках, утворених від іменників І відміни</p>	<p><i>худобина, стеблина, торбина; мамина, тітчина, сестрина, Миколина, Валина</i></p>
<p>Є цей суфікс і в іменниках чоловічого роду типу</p>	<p><i>киянин, болгарин, селянин, заробітчанин</i></p>
<p>Суфікс -єн(-я) [-єн(-я)] вживається в іменниках середнього роду, що означають живі істоти</p> <p>а також в іменника</p>	<p><i>вовчєня, гусєня, чаєня,</i></p> <p><i>імена, племена, письмена</i></p>
<p>6. Суфікси зменшено-пестливих слів -ечок [-чок], -ечк(а) [-чк(а)], -ечк(о) [-чк(о)] не варто плутати із суфіксами -ичок, -ичк(а); останні</p>	<p><i>вогник – вогничок, кошик – кошичок,</i></p>

бувають тільки в словах, що походять від іменників із суфіксами -ик, -иц(я)	<i>вулиця – вуличка, палиця – паличка</i>
В інших випадках уживаємо суфікси з е (є)	<i>вершечок, мішечок, краєчок; діжечка, копієчка, Марієчка, річечка; віконечко, словечко, яєчко</i>
7. Суфікси -еньк(о) [-єньк(о)] вживаємо для творення пестливих назв	<i>батенько, кониченько, серденько; ніженька, тополенька</i>
8. Завжди з буквою е пишуться суфікси -елезн(ий), -ер(о), -тель	<i>довжелезний, товстелезний, п'ятеро, шестеро, вихователь</i>

Питання для самоконтролю

1. Як вимовляються [е], [и] не під наголосом?
2. Назвіть приклади, коли **е** пишеться в коренях.
3. В яких префіксах пишеться **е** ?
4. Назвіть слова з орфограмою **и** в префіксі.
5. Коли пишеться **е** в суфіксах?
6. Коли пишеться **и** в коренях?
7. Визначте випадки, коли пишеться **и** в суфіксах.
8. Які слова потрібно запам'ятати щодо написання **е** або **и**?

Вправи до теми

Вправа 1. Перепишіть текст. Поясніть правопис слів з ненаголошеними **е, и.**

1. Повільним кроком проїхали через село. Темні силуети хат, присипані снігом дерева, тини, чорні руки колодязних журавлів, простягнуті в передсвітанкове небо. 2. Думко тривожна, куди ти летиш?! Серце моє, ну чого ти щемієш? 3. І я подивився у очі йому, погладив шинель, поруділу в диму. 4. В моїм краю зелені трави і неба синя глибина. 5. Нехай вітрами з високості крилата молодість зліта і на гучнім кленовім мості мої не спиняться літа. 6. Я все забуду тільки лиш за те, що знову небокрай веселкою цвіте, що грає пісню весняний виднокруг, що йду по борозні, узявшись за плуг (З тв. Г. Тютюнника).

Вправа 2. Перепишіть слова і вставте пропущені букви **е, и. Поясніть їх написання. Виділіть слова, написання яких перевіряється за словником.**

Гал..рея, пробл..матичний, кр..ваний, стр..міти, заб..рати, невм..рущий, завм..рати, т..рплячий, прод..ш..вити, мат..мат..ка, усвідомл..ний, зб..р..гти, кр..тичний, б..р..жливий, нем..лосердний,

розд..влятися, т..хнічний, пов..ртатися, ущ..мити, неприм..ренний, справ..дливий, м..нулий, тр..мтіти, дзв..нись, ос..литися, зв..чайний, гр..міти, дж..р..ло, вс..р..дині, в..селка, ш..л..стіти, принц..повий, р..кторат, бл..зенько, хв..люватися, оп..нитися, греб..лька, розп..тати, р..вти, тр..мати, зш..вати, дал..чінь, поч..нати, вир..нати, сп..нити, дят..л, оц..нкований, в..ршина, ст..лити, тр..вога.

Вправа 3. Перепишіть речення. Вставте пропущені букви, поясніть правопис слів.

1. Гілки д..рев мокро бл..шали, зволожені по-в..сняному (О. Гончар).
2. Вранці пусте було небо, хмари убогі пливли над собором, а вітер улігся, на сході краєчок неба холодно, кр..ваво ч..рвонів (О. Гончар).
3. Схололі в хмарах крап..льки води п..рлинами котилися в сади (М. Бажан).
4. Кр..ло зорі рум'янить тучі у голубій дал..ч..ні (В. Сосюра).
5. Під в..селкою у голубіні голуби л..тять (В. Луцук).
6. З пш..ничного поля Данило поглянув на той обш..р, який густіше проростав туманом та й зн..кав у тумані (М. Стельмах).
7. У небі віт..р куч..рявий колише темну блакить, і на землі гойдає трави, і зат..хає, й знов шумить (М. Рильський).

Вправа 4*. У ліву колонку випишіть слова зі вставленою буквою и, у праву – зі вставленою буквою е.

Бл..зенько, ос..литися, справ..дливий, д..ректор, греб..лька, зш..вати, дал..ч, неприм..ренний, зв..чайний, сп..нити, квіт..нь, дж..рело, кр..ниця, зн..сти, в'єтнам..ць, заст..лати, ущ..мити, зат..кти, оц..нкований, ос..ледець, ст..лити, відд..рати, дят..л.

Підкресліть у кожному слові другу від початку букву. З цих букв прочитаєте вислів Ю. Фучика.

Вправа 5. Перепишіть, вставляючи пропущені букви е та и.

1. А з..мля л..жить м..дова, а поля пожаті мріють, на городах достиг..ють гарбузи з..ленор..брі (М. Рильський).
2. Бр..нять, як море, зорані лани (Д. Павличко).
3. Он зірка в небі прол..тіла, погасла зірка в в..шині (В. Сосюра).
4. Кр..ло зорі рум'янить тучі у голубій дал..ч..ні (В. Сосюра).
5. Ум..раючий промінь сонця падає на б..резу, кр..вавить білу кору (А. Шиян).
6. Т..че вода в синє море, та не в..тікає (Т. Шевченко).
7. З т..много моря біява хвил..чка до поб..р..жного кам..ня горн..ться (Л. Українка).
8. Часом то за мрію річку кр..ваві люди прол..вають (Леся Українка).

1. Люди д..вуються, що я в..села.
2. Квіток було назр..ваєм та позаквітчуємось, як молоді, та до самого двору тими вінками в..л..чаємось.
3. Помалу усе панночка на свій лад п..р..в..рнула.
4. Прийду було її вб..рати, то вже якої наруги я од неї не нат..рпаюся!
5. Вона м..не й щ..пає, і штирхає, і гр..бінцем м..не скородить, і водою зл..ває.
6. Л..жу та все собі думаю: «Таке молоде, а таке немилосердне, Господи!»
7. Увеч..рі, см..рком уже, в..ртаються з панщини люди потомл..ні.
8. Люди прок..дались і лягали плачучи, прокл..наючи (Марко Вовчок).

Вправа 6*. Перекладіть речення з російської мови українською. Порівняйте правопис букв е та и в обох мовах.

Листва на березах была еще почти вся зеленая (І. Тургенев). Вода заблестела, как расплавленный металл (В. Шишков). Серебристые поля сверкали в темном небе над спящей деревней, и одна из звезд, зеленая, по-летнему нежная, особенно ярко мерцала мне из далеких глубин галактики (Ю. Бондарев).

Вправа 7. Перепишіть текст і вставте пропущені букви е та и. Поясніть свій вибір.

Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за гор.зонту верхи в.л.т.нського нагромадж.ння хмар, що насувалися з заходу на все небо. Хмара була важка, темно-темно-синя, внизу зовсім чорна, а самий верх її здавався жовтим. В.личні німі зловісні бл.скавиці горобиної ночі палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. І все це одб..валося в воді, і здавалося, що ми стояли не на з..мі, що ріки немає, а є міжхмарний т..мний простір, і ми, розгубл..ні в ньому, мал..нькі, як річні піщ..нки. Н..бо було надзвичайне. Пр..рода була ніби в змові з подіями і поп..р..джала нас своїми грізними знаками (З тв. О. Довженка).

Вправа 8. Запишіть слова у дві колонки: 1) з ненаголошеним е; 2) з ненаголошеним и.

Ож..ледиця, др..жати, ож..вати, л..генький, ел..гантний, в..шневий, ж..рненийкий, кл..котіти, ст..пи, евр..ка, н..зенько, адр..сат, кр..ниця, окр..лити, нап..кти, дал..чінь, р..ве.

Підкресліть у кожному слові першу букву – прочитаєте ім'я та прізвище автора повісті «Зачарована Десна».

Вправа 9. Запишіть слова у дві колонки: у першу – з ненаголошеним е, у другу – з ненаголошеним и.

З..рно, вер..с, л..ман, м..далі, ваз..лін, ш..рокі, вер..сень, п..ніцилін, кр..латої, м..сколиз, чер..да, трен..р, пш..ниця, велос..пед, бр..ніти, н..потріб, вес..ло, ц..ферблат, гл..бочінь, з..рном, б..режу, п..ньок, м..тро.

У кожному слові підкресліть останню букву. Прочитаєте народну мудрість.

ТЕМА 6. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ ДО СКЛАДАННЯ ДОКУМЕНТІВ. ДОКУМЕНТАЦІЯ ЩОДО ОСОБОВОГО СКЛАДУ. АВТОБІОГРАФІЯ. ЗАЯВА

Документ – основний вид ділового мовлення; засіб фіксації певним чином на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людини.

Вимоги до ділових паперів

1. Ділові папери складаються за єдиною формою.
2. Діловим паперам властива ясність, точність, стислість викладу.
3. Дієслівні форми в цих паперах часто замінюються віддієслівними іменниками (замість *прошу дозволити* – *прошу дозволу*).
4. Числівники пишуться цифрами, за винятком грошових документів (рахунок, розписка, доручення).
5. Непохідні прийменники нерідко замінюються похідними прийменниками *внаслідок, у зв'язку, згідно* (замість *за наказом* – *згідно з наказом, замість через нестачу* – *у зв'язку з нестачею*).
6. Особовий займенник **Ви**, як форма ввічливого офіційного звертання до однієї особи, пишеться з великої букви.
7. Порядок слів у простих реченнях прямий.
8. Часто вживаються неповні і безособові речення зі значенням наказовості (*необхідно сприяти, доручити членам гуртка*).
9. Підрядні причини і наслідку замість сполучника *тому що* приєднуються звичайно сполучниками *внаслідок того, що; у зв'язку з тим, що*.

Отже, лише завдяки стандартним словам і виразам документи стають недвозначними й чіткими.

Заява – документ, який містить пропозицію або прохання однієї чи кількох осіб до установи чи керівної особи. Це один з найпоширеніших ділових паперів.

Реквізити:

- 1) назва організації, установи, посада, прізвище та ініціали особи, якій адресована заява (вказуються праворуч, на останній третині аркуша);
- 2) відомості про того, хто подає заяву (розміщуються колонкою нижче першого реквізиту);
- 3) назва документа «заява» (пишеться посередині з великої літери);
- 4) текст заяви (з абзацу й з великої літери);
- 5) дата й підпис (під текстом: підпис – праворуч, дата – ліворуч).

Заяви бувають *прості* (містять лише прохання чи пропозицію) й *складні, мотивовані* (подається обґрунтування прохання чи пропозиції, може наводитися перелік документів, що додаються до заяв).

Зразок:

Директорові
Львівського медичного
коледжу
доц. Савчинському М.Ф.
студента I курсу групи «А»
спеціальності «лікувальна
справа»
Іванова Сергія Івановича

З а я в а

Прошу дозволити мені достроково скласти екзамен з математики у зв'язку з переїздом моєї родини до іншого міста на постійне проживання.

05.06.2013 р.

Підпис

Автобіографія – це документ, в якому особа повідомляє основні факти своєї біографії (подає опис свого життя та діяльності). Основна вимога до такого документа – досягти вичерпності потрібних відомостей і лаконізму викладу. Кожне нове повідомлення пишеться з абзацу.

Рекавізиту:

1. Назва виду документа.

2. Текст, в якому зазначається:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- дата народження;
- місце народження;
- відомості про освіту (повне найменування всіх навчальних закладів, у яких довелося навчатися);
- відомості про трудову діяльність (коротко, у хронологічній послідовності назви місць роботи й посад);
- короткі відомості про склад сім'ї (батько, мати, чоловік, дружина, діти).

3. Дата написання.

4. Підпис.

Зразок:

Автобіографія

Я, Прокопенко Марина Олександрівна, народилася 29 квітня 1997 року в м.Тернополі у родині службовця.

У 2003 році вступила до першого класу загальноосвітньої школи №1 м. Тернополя.

У зв'язку зі вступом батька до військової академії переїхала разом з родиною до Києва, де з 2006 року до 2009 року навчалася в ЗОШ № 56.

З 2009 до 2012 року навчалася в ЗОШ № 1 м. Тернополя.

У 2012 році вступила до Львівського медичного коледжу, де навчаюся зараз на II курсі за спеціальністю «сестринська справа».

Склад сім'ї:

Батько – Прокопенко Олександр Васильович, 1964 року народження, вчитель ЗОШ № 2 м. Тернополя.

Мати – Прокопенко (Мітіна) Галина Миколаївна, 1968 року народження, викладач музики дитячої музичної школи м. Тернополя.

Сестра – Прокопенко Катерина Олександрівна, 1999 року народження, учениця 8-го класу ЗОШ № 1 м. Тернополя.

Домашня адреса: вул. Незалежності, 28, м. Тернопіль.

Дом. тел. 56-23-45, моб. тел. 0994566478

17 листопада 2013 року

Підпис

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «документ».
2. Назвіть основні вимоги щодо оформлення ділових паперів.
3. Які ділові папери належать до документів щодо особового складу?
4. Що таке заява?
5. Які реквізити характерні для заяви?
6. Які бувають заяви за походженням?
7. Який документ називається автобіографією?
8. Які відомості вказують в автобіографії?
9. Назвіть особливості написання автобіографії.

Вправи до теми

Вправа 1. Продовжіть речення.

1. Заява – це офіційне повідомлення ...
2. За місцем виникнення заяви бувають ...
3. Цей документ містить такі реквізити ...
4. У складній заяві подаються відомості про те ...

Вправа 2. Знайдіть помилки в оформленні заяви. Запишіть правильний варіант.

Випускника загальноосвітньої
школи № 15 м. Києва
Дроботюка Анатолія
директорові Київського
професійно-технічного
училища № 6
Яремі К. А.

Заява

Прошу зарахувати мене учнем училища за спеціальністю механік з ремонту транспорту

(підпис)

1 липня 2013 р.

Вправа 3. виправте помилки в адресуванні заяв, правильні варіанти запишіть.

1. Директору загальноосвітньої школи № 11 м. Чернівців від учня 11-Б класу Куришко Пилипа
2. Директор Донецького медичного коледжу Петренко О.Г. студентка І к., гр. «Б» спеціальність «сестринська справа» Саленко Іванна

Вправа 4. Напишіть заяву з проханням перевести вас з однієї академічної групи в іншу. Обґрунтуйте своє прохання.

Вправа 5. Оформіть документ на ім'я заступника директора з навчальної роботи вашого навчального закладу з проханням звільнити вас від занять за сімейними обставинами.

Вправа 6. Розкрийте значення слів адресат – адресант. Складіть з цими словами речення.

Вправа 7. Продовжіть речення.

1. Автобіографія – це ...
2. В автобіографіях обов'язково зазначають:
3. Автобіографія – обов'язковий документ...
4. Головні вимоги до її написання – ...

5. Автобіографія має дві форми: ...
6. В автобіографії усі відомості подаються в ...

Вправа 8. Розташуйте реквізити автобіографії відповідно до правил її оформлення.

1. Підпис автора.
2. Відомості про трудову діяльність.
3. Назва документа.
4. Стислі відомості про склад сім'ї.
5. Дата.
6. Відомості про громадську роботу.
7. Прізвище, ім'я, по батькові.
8. Відомості про навчання.
9. Дата і місце народження.

Вправа 9. Напишіть автобіографію, дотримуючись лаконізму викладу.

Вправа 10. Відредагуйте речення, запишіть правильні варіанти.

1. Я, Ірина Іллівна Назаренко, народилася 13. 09. 1996 р. в місті Чернівці.
2. На протязі 2002–2011 р. навчалася у загальноосвітній школі № 5.
3. У 2011 році поступила в Медичний коледж м. Чернівці.
4. Маю батька – Назаренка Володимира Олексійовича, який народився у 1969 році.

Вправа 11. Виправте помилки та відредагуйте поданий документ. Правильний варіант запишіть.

Автобіографія

Я, Мякенький Федор Ільович, народився 12 листопада 1997 року у селі Репуженці Заставнівського району Чернівецької області.

В 7 років пішов у школу, яку закінчив у 2012 році.

В 2012 році поступив в медичний коледж на фельдшера.

У нашій родині 3 душі.

Мій батько: Мякенький Ілья Олександрович працює столярем у заводі «Кварц».

Моя мати: Мякенька Гана Васильєвна працює там же, де й батько.

підпис

8.V.2013.

ТЕМА 7. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ СЛІВ З ПОДВОЄННЯМ І ПОДОВЖЕННЯМ ПРИГОЛОСНИХ

1. Подвоєння букв при збігу приголосних:

1. Основа дієслова минулого часу на **-с + постфікс -ся**: *винісся, пасся, розрісся, трясся*.

2. Подвоєння приголосних маємо при збігу однакових приголосних на межі морфем:

- Префікс + корінь: *зв'ичливий, віддати, відділ, заввишки, ззаду, оббити, роззброїти, роззява*.

Але запам'ятайте! Не подвоюються приголосні в таких словах, як: *отой, отут, отак, отам, отепер, отоді*, а також *оцей* тощо.

- Корінь або основа на **-н- (-нє-) + суфікс -н(ий) [-н(і)й], -ник, -ниц(я)**: *вина – безвинний, день – денний, закон – законний, кінь – кінний, причина – причинний, осінь – осінній, ранок – ранній; багланник, годинник, письменник; віконниця, Вінниця*.

☛ Подвоєння **н** зберігається й перед суфіксом **-ість** в іменниках та прислівниках, утворених від прикметників із подвоєним **-нн-**: *безвинний – безвинність – безвинно, законний – законність – законно, туманний – туманність – туманно*.

Зіставте і запам'ятайте!

горобиний (присвійний прикметник) ← від *горобець*, а *горобинний* (*горобин+н+ий*) ← від *горобина*;
журавлиний (присвійний прикметник) ← від *журавель*, а *журавлинний* (*журавлин+н+ий*) ← від *журавлина*.

2. Збіг приголосних на межі основ

у складноскорочених словах:

[_ + _]: *військкомат* (військовий комісаріат), *страйкком* (страйковий комітет), *юннат* (юний натураліст).

3. Буквосполучення -нн- пишеться

- ✓ У прикметниках на **-енн(ий), -янн(ий), [-янн(ий)]** зі значенням можливості або неможливості дії: *здійсненний, невблаганний, недозволенний, недоторканий, незрівнянний, нечисленний, непримиренний, несказаний, нескінченний* та в прикметнику *старанний* з відтінком підсилення.

- ✓ У збільшувально-підсилювальному суфіксі **-енн(ий)**: *здоровенний, силенний, численний*.

- ✓ У прикметниках на **-енн(ий)** старослов'янського походження: *благословенний, блаженний, огненний, священний*.

☞ Буквospолучення **-нн-** зберігається й в іменниках та прислівниках, утворених від таких прикметників: *блаженність, блаженно, старанність, старанно, численність, численно* тощо.

■ АЛЕ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! НЕ подвоюється **н** в дієприкметниках: *вивершений, вихований, зроблений, індустріалізований, поораний, сказаний, спечений*.

Пам'ятайте, що є прикметники на **-ений**, котрі походять від відповідних дієприкметників (з іншим наголосом): *варений* (пор. *в́арений*), *печений* (пор. *пéчений*) та ін. У таких словах, а також у прикметнику *довгожданий* немає подвоєння.

Розрізняйте правопис слів, що мають різний наголос і належать до різних частин мови (прикметника та дієприкметника): *здійснє́нний* (який може здійснюватися – прикметник) і *здійснє́ний* (який здійснився – дієприкметник), *нездола́нний* (непереможний) і *нездо́ланий* (якого не подолали), *незліче́нний* (представлений у дуже великій кількості) і *незлі́чений* (не порахований) та ін.

4. Подвоюються приголосні в словах: *бовван, Ганна, лляний, овва, ссати, а також у похідних: бовваніти, Ганнин, виссати, ссавці, лю, ллеш* та ін.

а) Подвоюються приголосні перед **я, ю, і, в** в усіх відмінках іменників середнього роду II відміни (крім родового множини): *знарядд́я, знарядд́ю, на знарядд́і та ін.; житт́я, житт́ю, у житт́і; мотузз́я, у мотузз́і; колосс́я, колосс́ю, у колосс́і; гілл́я, гілл́ю, на гілл́і; знанн́я, знанн́ю, у знанн́і; збіжж́я, збіжж́ю, у збіжж́і; сторічч́я, сторічч́ю, у сторічч́і; піддаши́я, піддаши́ю, на піддаши́ї; а також у похідних словах: гілл́я – гілл́ястий, гілл́ячка; житт́я – житт́евий (і житт́ьовий), житт́єпис та ін.*

■ АЛЕ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! У родовому відмінку при нульовому закінченні – *знань, знарядь, піддаш, сторіч, угідь*.

☞ *гілля* – іменник II відміни середнього роду,
а *теля* – іменник IV відміни.

✍ Якщо в родовому відмінку множини іменники середнього роду закінчуються на **-іє**, подовження зберігається:
відкритт́я – відкритт́ів, почутт́я – почутт́ів.

б) Перед **я, ю, і, в** в усіх відмінках деяких іменників чоловічого та жіночого роду I відміни (за винятком родового множини із закінченням -ей): *судд́я, судд́і, судд́ю, судд́ів і т. ін.; статт́я, статт́і, статт́ею* (але в родовому множини – *статей*); *рілл́я, рілл́і, рілл́ю, рілл́ею*; *Ілл́я, Ілл́і, Ілл́ю, Іллею* та ін.

© «Судд́я Ілл́я розгляну́в статт́ю про рілл́ю».

в) Перед **ю** в орудному відмінку іменників жіночого роду однини III відміни, якщо в називному відмінку основа їх закінчується на один м'який або шиплячий приголосний: *молодь – молоддю, мить – миттю, мазь – маззю, вісь – вісню, міць – міцню, сіль – сіллю, тіль – тінню, подорож – подорожню, ніч – нічню, розкіш – розкішню*.

❏ АЛЕ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! *Молодість – молодістю, повість – повістю, кров – кров'ю, матір – матір'ю, жовч – жовцю, нехворощ – нехворощю.*

Зверніть увагу: в називному відмінку однини ці іменники закінчуються на два приголосних (у тому числі **шч** – на письмі **щ**), **губний** приголосний або **р**.

г) Перед **я, ю** в прислівниках на зразок *зрання, навмання, спростання, попідеїконню, попідтинню*;

г) Перед **ю, є** у формах теперішнього часу дієслова лити (литися): *лию, ллеш, ллемо, ллете, ллють, летється, ллються*, а також у похідних: *вилию, налию* та ін.

❏ АЛЕ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Приголосні не подовжуються у словах: *кутя, попада, свиня, третя, трете* та ін.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть приклади вживання подвоєних букв на межі префікса і кореня, кореня і суфікса.
2. Які приголосні звуки можуть подовжуватися?
3. Чому слова *безсмертя, жовцю, підняття, нічню* пишуться по-різному щодо вживання подвоєних букв?

Вправи до теми

Вправа 1. Перепишіть текст і вставте замість крапок потрібні букви, поясніть їх написання.

Добра щедра піч твоя

Традиційна вариста піч. Ця «добра щедра піч твоя», що пахла стравами, печен..им хлібом, печен..ими і сушеними яблуками і сухим насін..ям, зіл..ям, корін..ям, як писав Олександр Довженко, поступово відходить в історію. Але людська пам'ять завжди повертатиме нас до доброго вогню у печі родин..ої хати, біля якого ми народжувалися і виростали.

Вогонь, з допомогою якого готували їжу, зогрівались та захищались від звірів, від..авна був у пошані. А вогнище в хаті – річ якнайбільш родин..а – і звідси метафора: родин..е вогнище.

Родин..е вогнище відігравало велику роль у числен..их обрядах, народних віруван..ях, звичаях (*З календ..*).

Вправа 2. Запишіть подані слова, вставте пропущені в них букви. Поясніть написання подвоєних приголосних.

Бе(з)астережний, ві(д)аний, ві(д)окремити, бе(з)успішний, молодіс(т)ю, ро(з)броїти, світа(н)я, зна(н)ь, щас(т)я, столі(т)ь, Полі(с)я, ста(т)я, (л)яний, бо(в)аніти, Ві(н)и(ч)ина, зако(н)ий, солдат(ч)ина, на(д)ністрянський, ві(д)зеркалалися, прикордо(н)ик, карти(н)а, (в)есь, (в)ічливий, розрі(с)я, пере(д)ень, неви(н)ий, самовпевне(н)о, стара(н)о, свяще(н)ий, сказа(н)ий, напруже(н)ість, самові(д)ано, захопле(н)ий, воста(н)е, незвіда(н)ий, вихова(н)ість, ю(н)ат, натхне(н)ий, вогня(н)ий, олов'я(н)ий, ці(н)ість.

Вправа 3. Перекладіть слова українською мовою. Поясніть особливості їх написання в обох мовах.

Бессердечный, матросский, тбилисский, соломенный, нежданный, Полесье, Поволжье, Прикарпатье, судья, болью, артелью, статья.

Вправа 4. Утворіть від поданих дієслів іменники середнього роду другої відміни, напишіть їх із подвоєними буквами чи без подвоєння, поясніть правопис.

Завоювати, переконати, відчувати, підносити, визволити, створити, палахкотіти, веліти, обезсмертити, креслити, ділити, замилуватись, зосередитись, мовчати, розмістити, схилити, наближати, відволікати, з'явитися, проводити, почервоніти, значити, деренчати, народити, звертатись, відбути, обмерзати, поводитись.

Вправа 5*. Перепишіть речення, розкрийте дужки, вставте пропущені букви. Поясніть правопис подвоєних приголосних.

1. В о(б)итій ряднами і простирадами сільській хаті хірург працював без перерви оце вже кілька днів (О. Довженко). 2. Спогад проні(с)я в його пам'яті з блискавичною швидкістю в якихось мільйо(н)их долях моменту (О. Довженко). 3. Я честь ві(д)ам титану Прометею, що не творив своїх людей рабами (Леся Українка). 4. Неначе скарб дорогоці(н)ий ми рідне слово берегли (М. Рильський). 5. Непереможна безборо(н)ість – твій меч єдиний і єдиний щит (А. Костенко). 6. Темнокрилим гайворо(н)ям... налетіла на нас прикордо(н)а варта (М. Стельмах). 7. Свіжа росли(н)ість блищала під блакитним небом проти сонця (М. Коцюбинський).

Вправа 6. Від поданих іменників утворіть форми орудного відмінка однини, запишіть їх, поясніть правопис утворених форм.

I. Вдячність, блакить, розповідь, ніжність, молодість, кров, мати, мораль, розкіш, далечінь, рідкість, радість, міцність, швидкість, нехворощ, даль, височінь, верф, боязнь, швидкоплинність, барвистість, жаль, тінь, синь, користь, даль, ртуть, відстань, заметіль, подорож, зав'язь.

II. Паморозь, вічність, папороть, деталь, юність, певність, сіль, почесь, ясність, повість, міць, любов, педаль, жовч, ненависть,

скритність, путь, діагональ, мазь, вуаль, мідь, віддаль, область, зелень, сухість, спадковість, неповторність, мить, свіжість, печаль, велич.

Вправа 7. Утворіть від поданих слів за допомогою суфіксів чи префіксів такі споріднені слова, в яких відбулося б подвоєння букв на межі префікса й кореня, кореня й суфікса. Поясніть правопис.

I. Будувати, давати, держати, державний, дзеркальний, дивитися, довбати, дослідний, звучний, збройний, бити, бризкати, дерти, звітний, бігати, земельний, зоряний, знайомитися, золочений, дивитися, брехати, бризнути, ділити, доїти, дихати, дзвонити, благословити, оцінити, донестися.

II. Пружина, вина, турбіна, ціна, малина, лимон, банани, крушина, цілина, іменини, щілина, картина, розростися, пастися, день, океан, щодня, не вблагати, шафран, не збагнути, промінь, зміна, ранок, сторона, письмо, святити, страх, розростися старовина, сезон, камінь.

Вправа 8. Поясніть правопис подібних за звучанням слів.

Непримирені сторони, непримиренні стосунки; не скінчена вчасно розмова, нескінченна розмова; непроторений шлях, досі не проторений шлях; незлічені кілометри, незліченні кілометри; не оцінена другом допомога, неоціненна допомога; не впізнаний мною чоловік, невпізнаний край; не сказане ще жодне слово, неказанне пожвавлення; не зчислені людьми зорі, незчисленні зорі; незрівняна поверхня, незрівнянна перспектива; зцілені хвороби, зціленні пацієнти.

Вправа 9. Перепишіть речення і вставте в словах пропущені букви. Поясніть правопис виділених слів.

1. Скільки ще пісень, ще стільки слів неказа(н)их у серці (В. Сосюра). 2. З розпече(н)ими обли(ч)ями, обліті потом, замаза(н)і болотом метушаться люди коло вогню (М. Коцюбинський). 3. Я попросив Софію розповісти про сім'ю, яка прийняла її по замі(ж)ю (Ю. Збанацький). 4. Його сірі з проси(н)ю очі світилися лагідністю і добротою (Ю. Збанацький). 5. Скупе промі(н)я осі(н)ього сонця самотньо відсвічує немічною прозолотою на білому тілі беріз (О. Донченко). 6. Місяць другий вже ведеться нескінче(н)а та облога (Леся Українка).

Вправа 10*. Запишіть слова, розкриваючи дужки, в дві колонки: 1) з подвоєнням букв *н*; 2) без подвоєння.

Бездога(н)ість, лави(н)ий, скаже(н)ий, леви(н)ий, освітле(н)ість, анте(н)ий, годи(н)ик, огне(н)ий, страше(н)ий, вогня(н)ий, олов'я(н)ий, щепле(н)ий, орли(н)ий, лату(н)ий, горохвя(н)ий, однозмі(н)ий, височе(н)ий, адресова(н)ий, електро(н)ий, незбагнє(н)ий реформе(н)ий, тьма(н)ий, незнище(н)ість, умотивова(н)ість, ешелю(н)ий, еди(н)ий.

З перших букв прочитаєте вислів Лесі Українки.

Вправа 11*. Запишіть у колонку лише слова, у яких букви, взяті в дужки, подвоюються.

Доне(ч)ина, о(б)ризкати, за(б)ризкати, (с)ати, ві(д)чиняти, на(д)ворі, іме(н)ий, Туре(ч)ина, ві(д)окремити, на(д)істріянський, імени(н)ик, ро(з)умний, о(в)а, гайдама(ч)ина, бе(з)успішність, небе(з)ахисний, исти(н)ий.

З перших букв прочитаєте назву вірша Лесі Українки.

ТЕМА 8. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ СЛІВ ЗІ СПРОЩЕННЯМ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

Спрощення груп приголосних -Ж(Д)Н-, -З(Д)Н-, -С(Т)Н-, -С(Т)Л-

-ЖН-	-ЖН-	тиждень – тижня – тижневий;
-ЗН-	-ЗН-	виїздити – виїзний, проїзд – проїзний;
-СТЛ-	-СЛ-	лестоці – улесливий, щастя – щасливий;
-СТН-	-СН-	вість – вісник, користь – корисний, честь – чесний, якість – якісний

❏ **Але запам'ятайте винятки!** Зап'ястний, кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, хворостняк, шістнадцять.

❏ **УВАГА!** У прикметниках, утворених від іменників іншомовного походження, спрощення на письмі не відбувається: аванпост – аванпостний, баласт – баластний, компост – компостний, контраст – контрастний, форпост – форпостний.

Спрощення груп приголосних -З(К)Н-, -С(К)Н-

-ЗКН-	-ЗН-	бризки – бризнути, бряк – брязнути,
-СКН-	-СН-	блиск – блиснути, писк – писнути,
		плюск – плюснути, тріск – тріснути

❏ **АЛЕ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!** Випуск – випускний, виск – вискнути, риск – рискнути, тоскно, скніти, скнара.

НЕ ДОПУСКАЙТЕ ПОМИЛКИ у словах на зразок студентський, агентство, парламентський та ін.

❧ У словах, утворених за допомогою суфіксів -ств-, -ськ-, спрощення на письмі не відбувається: студент – студентський,

студент+ство; агент – агент+ський, агент+ство; гігант –гігант+ський, гігант+ство; курсант – курсант+ський; фашистський; нацистський.

♣ У давальному відмінку та присвійних прикметниках відбувається лише чергування приголосних: невістка – невістці, невістчин, артистка – артистці, артистчин, журналістка – журналістці.

Питання для самоконтролю

1. Чому в українській мові відбувається спрощення в групах приголосних?
2. У яких групах приголосних відбувається спрощення? Наведіть приклади.
3. У яких випадках спрощення не відбувається? Наведіть приклади.
4. Проаналізуйте написання слів: щасливий – пестливий, свиснути – пискнути, пристрасний – парламентський, улесливий – хвастливий, захисник – випускник.

Вправи до теми

Вправа 1. Випишіть слова, у яких відбулося спрощення.

Він високий, елегантний, хоч вороги, а може, просто заздрісні люди, називають його кістлявим. Завжди щасливий прислужитися гарній царівні. З нею він уважний, облесливий, буває хвастливим. Але йому так хочеться сподобатись! Тому й розповідає про свої доблесні подвиги, про двобої з нападниками.

Нападають на нього ненависні йому богатирі, всіякі там Котигорошки. Якщо до царівен він жалісливий, то до найзників буває безжалісний. Нема чого вештатися сюди мало не щотижня!

Упізнали? Звісно, це Коцй Безсмертний. Таким викохало його в нашій уяві телебачення. Цей зловісний казковий персонаж, мабуть, не такий вже й безнадійний. Він має здоровий глузд і почуття гумору. Хіба цього мало? (3 журн.)

Вправа 2. Прочитайте слова, назвіть групи приголосних звуків, у яких відбулося спрощення, порівняйте їх вимову і позначення на письмі.

Корисний, корисливий, перехресний, зісний, учасник, кожний, жалісний, жалісливий, хустці, невістці, звістці, бандуристці, піаністці, шістдесят, журналістський, колективістський, заїзний, студентський, центристський, пропагандистський, туристський, чесний, совісний, месник, шелеснути, ненависний, власний, персня, антифашистський, провісник, тріснути, цілісний, слати, вісник, шелесне, контрастний, зап'ястний, хруснути, захисний, хвастнути, хвастливий, улесливий, щасливий, тижневий, обласний, проїзний, аванпостний, шістнадцять, просланий, масний, шістсот.

Вправа 3. Перепишіть речення. Де потрібно, вставте пропущені букви, поясніть правопис і вимову цих слів.

1. Коли життя ти не учас..ник, а тільки свідок віддаля, – дарма чекатиме прекрасних від тебе подвигів земля (*М. Рильський*). 2. Світоч української поезії, провіс..ник сім'ї вольної, нової, він був і залишиться в очах поколінь переконливим поборником дружби народів (*О. Гончар*). 3. Замість відповіді вона радіс..но сміється (*О. Донченко*). 4. За кожну краплю крові слав він кулі у ненавис..ні спини ворогів (*В. Сосюра*). 5. В далекому порту під чужим небом стояв наш турис..ський пароплав (*З газ.*). 6. В кожній справі, в пісні, у дерзанні сер..це стало сон..цем на світанні (*М. Сингаївський*). 7. Ми ті, що, сягнувши вершини прогресу, в степах засвітили вогні Дніпрогесу, що вмієм підводить заводи гіган..ські (*Олександр Олесь*). 8. І вже вся Україна слухає неквапливе, пристрас..не і дотепне слово поета (*В. Чуйко*). 9. Студен..ське взуття з парусини мастили зубним порошком і мріяли всю Батьківщину, як Горький, сходити пішком (*Д. Білоус*).

Вправа 4. Розкривши дужки, утворіть від іменників прикметники, узгодивши їх за змістом. Вставте пропущені букви. Запишіть. Поясніть орфограми.

1. Окрему яскраву сторінку в (студент) житті займають спорт і фізична культура (*З газ.*). 2. За (честь) труд, за мир у всьому світі ми стоїмо (*М. Рильський*). 3. У нас думка єдина, щоб була (щастя) кожна людина (*Нар. тв.*). 4. (Радість) праця – ознака творчості (*Ю. Яновський*). 5. (Гігант) тіні таємничо затиснулись в ущелині (*О. Гончар*). 6. Я прославляю піснею своєю (щастя) юність нашої землі (*В. Сосюра*).

Вправа 5. Перепишіть, на місці крапок вставляючи, де потрібно, відповідні букви.

1. І в щас..ливі й злі години ми для неї ж..вемо, на Вкраїні й для Вкраїни будем жити й помр..мо.. (*В. Самійленко*). 2. Ой про нашу чес..ну славу буде мир гр..міти (*П. Куліш*). 3. Чес..на й терниста дорога до правди (*С. Тельнюк*). 4. Контрас..ний – це різко прот..лежний у чомусь (*Словн.*). 5. Побачу я свій рідний край і під пес..ливі шепоти осінні спочину сер..цем на Вкраїні... (*С. Черкасенко*).

Вправа 6. Від поданих іменників утворіть прикметники, запишіть їх. Поясніть орфограми.

І. Екстреміст, гігант, студент, баласт, щастя, честь, радість, кількість, кореспондент, вартість, публіцист, ненависть, захист, компост, совість, проїзд, пропагандист, президент, кар'єрист, жалість.

ІІ. Альпініст, випуск, аспірант, область, форпост, пристрасть, контраст, почесь, якість, цілість, злість, користь, хвастати, інтелігент, дилетант, перехрестя, очистити, швидкість, тиждень, лестошці.

Вправа 7*. Встаєте, де треба, пропущені букви т, д, к. Слова запишіть у дві колонки: 1) у які не вставляли букв; 2) у які вставили пропущені букви.

Швидкіс..ний, якісн..ий, улес..ливий, осві..читися, хвас..ливий, контрас..ний, щас..ливий, блис..нути, аген..ство, волейболіс..ці, заїз..ний, їж..жу, учас..ник, заздріс..ний, ус..ний, випус..ний, стис..нути, щотиж..ня, студен..ський, студен..ство, очис..ний, скатер..ка, буревіс..ник, п'я..десят.

У кожному слові підкресліть другу від початку букву. З них складеться кінцівка вислову В. Сухомлинського «Дорожить людина тим, у що вона...»

Вправа 8. Назвіть слова, від яких утворено наведені приклади. Визначте в них групи приголосних звуків, у яких відбулося спрощення. Як це передано на письмі?

Журналістський, абонентський, роз'їзний, ненависний, тиснути, корисний, радісний, совісний, послаати, захисний, хруснути, безжалісний, масний, шелесне, власний, цілісний, тижня, міський, пристрасний, ремісник, активістці, альпіністці, парламентський, ад'ютантський, індивідуалістський, інтелегентський.

Вправа 9*. Перепишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

1. І вдалеч поплав матіоли солодкий, облес..ливий чад (М. Бажан). 2. Недремним будь і пристрас..ним в турботі за мир і щастя людства на землі! (М. Нагнибіда) 3. Як гаряче плинуть з безвіс..ної далі притьмарених видів нечутні рої (Л. Первомайський). 4. А потім розмістили їх: в арештан..ську всіх, – лише Давида взяв рудий за руку й повів до флігеля (А. Головка). 5. Гніздо їхнє було над самими дверима нашого турис..ського будиночка (Є. Гуцало). 6. За чес..ний труд, за мир у всьому світі ми стоїмо (М. Рильський).

ТЕМА 9. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ СЛІВ ІЗ ЧЕРГУВАННЯМ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

У сучасній українській мові часто відбуваються закономірні постійні зміни (чергування) голосних та приголосних звуків в одних і тих же частинах слів при словозміні чи словотворенні. Чергування відбуваються в коренях (солі – сіль, ношу – несу – ніс), в суфіксах (ріжок – ріжка), у префіксах (одійди – відійди), у закінченнях (на зеленому – на зеленим).

Складні випадки чергування голосних звуків

Чергування у коренях дієслів	
е – о	нести – носити, везти – возити
е – і	летіти – літати, гребти – загрибати
і – а	лізти – лазити, сісти – садити
і – у	сідати – сидіти, ліпнути – липнути
е – у – нуль звука	беру – вибираю – вибрати
о – а	ломити – зламати, допомогти – допомагати
Чергування в коренях іменників та прикметників	
о – і е (є) – і (ї)	загін – загону, село – сіл, камінь – каменя, радість – радості, Федір – Федора, Яків – Якова, Поділ – Подолу, Київ – Києва
о – е	вечеря – звечора, шести – шостий, женити – жонатий, боєць – бойовий, копійка – копійок
о, е – нулем звука	вогонь – вогню, садок – садка, сон – сну, день – дня

Найпоширеніші чергування приголосних

1. При словозміні та словотворенні

	Г – Ж, К – Ч, Х – Ш
у Кл. відмінку	друг – друже, козак – козаче, волох – волоше
при словотворенні	друг – дружба, дружний, дружній, дружно, дружити; вік – вічність, вічний, вічно; пастух – пастушка, пастуший
у дієслівних формах	берегти – бережу, стерегти – стережу, ткати – тчу, колихати – колишу, стихати – стишувати
	Г – З, Г – ДЗ – ДЖ, К – Ц, Х – С
у відмінкових формах іменника	ріг – у розі, нога – нозі, дзиґа – дзизі, сага – у сазі, штанга – штанзі, галка – галці, рука – руці, шибка – у шибці, вухо – у вусі, дух – у дусі

2. При творенні прикметників та іменників

Перед суфіксами **-ськ(ий)**, **-ств(о)** деякі приголосні при словотворенні змінюються, змінюючи й самі суфікси.

Приго- лосний	Перед суфіксами	Змінюється на	Приклади
К Ч Ц	-ськ(ий) -ство(о)	-цьк(ий) -цтв(о)	гірник – гірницький, молодець – молодецький, молодецтво, парубок – парубоцький – парубоцтво, ткач – ткацький – ткацтво, Кременчук – кременчуцький
Г Ж З	-ськ(ий) -ств(о)	-зьк(ий) -зтв(о)	боягуз – боягузький – боягузтво, Запоріжжя – запорізький, Париж – паризький, Прага – празький, убогий – убозтво
Х Ш С	-ськ(ий) -ств(о)	-ськ(ий) -ств(о)	залісся – заліський, птаха – птаство, товариш – товариський – товариство, Сиваш – сиваський

■ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ВИНЯТКИ! Банжок**сь**кий, баск**сь**кий, белудж**сь**кий, дакк**сь**кий, інк**сь**кий, казах**сь**кий, кембридж**сь**кий, ла-манш**сь**кий, мекк**сь**кий, монак**сь**кий, нью-йорк**сь**кий, сак**сь**кий, тюрк**сь**кий, цюрих**сь**кий.

☞ Інші приголосні перед суфіксами **-ськ(ий)**, **-ств(о)** на письмі зберігаються: багатий – багат**ств**о, брат – брат**сь**кий – брат**ств**о, завод – завод**сь**кий, інтелігент – інтелігент**сь**кий, людина – людин**сь**кий – людин**ств**о, пропагандист – пропагандист**сь**кий, студент – студент**сь**кий – студент**ств**о.

☞ Суфікс **-ж**, що стоїть після приголосного основи, випадає: Чукот**жа** – чукот**сь**кий, Кахов**жа** – кахов**сь**кий, Гельсінк**і** – гел**сь**сін**сь**кий.

3. Інші зміни приголосних при словотворенні

- Група приголосних **-цьк-** змінюється на **-чч-** при творенні іменників із суфіксом **-ин(а)**: вояцький – вояччина, німецький – Німеччина, турецький – Туреччина; **але:** галицький – Галичина;
- Групи приголосних **-ськ-**, **-ск-** змінюються на **-щ-** при творенні іменників із суфіксом **-ин(а)**: віск – вощина, пісок (піску) – піщина, полтавський – Полтавщина;
- Групи приголосних **-ск-**, **-шк-** змінюються на **-щ-** при творенні прикметників та іменників із суфіксом **-ан(-ян-)**: віск – воцаний – воцанка, дошка – доцаний, пісок (піску) – піцаний;

➤ Групи приголосних **-ск-, -ст-** змінюються на **щ**, група **-зк-** на **жч-** при творенні багатьох форм дієслів II дієвідміни: *вереск – верещати, верещу, верещиш* і т.д.; *простити – прощати, прощаю, прощаєш* і т.д.; *прощу, але простиш, простить* і т.д.; *брязк – бряжчати, бряжчу, бряжчиш* і т.д.

Примітка. У присвійних прикметниках від власних імен із групами **-ск-, -ськ-** на письмі **с** зберігається, а **к** переходить у **ч**: *Параска – Парасчин, Ониська – Онисьчин; -шк- змінюється на **щ**: *Мелашка – Мелашин*.*

4. Зміни приголосних перед -Ш(ИЙ) у вищому ступені прикметників (прислівників)

1. У вищому ступені прикметників і прислівників **г, ж, з** перед суфіксом **-ш(ий)** переходить у **-жч(ий)**, а **с** перед суфіксом **-ш(ий)** змінюється на **-щ(ий)**: *високий – вищий (вище), вузький – вузьчий (вузьче), дорогий – дорожчий (дорожче), дужий – дужчий (дужче), низький – нижчий (нижче), але: легкий – легший (легше).*

➤ Це стосується й дієслів, утворених від прикметників вищого ступеня: *ближчати, вузьчати, кращати* та ін., і похідних від них іменників: *підвищення (від підвищити), подорожчання (від подорожчати).*

5. Зміни приголосних К, Ц на -ЧН-, -ШН-

Приголосні звуки **К, Ц(ь)** перед суфіксом **-Н-** змінюються на **Ч**: *безпека – безпечний, безпечність, безпечно; вік – вічний, вічність, вічно; кінець – кінечний, місяць – місячний, околиця – околичний, пшениця – пшеничний, рік – річний, серце – сердечний, сонце – сонячний.*

Вияток становлять слова: *дворушник (дворушників), мірошник (мірошників), рушник (рушниковий), сердешний (у значенні «бідолашний» ← від серцець), соняшник (соняшниковий), торішній (того року).*

6. Чергування приголосних у коренях дієслів при дієвідмінюванні

д – дж	<i>водити – воджу, проводжати; ладити – ладжу, залагоджувати</i>
д – ж	<i>завадити – заважати</i>
зд – ждж	<i>їздити – їжджу, в'їжджати, заїжджати, від'їжджати, об'їжджати, з'їжджати</i>
з – ж	<i>возити – вожу, вивожу; лазити – лажу</i>
с – ш	<i>висіти – вишу, вивішувати; місити – мішу, вимішувати</i>
ст – щ	<i>розмістити – розміщу, розміщувати; мастити – мащу, намащую; мостити – мощу, замощую</i>

т – ч	<i>летіти – лечу; платити – плачу, сплачувати; крутити – кручу, накручую; хотіти – хочу</i>
б – бл	<i>любити – люблю, полюблю; робити – роблю, виробляю</i>
п – пл	<i>терпіти – терплю</i>
м – мл	<i>громити – гроплю</i>
ф – фл	<i>графити – графлю, розграфлювати</i>
в – вл	<i>ловити – ловлю, виловлювати</i>
т – д	<i>вести – водити, виводити</i>

7. Чергування у різних частинах мови

д – ж д – с	<i>городити – огорожа; переходити – перехожий; погода – погожий; правда – справжній; уродити – урожай, урожайний, урожайно; ведено – вести; ненавидять – ненависть</i>
т – ч т – с	<i>освіта – освічений, освіченість; плата – сплачений, сплачено, сплачувати; цвіт – цвісти</i>

Питання для самоконтролю

1. Розкажіть про чергування приголосних [г], [к], [х] із [ж], [ч], [ш] та із [з'], [ц'], [с'].
2. Розкажіть про зміни приголосних, що супроводжують утворення нових слів за допомогою суфіксів *-ськ-*, *-ств-*.
3. Визначте, чи однаковий вияв звукових змін відбувається в процесі утворення прикметників за допомогою суфікса *-ськ-* від слів *Судак і Лейпциг, Острог і Казань*. Обґрунтуйте відповідь.
4. Назвіть групи приголосних, що змінюються перед словотворчим суфіксом *-ин-* у процесі утворення іменників від прикметників, перед суфіксом *-ан-* при утворенні прикметників від іменників. Проілюструйте відповідь.
5. З'ясуйте, чому різні приголосні наявні у поданих словах перед *-ин-*, чи в усіх словах *-ин-* є окремою морфемою: *Словаччина, Звенигородщина, маніловицина, солдатчина*.
6. Які чергування відбуваються у прикметниках при ступенюванні?

Вправи до теми

Вправа 1. Від іменників, поданих у дужках, утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-*, запишіть їх, узгодивши з іменниками.

(Ужгород) університет, (Одеса) порт, (Острог) академія, (Овруч) краж, (Прилуки) архітектурні пам'ятки, (Черкаси) народний хор, (Калуш) район, (Кошіце) університет, (Карпати) край, (Гадяч) сади, (Онега) озеро, (Лейпциг) ярмарок, (Гаага) конвенція, (Чернівці) область, (Гамбург)

повстання, (Запоріжжя) Січ, (Воронеж) заповідник, (Карабах) події, (Білорусь) мова, (Брест) фортеця, (Вільнюс) замок, (Вінниця) поїзд, (Кременчук) школи, (Золотоноша) птахокомбінат, (Кіровоград) інститут, (Мена) вулиці, (Путиваль) ліси, (Умань) дендропарк.

Вправа 2. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса -ськ- та іменники за допомогою суфікса -ств-. Поясніть звукові зміни перед суфіксами, позначення їх на письмі.

Ткач, студент, мужик, сусід, овочівник, молодець, юнак, люди, боягуз, брат, убогий, чоловік, птах, вояка, рільник, трюкач, робітник, чумак, товариш.

Вправа 3. Від наведених слів утворіть іменники за допомогою одного із суфіксів -ин- або -щин-, -чин-. Поясніть звукові зміни, позначення їх на письмі.

Батьківський, дідівський, отаманський, Обломов, Манілов, козацький, гетьманський, татарський, вояцький, солдат, рекрут.

Вправа 4. Замініть подані назви територіально-адміністративних одиниць іменником із суфіксом -ин-. Запишіть, зверніть увагу на звукові зміни, позначення їх на письмі.

Донецький край, Луганська область, Миколаївська область, Черкаська область, Одеська область, Київська область, Дрогобицький район, Вінницька область, Овруцький район, Кагарлицький район, Обухівський район.

Вправа 5. Перепишіть речення, вставляючи пропущені букви, з'ясуйте які звукові зміни вони позначають. Чи в усіх словах такі зміни наявні? Якщо ні, то чому.

1. Минають села, наче сни. І от нарешті засиніли Дніпропетров..ини лани (В. Сосюра). 2. Панас Мирний народився в Миргороді, вчився в Гадя..ькому повітовому училищі. 3. Хмельни..ина й утворення другої української держави мали великий вплив на розвиток української історії. 4. Полтавщина – батьківщина Івана Котляревського і Миколи Зерова, Панаса Мирного й Олени Пчілки. 5. На Чернігів..ині жив і творив Михайло Коцюбинський. 6. Магдебур..ьке право прийшло в Україну разом із німе..ькими колоністами (За матеріалами «Енциклопедії українознавства»). 7. Перебуваючи на засланні, Тарас Григорович Шевченко близько ознайомився з життям кирги..кого і каза..кого народів, їх усною творчістю, звичаями (З газ.). 8. І самий смисл буття чи не в тому, щоб жити у мудрій злагоді з природою, знати насолоду й поезію люд..ких взаємин (О. Гончар). 9. Слов'ян..ина! – який величний гук, який широкий і містично темний (Леся Українка).

Вправа 6. Назвіть, які голосні звуки чергуються, яка роль цих чергувань у вираженні відтінків лексичного значення.

1. Хто два зайці гонить, той жодного не зловить. 2. Осінь підганяє, зима не жде. 3. Не кажи гоп, поки не перескочиш. 4. Тиха вода береги

ломить. 5. Кинь ячмінь в болото – убере тебе в золото. 6. Колос повний до землі гнеться, а пустий угору пнеться. 7. Зробив справу – віднеси, п'ять нових захопи. 8. Дівка заплетена, а хата не метена. 9. Гей, звідкіль ти прилетіла, ластівочко мила? 10. Хто знання має, той і мур зламає (Нар. тв.).

Вправа 7. Прочитайте загадки. Випишіть слова, в яких можливе чергування голосних, та доберіть такі споріднені слова, в яких це чергування відбувається.

1. Тільки припече, воно зразу ожива. 2. Текло, текло і лягло під скло. 3. Руками впирається, ногами лізе. 4. Прийшла дівка з гір, несла на собі сім шкір, як їх розбирали, всі над ними ридали. 5. Зимою зрію, весною прію, літом умираю, восени оживаю. 6. Я росла в темній темниці, як зросла – взяли в світлицю. 7. З мене шкіру всі деруть, мене варять, мене тнуть, пироги з мене печуть, відгадайте, хто ж я (Нар. тв.).

Вправа 8. Перепишіть, вставляючи, де треба, пропущені літери, поясніть вживання їх.

1. Біла ромашко, як ти цвітеш! З медом від тебе л..тять бджола. Дівчинка в коси тебе запл..ла (М. Сингаївський). 2. Ми повибігаємо, снігу нак..чаємо купу за садком. 3. Баба буде плакати, будуть сльози капати, знівечать кожух. Голова пок..титься і в калюжу – бух! (Л. Глібов). 4. Два вітри підкрались стиха, в баби вирвали нитки і порвали на шматки (О. Пархоменко). 5. Можна все на світі виб..рати, сину, виб..рати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко). 6. Осінь ялинки не ч..пає, доглядає, наче мати, – все про неї тільки й дбає, щоб зими подарувати (Г. Донець). 7. Внучка сміливо продирається лісовими хащами. 8. Сидимо собі, ліс кругом завм..р. 9. Сьогодні дідусь уже зб..рався пов..зти дівчинку до Тихого океану (М. Яненко).

Вправа 9. Подані прикметники чоловічого роду змініть за родами, поєднавши кожен прикметник з іменником. Запишіть, простежте за зміною о, е з і в основі прикметників.

Зразок. Братів син, братова сім'я, братове доручення.

Батьків, Михайлів, Олександрів, Віталіїв, Сергіїв, Андріїв, Петрів, Василів, Володимирів, товаришів, Владиславів, Денисів, Аркадіїв, Богданів, онуків, синів, Вікторів, дядьків, директорів, дідів.

Вправа 10. Утворіть від поданих іменників присвійні прикметники (I), прізвища (II), в основі яких відбувалося б чергування приголосних. Назвіть звуки, які чергуються, умови чергування.

I. Ольга, подруга, сусідка, Наталка, Маринка, донька, ненька, Параска, тітка, Явдоха, Стеха, свекруха, сваха, невістка, Варка, Ониська.

II. Козак, чумака, Варка, Шульга, Явтух, конюх, кожух, пасіка, соха, довгий, пух, пастух.

ТЕМА 10. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

М'який знак та апостроф в іншомовних словах

Апостроф

1. Апостроф у словах іншомовного походження та похідних від них ставимо перед **я** [йа], **ю** [йю], **є** [йе], **ї** [йї]:

а) після приголосних **б, п, в, м, ф, г, к, х, ж, ч, ш, р**: комп'ютер, п'єдестал, інтерв'ю, прем'єр, торф'яний, к'янті, миш'як, кар'єра; П'ємонт, Рив'єра, Монтеск'є, Руж'є, Фур'є;

б) після кінцевого приголосного в префіксах: ад'юнкт, ад'ютант, ін'екція, кон'юнктура.

✍ 1. **Ад'ютант** приніс карту і розстелив її на столику (Ю. Бедзик).

2. Записав газетяр **інтерв'ю** – про дні бойові, про героїв плацдарму (І. Нехода).

2. Апостроф не ставимо:

а) перед **йо**: курйоз, серйозний;

б) коли **я, ю** позначають пом'якшення попереднього приголосного перед **[а], [у]**: бязь; бюджет, бюро, пюітр, мюрид, фюзеляж, кювет, рюкзак; Барбюс, Бюффон, Вюртемберг, Мюллер, Кюв'є, Рюдберг.

✍ 1. В **бюро** перепусток сива жінка перевірила їхні документи (В. Кучер). 2. Ніби на **гравюрі** Хокусаї, ліс грабовий золотом цвіте (М. Рильський). 3. Музики розставили свої **пюітри**, порозкладали ноти (І. Нечуй-Левицький).

М'який знак

1. М'який знак (**ь**) у словах іншомовного походження ставимо після приголосних **д, т, з, с, л, н** для позначення роздільної м'якої вимови:

а) перед **я, ю, є, ї, йо**: кондотьєр, конферансьє, монпансьє, ательє, марсельєза, мільярд, бульйон, каньйон; В'єнтьян, Фетьйо, Кордильєри, Севілья; Готьє, Лавуазьє, Жусьє, Мольтєр, Ньютон, Реньє, Вінї;

б) відповідно до вимови після **л** перед приголосним: альбатрос, фільм; Дельфи, Нельсон, **але**: залл, катафалк і т. ін.;

в) відповідно до вимови в кінці слів: магістраль, Базель, Булонь, Рафаель, **але**: бал, метал, рулон, шприц; Галац, Суец та ін.

✍ 1. Летить, мої пісні, на крилах **марсельєзи** (В. Сосюра). 2. А вгорі золотим **медальйоном** теплий місяць над морем пливе (В. Сосюра).

3. **Мільйони** свічок на каштанах звучать, наче дзвони ясної весни (А. Горлач). 4. **Браконьєр** хитрий, а ми ще хитріші (Є. Гуцало). 5. Тихо спустивши **портьєри**, день переходить в останню фазу (Б. Олійник).

2. М'який знак не ставиться перед **я, ю**, коли вони позначають сполучення пом'якшеного приголосного з **[a], [y]**: *маляр, малярія; дюна, ілюзія, нюанс, тубик, тюль; Аляска, Дюма, Сю.*

Подвоєння букв в іноземних словах

Подвоєння приголосних у словах іноземного походження, що підпорядковане фонетичному та морфологічному принципам української орфографії, частково пов'язується з традицією написання та поділом іменників на власні та загальні назви.

Алгоритм подвоєння букв в іноземних словах

❏ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ВИНЯТКИ!

Власні назви без подвоєння: Бразилія, Вашингтон, Касабланка, Мадагаскар, Гавана, Дакар, Дубаї, Данія, Делі, Лісабон, Перу, Тбілісі, Юкатан.

Загальні назви з подвоєнням: *аннали* (у стародавніх єгиптян літописи), *бонна* (вихователька малих дітей), *панно* (декоративний живописний або скульптурний твір), *панна*, *пенні* (дрібна англійська монета), *примадонна*, *мадонна*, *манна*, *тонна*, *ванна*, *вілла*, *гетто*, *нетто*, *брутто* (маса товару з упаковкою), *булла* (папська грамота), *дурра* (тропічна хлібна й кормова рослина), *мірра* (ароматична смола), *мotto* (афоризм на початку твору), *контрреволюція*, *сюрреалізм*, *іrrаціональний*, *імміграція* (але еміграція, емігрант).

В іменах відповідно до вимови букви, як правило, не подвоюються: *Кирило*, *Сава*, *Пилип*, *Агнеса*, *Іполит*. **АЛЕ:** *Алла*, *Ганна*.

У деяких запозичених іменах подвоєння букв зберігається: *Емма*, *Елла*, *Віссаріон*, *Аполлон*, *Геннадій*, *Палладій*, *Белла*, *Ізабелла*, *Нонна*, *Римма*, *Сусанна*, *Стелла*.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть особливості вживання апострофа в іншомовних словах.
2. Для чого в іншомовних словах вживається м'який знак?
3. Чи є випадки, коли м'який знак не вживається?
4. Назва столиці Лаосу по-російському пишеться *В'єнт'ян*, по-українському – *В'єнт'ян*; назва місцевості у В'єтнамі по-російському – *Д'єнб'єнфу*, по-українському – *Д'єнб'єнфу*. Чому українською мовою не можна ці назви написати так само з двома м'якими знаками, як у російській мові?

Вправи до теми

Вправа 1*. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак або апостроф.

1. Ось тут Тарас ходив у школу до д..яка (*О. Гончар*). 2. Мільйонами рук ми кладем будов наших мирну величність (*М. Бажан*). 3. Мокрий холод заліг на дні кан..йону (*П. Загребельний*). 4. В тумані С..єрри [с'йє-] танк стоїть, немов страшна примара (*Д. Павличко*). 5. Мчить крізь теплі ночі і світанки на кур..єрській швидкості життя (*Д. Луценко*). 6. Понад самим к..юветом виструнчилися гінкі стебла, однакові, незліченні, як солдати (*О. Гончар*). 7. Ел..ясберг [єл'йас-] сидів кінець столу дуже розв..язно й хазяйновито (*Іван Ає*). 8. О марсел..єзо [-л'йє-зо], бий в серця черстві, холодні, глухих, сліпих під прапори скликай (*Олександр Олесь*).

Вправа 2*. Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис іншомовних слів у російській і українській мовах.

1. Город, схожий на стару гравюру, щедро облит жарким солнцем (*Максим Горький*).
2. Одна из дверей была завешена огромными

двойними порт'єрами (Ф. Достоевський). 3. В течение всей дороги Касьян сохранял упорное молчание (І. Тургенев).

Вправа 3*. Перепишіть, розкриваючи дужки, і, де треба, подвоюючи букви.

1. Ма(н)а з неба не падає і не впаде (М. Вінграновський). 2. Ціную розум, вигуки прогрес(у), душа скарби правічні стереже (Л. Костенко). 3. Вся величезна те(р)иторія станції була в цей час переповнена військами (О. Гончар). 4. З обличчя Та(л)і(н) сон свій витер. До праці та(л)і(н)ці ідуть. 5. Моє небо підперте ко(л)онами димарів, а земля оперезана поясом лану (З тв. В. Луцка). 6. Мадо(н)а – це жінка з маленьким дитям на руках (Л. Забашта). 7. Хіба мета(л) проймеш словом? (Панас Мирний).

Вправа 4. Перепишіть подані іношомовні слова, подвоюючи, де потрібно, букви.

Ір..аціональний, антен..а, віл..а, ім..іграція, Дал..ас, ім..унітет, ват.., Піт..сбург, імпрес..іонізм, Рен.., дрос..ель, міс..ія, Одис..ей, оп..ортунізм, лем..а, ман..а, оп..онент, кас..а, нет..о, ван..а, міс..іс, сюр..еалізм, ан..отація, трас..а, еф..ект, іп..одром, Яс..и.

Вправа 5. Визначте слова іношомовного походження, запишіть їх групами за спільною орфограмою.

1. Вночі при місяці більше, ніж удень, вражає тебе оце розкотисте зачіплянське бароко кетяжистих акацій та виноградного буйнолістя. 2. Підвелася лелека над гніздом, і між плавкими обрисами куполів вималювався ще один обрис – граціозний, на високій нозі силует. 3. На лавках, на листях дерев, на всьому сажа. Тонни і тонни її випадає щодоби. 4. Розрівняли й курган, з ґрунту його зробили крила каналу, що звуться кавальєрами, і далі пішли в степи перекопські. 5. Якими вони будуть – поеми майбутнього? Алгоритми замінять музику слова? Математичні фантазії, може, стануть там надихати співців? 6. Невтішна картина... Отрута кар'єризму, самозасліплення, бажання будь-що керувати собі подібними (Із тв. М. Томька). 7. Але тут і скінчилась моя белетристична кар'єра (М. Грушевський). 8. До нас на філфак ще на першому курсі з інституту іноземних мов перевелася симпатична студентка. 9. Вчилися ми тоді у другу зміну, лекції закінчувались десь о 8-й годині, і нова студентка швидко залишала аудиторію. 10. Наші меткі й жваві дівчата, яких завжди все цікавило, розвідали, що Ірину – так звали нову студентку – біля університетських колон завжди чекав чоловік. 11. Іван Ле залишив помітний слід в історії української літератури. Його письменницький голос оригінальний, його ніколи не сплутаєш з голосом іншого прозаїка. 12. Лист до сестри був вершиною дотепності, самоіронії, оптимізму і стилістичної краси. Справжня новела. 13. З Каплером ми листувалися. Я стежив за його активною творчою діяльністю. (Із тв. І. Савича).

Тестові завдання для самоконтролю

1. Наголос на першому складі мають усі слова рядка:

- А спина, подруга, випадок, приятель
- Б верба, загадка, олень, квартал
- В виразний, рукопис, спаржа, в'язкий
- Г граблі, товстий, разом, приятель
- Д вимова, фетиш, спина, причіп

2. Наголос на третьому складі мають усі слова рядка:

- А обіцянка, кропива, тарантул, сантиметр
- Б український, попереду, коромисло, решето
- В каталог, ялиновий, черговий, бюлетень
- Г завдання, диспансер, комірчина, визнання
- Д кілометр, веретено, хутряний, черговий

3. Неправильно наголошено слово в рядку:

- А оле́нь
- Б ванта́жівка
- В а́джé
- Г за́лоза
- Д сту́пінь

4. Правильно наголошено слово в рядку:

- А випа́док
- Б живо́пис
- В не́навість
- Г газопрóвід
- Д чорно́гуз

5. В усіх словах пропущено букву Е в рядку:

- А чер..вик, прав..дний, л..тіти, пов..рнути
- Б прим..рити, в..шневий, п..сати, мар..во
- В відд..рати, зах..ст, к..шеня, кр..лавий
- Г бр..ніти, ч..рнило, гл..тати, поч..нати
- Д ш..потіти, тр..мати, в..л..чезний, др..жати

6. В усіх словах пропущено букву Е в рядку:

- А пш..ниця, гл..тати, тр..мати, шел..ст
- Б вел..чина, пр..дтеча, ч..тати, п..тний
- В л..вада, ш..потіти, кл..котіти, п..чєра
- Г тр..вожити, заст..лати, д..станція, вел..ч
- Д бер..зень, тр..вати, справ..длиий, кл..котіти

7. В усіх словах пропущено букву И в рядку:

- А р..ж..сер, д..путат, д..л..гат, с..метричний
- Б кр..вий, тр..мати, кр..ниця, бл..щати

В л..б..диний, кр..лавий, дж..р..ло, хр..бет
Г ш..л..стіти, кр..тичний, січ..нь, зас..нати
Д с..нусоїда, м..діана, кат..т, біс..ктриса

8. Апостроф в усіх словах пишемо в рядку:

А М..юнхен, інтерв..ю, Бр..юссель, рутв..яний
Б кап..юшон, зм..якшити, р..ясно, тім..я
В ф..юзеляж, п..юре, ал..янс, міл..ярд
Г В..ячеслав, пів..ялинка, рум..янець, п..янкий
Д комп..ютер, п..юпітр, дит..ясла, черв..як

9. Без апострофа всі слова пишемо в рядку:

А транс..європейський, вітр..як, верф..ю, юніст..ю
Б матір..ю, черв..як, св..ященик, мор..як
В ін..екція, вар..єте, попідтинн..ю, в..ялити
Г цв..ях, мавп..ячий, грав..юра, медв..яний
Д передсв..ятковий, мавп..ячий, духм..яний, арф..яр

10. Помилку на правило «Вживання апострофа» допущено в рядку:

А фюзеляж, голуб'ята, медвяний, солом'яний
Б переджнив'я, від'ємний, кон'юнктура, ряжанка
В б'юро, прем'єра, пір'їстий, міжгір'я
Г возз'єднання, відсвяткувати, кур'єр, тім'я
Д бюро, з'юрмитись, пів'юрти, тьмяний

11. Помилку на правило «Вживання апострофа» допущено в рядку:

А зап'ястя, нюанс, харків'янин, прислів'я
Б ад'ютант, Заполяр'я, під'юджувати, мадяр
В надвечір'я, рятувальник, інтерв'ю, череп'яний
Г зарядка, безправ'я, бруквяний, в'єтнамки
Д присвячено, фортеп'яно, під'яремний, пуп'янок

12. З м'яким знаком всі слова пишемо в рядку:

А нян..чити, брен..кати, вел..можа, т..мяний
Б віс..тю, нен..чин, змен..шити, (у) бан..ці
В приятел..ці, таріл..ці, різ..бяр, учител..ство
Г Натал..ці, людс..кість, камін..чик, туш..
Д кін..чик, спанієл.., ал..янс, ад..ю

13. Без м'якого знака всі слова пишемо в рядку:

А майбут..не, донеч..ці, нян..чити, гол..ці
Б поділ..ський, (на) вишен..ці, рязан..с..кий, бат..ківський
В нен..ці, стан..те, колодяз..ні, пот..мянілий
Г корін..чик, невіст..ці, склян..ці, тон..ші
Д дамас..кий, дівчин..ці, їдал..ня, дон..чин

14. Чергування голосних О, Е з І відбувається при словозміні в усіх словах рядка:

А могти, вівця, колір, гомін
Б кіготь, ніготь, березень, голос
В рівень, борг, тесля, вість
Г вересень, діловий, берег, ліс
Д водопій, осінь, хорт, ковалів

15. Чергування голосних О, Е з І відбувається при словозміні в усіх словах рядка:

А лимон, день, розгін, серпанок
Б чесний, возити, брезент, печатка
В батіг, камінь, всюдихід, гусінь
Г чоло, зелень, березовий, мерзнути
Д Петрів, особа, вовк, устрій

16. Літеру И треба писати в усіх словах рядка:

А вит..рати, пом..рати, приб..рати, заст..лати
Б виб..ру, вист..лю, заст..лю, об..ратиму
В ст..лити, вб..рати, сп..ртися, заб..ру
Г вит..р, зап..рати, ст..рти, завм..рати
Д зап..рати, завм..рати, ст..рати, вип..ру

17. Літеру Е треба писати в усіх словах рядка:

А пом..рати, заст..лати, зап..рати, заб..рати
Б вист..лю, виб..ру, вип..ру, вит..р
В об..рати, ст..лити, вист..лити, зат..рти
Г вм..р, вм..рати, об..ру, обп..ртися
Д вист..лю, заб..ру, завм..р, завм..раю

18. Помилки в чергуванні приголосних при їх збігу допущено в рядку:

А бряжчати, інтелігентський, прощати, дощаний
Б острозький, птахівництво, боягузтво, Одещина
В кріпацтво, вояцтво, Житомирщина, бузький
Г лейпцизький, солдатський, Словаччина, піщаний
Д оренбургський, ескімоський, печенізький, волохський

19. Помилки в чергуванні приголосних при їх збігу допущено в рядку:

А козацький, багатство, збаразький, вінницький
Б пражський, криворізький, Донеччина, черкаський
В казахський, кавказький, товариський, братський
Г пропагандистський, гігантський, центристський, агентський
Д Мелашин, Палажчин, товариство, Водолажченко

20. Спрощення приголосних на письмі відбувається в усіх словах рядка:

А ненавис..ний, совіс..ний, пропус..ний, вартіс..ний

Б шис..сот, радіс..ний, пес..ливий, ціліс..ний
В фашис..ський, перс..ня, скатер..ка, швидкіс..ний
Г влас..ний, артис..ці, гус..нути, умис..ний
Д свис..нути, первіс..ний, прихвос..ні, жаліс..ний

21. Спрощення приголосних на письмі відбувається в усіх словах рядка:

А безвиїз..ний, корис..ний, кореспонден..ський, кіс..лявий
Б облас..ний, волос..ний, бороз..на, цінніс..ний
В радіс..ний, швидкіс..ний, бандурнс..ці, очис..ний
Г студен..ство, піз..ній, безсовіс..ний, зіс..ний
Д облас..ний, свис..нути, вис..нути, зап'яс..ний

22. Помилки при спрощенні приголосних допущено в рядку:

А безвиїзний, перехресний, цілісний, абонентський
Б швидкісний, кореспондентський, щасливий, гуснути
В честний, усний, зап'ясний, серце
Г пристрасний, навмисно, очисний, хвастливий
Д зілісний, кістлявий, персні, хресний

23. Помилки при спрощенні приголосних допущено в рядку:

А кадетський, зловісно, намісник, кістлявий
Б туристський, цілісний, невістці, журналістський
В корисний, тиснути, почесний, студентство
Г бандуристці, жалістний, серцевий, власний
Д благовісний, шелеснути, капусняк, гуснути

24. Подвоєння букв в усіх словах відбувається в рядку:

А сумлін..ий, священ..ий, від..зеркалений, військ..омат
Б причин..ий, солов'їн..ий, буквен..ий, дан..ий
В від..ячити, нагороджен..ий, солом'ян..ий, солов'їн..ий
Г священ..ик, без..астережний, підметен..ий, страйк..ом
Д без..ахисний, качин..ий, під..авати, корон..ий

25. Подвоєння букв в усіх словах відбувається в рядку:

А недоторкан..ий, нездолан..ий, в..ібрати, зацікавлен..ий
Б напів..ідчинений, письмен..ий, бездон..ий, во..з'єднання
В незлічен..ий, невпізнан..ий, зав..ишки, нужден..ий
Г незмін..ий, вогнян..ий, напоєн..ий, без..аперечний
Д без..оряний, над..зьобок, над..лишок, під..ашок

26. Подвоєння букв не відбувається в усіх словах рядка:

А шален..ий, жадан..ий, хрещен..ий, свячен..ий
Б військ..омат, воз..'єднання, священ..ик, довгождан..ий
В неказан..ий, бажан..ий, неподолан..ий, нездолан..ий
Г л..яний, страшен..ий, неоцінен..ий, нескінчен..ий
Д ден..ий, закон..ий, кін..ий, зміїн..ий

27. Подвоєння букв не відбувається в усіх словах рядка:

А від..ерти, над..іпряньський, закінчен..ий, зламан..ий
Б сумлі..ий, без..журний, ден..ий, злочин..иця
В списан..ий, від..ячити, зварен..ий, качин..ий
Г жадан..ий, скошен..ий, незламн..ий, глинян..ий
Д священ..ик, священ..ий, від..зеркалення, від..жарювати

28. Подвоєння приголосних в усіх словах відбувається в рядку:

А Заполяр..я, завдан..я, пам'ят..ю, стат..ей
Б матір..ю, піч..ю, марен..я, лют..ю
В передміст..я, зобов'язан..я, узбіч..я, роздоріж..я
Г Прус..ія, клоч..я, поділ..я, поділ..ський
Д звеличен..я, гіл..я, розумін..я, відаун..я

29. Подвоєння приголосних в усіх словах відбувається в рядку:

А сум'ят..я, скатерт..ю, хотін..я, колос..я
Б існуван..я, Закарпат..я, півріч..я, піддаш..я
В тисячоліт..я, лист..я, ріл..я, Поліс..я
Г мислен..я, узбереж..я, гордин..я, суд..я
Д подвір..я, зіл..я, бадил..я, порос..я

30. Уподібнення приголосних відбувається при вимові кожного слова рядка:

А ягідка, завітчати, грубка, (у) мисці
Б (у) ручці, обмежся, просьба, сніг
В вогкий, важко, пишеться, навесні
Г безсмертний, їжджу, (у) книжці, берізка
Д дігтяр, смужка, ліжко, пісня

31. Префікс при- пишемо в усіх словах рядка:

А пр..зидія, пр..красний, пр..велебний, пр..святити
Б пр..азовський, пр..близно, пр..крашати, пр..землитися
В пр..краса, пр..права, пр..зирство, пр..стол
Г пр..фронтовий, пр..бій, пр..подобний, пр..блудний
Д пр..смерковий, пр..співувати, пр..старкуватий, пр..завзятий

32. Префікс пре- пишемо в усіх словах рядка:

А пр..стол, пр..велебність, пр..довгий, пр..амбула
Б пр..стрій, пр..милий, пр..мудрий, пр..меншений
В пр..тензійний, пр..нишклий, пр..старий, пр..бій
Г пр..тяжкий, пр..бавитися, пр..чистий, пр..бинтувати
Д пр..велебний, пр..досить, пр..людія, пр..борканий

33. Букву Е треба писати в суфіксах в усіх словах рядка:

А велич..на, лелеч..ня, стривож..ний, вдесят..ро
Б осич..на, мар..во, блюд..чко, свіж..на
В дрібнес..нький, виховат..ль, озелен..ння, дяд..чко
Г коз..ня, множ..на, пал..во, враж..ння
Д старш..нький, кош..нятко, стеж..чка, серед..на

34. Букву Е треба писати в суфіксах в усіх словах рядка:

А ковш..вий, мереж..во, діж..чка, город..на
Б ровесн..ик, дров..нята, вар..во, буз..на
В копі..чка, міс..во, топол..нька, вовч..ня
Г серд..нько, річ..чка, вікон..чко, сон..чко
Д живопис..ць, вчит..лька, струж..чка, пал..чка

35. Букву И треба писати в суфіксах в усіх словах рядка:

А удосконал..ння, гор..нько, кош..чок, вул..чка
Б пал..во, міс..во, мереж..во, добр..во
В вогн..ще, станов..ще, мороз..во, лич..нько
Г кош..чок, вогн..чок, звелич..ний, свіж..на
Д міс..во, вболівальн..к, виховат..ль, картопл..ння

36. Букву И треба писати в суфіксах в усіх словах рядка:

А корисл..вий, сел..ще, заслуж..ний, ялович..на
Б напруж..ння, вул..чка, сун..чка, круж..чка
В горл..чка, трав..чка, сон..чко, галяв..на
Г добр..во, брат..к, вузл..чок, павут..ння
Д солом..на, бадил..на, вантажн..к, горл..чко

37. Подвоєння букв не відбувається в усіх словах рядка:

А піцикат..о, лібрет..о, оперет..а, інтермец..о
Б піц..рія, гіп..опотам, ір..ціоналізм, Бок..ач..о
В крос..ворд, ін..овація, ван..а, іп..одром
Г ім..іграція, ем..іграція, шас..і, Бот..чел..і
Д барок..о, гол..андський, спагет..і, мас..а

38. Подвоєння букв не відбувається в усіх словах рядка:

А Прус..ія, Гіп..ократ, ал..ея, тер..аса
Б ір..еальний, Міс..урі, метал..ургія, ел..егія
В кристал.., іл..юзія, гіп..опотам, діаграм..а
Г Ніц..а, конгрес.., ім..обілізація, ас..амблея
Д труп..а, бюл..етень, ком..ерсант, мул..а

39. Необхідно писати з апострофом усі слова в рядку:

А з..юрмитися, миш..як, верхів..я, п..єдестал, п..юре
Б духм..яний, прислів..я, полум..я, зв..язковий, Р..ябло
В мавп..ячий, тьм..яний, з..ясувати, роз..яснити, пів..яблука
Г Б..єлгород, Захар..їн, Монтеск..є, Руж..є, В..язьма
Д голуб..я, подвір..я, бур..ян, довір..я, дит..ясла

40. Необхідно писати з м'яким знаком усі слова в рядку:

А прияз..нь, вічність.., кіл..це, намороз..., Ткач..ов
Б вмивають..ся, присяд..те, майбут..нього, миш..як, стан..те
В кур..йоз, медал..йон, компан..йон, інтерв..ю, тон..ший
Г с..огодні, різ..бяр, брен..кіт, ател..є, нян..чити
Д міс..кий, суспіл..ство, т..м'яний, сторін..ці, зачіс..ці

ТЕМИ:

1. Слово і його лексичне значення. Лексико-стилістичні синоніми. Антоніми. Пароніми. Основні групи фразеологізмів.
2. Ділові папери. Обліково-фінансові документи. Розписка. Доручення.

❖ Студенти повинні знати:

- визначення понять «слово», «лексичне значення», «фразеологізм»;
- групи слів за кількістю наявних у них значень;
- визначення понять «синоніми», «антоніми», «пароніми», «омоніми»;
- види фразеологізмів, їх походження.

❖ Студенти повинні вміти:

- визначати лексичне значення слів, пряме й переносне значення;
- утворювати синонімічні ряди, антонімічні пари;
- розмежовувати значення паронімів, омонімів;
- визначати фразеологізми;
- добирати фразеологізми з певним значенням;
- добирати фразеологізми з синонімічними та антонімічними відношеннями між ними;
- користуватися словниками синонімів, антонімів, фразеологізмів, тлумачним та етимологічним словниками.

ТЕМА 1. СЛОВО І ЙОГО ЛЕКСИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ. ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНІ СИНОНІМИ. АНТОНІМИ. ПАРОНІМИ. ОСНОВНІ ГРУПИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Слово – це основна, базова одиниця мови, яка служить для називання предметів, властивостей, дій і процесів. Отже, слово бере на себе номінативну функцію мови. У словах реалізуються наші думки й почуття. За допомогою слова ми можемо висловитися і передати певну інформацію.

Співвіднесеність слова з предметами, явищами, процесами, відношеннями, закономірностями реальної дійсності та поняття про них називається **лексичним значенням**.

Слово називає предмет, і це є його **лексичним значенням**. Воно само по собі є складним явищем і змінним, воно може мати в собі окремі відтінки, які в процесі життя слова набувають здатності переростати у нові значення.

Слово виникає з одним лексичним значенням, але поступово в ньому під впливом різних мовних ситуацій виникають мовні зміни, що ведуть до появи нових значень – похідних.

Слова, що мають первинне і вторинне (похідне) значення, називаються **багатозначними** (полісемічними). Первинне значення називають **прямим**, вторинне – **переносним**.

Прямі і переносні значення розрізняються лише в контексті: *крапля дощу – крапля надії, гострий ніж – гострий біль*.

На перенесенні значення слів за якоюсь певною ознакою формуються художні засоби мови: *метафора, метонімія, синекдоха*.

Метафора – це перенесення назви з одного предмета на інший за схожістю якихось ознак, форм, якостей, властивостей, функцій (*зелені Буковина, бронзова шкіра*).

Метонімія – перейменування – це тип переносного значення за суміжністю (*випив склянку, читав Шевченка, купив Шекспіра*).

Синекдоха – вживання назви частини предмета у значенні його цілого (*білий парус проплив, заробити копійку, червоний картуз пронісся на велосипеді, зал аплодував*).

Синоніми

Одна з найприкметніших рис української мови – її синонімічне багатство. **Синоніми** – слова, близькі за значенням і різні за звучанням; тобто вони відрізняються семантичними відтінками, стилістичним забарвленням або обома цими ознаками.

Декілька синонімів, що мають одне спільне значення, називаються **синонімічним рядом**. Ряд має одне стрижневе, опорне слово, що виражає найзагальніше значення й не має стилістичних відтінків. Воно

ще називається семантичною домінантою і об'єднує навколо себе інші стилістично забарвлені синоніми, наприклад:

ходити – крокувати (урочисто), марширувати (в шерензі), поспішати (швидко), плентатися (повільно);

стійкий – міцний, непохитний (дуже стійкий);

сміятися – реготати (голосно сміятися), хихикати (неприємно сміятися);

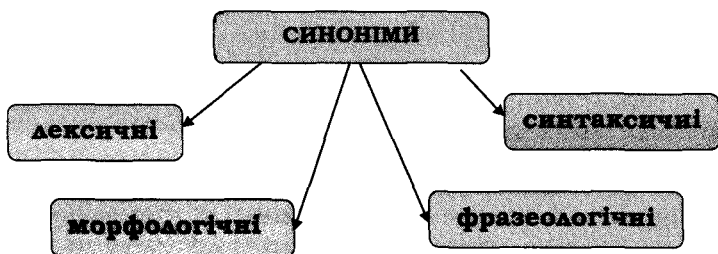
безжалісний – безсердечний (нечутливий до чужого болю), жорстокий (дуже безжалісний);

метелиця – хуртовина, завірюха, хуга;

солдат – боець, воїн, армієць, ратник;

пахучий – запашний, духмянний, ароматний;

дбати – клопотатися, піклуватися, турбуватися.

❖ **Лексичні синоніми** – це подібні або тотожні за значенням слова. Вони можуть відрізнятися одне від одного чи семантичними, чи стилістичними відтінками або взагалі не відрізнятися (абсолютні синоніми).

Абсолютних синонімів у мові мало

оплески – аплодисменти, доказ – аргумент, зодчий – архітектор, літак – аероплан, укол – ін'єкція, водограй – фонтан, вітрило – парус

Вони не мають якихось значенневих відтінків. Використовують їх у мовленні для того, щоб уникнути повторів. Абсолютні синоніми виникають, коли замість власне українського слова запозичується іншомовне з таким самим значенням. Зловживати іншомовними словами не варто.

Семантичні (ідеографічні) синоніми передають різні значеннєві відтінки того самого поняття

говорити – виступати, проголошувати, розмовляти; тихий – повільний, спокійний; хата – дім, будинок, житло, квартира; дорога – шлях, гостинець, путь, узвіз, бетонка

Стилістичні синоніми при спільності значення передають різне стилістичне забарвлення (емоційне, оцінне)	говорити (нейтральне) – базкати, патякати (знижене); ходити (нейтральне) – шовкати, човгати (знижене); їсти (нейтральне) – глитати, жерти (знижене)
Семантико-стилістичні синоніми відрізняються як семантичними відтінками, так і стилістичним забарвленням	кричати – репетувати, горлати, гвалтувати, лементувати, голосити, верещати, йойкати, ячати

Лексичні синоніми можуть бути загальноомовними й контекстуальними	
Загальноомовними називаються ті, що не залежать від контексту, їхня синонімічність сприймається й поза контекстом	життєпис – біографія; абетка – азбука – алфавіт; визискування – експлуатація; всесвіт – космос; лаштунки – куліси
Контекстуальними називають ті синоніми, що набувають синонімічності тільки в контексті (чи у словосполученні)	чешу (йду) до хати; сива (давня) історія; заливатися (сміятися) без причини тощо

❖ **Морфологічними синонімами** називають варіанти форм, що передають те ж саме поняття. Наприклад, давальний і місцевий відмінок: *батьку – батькові, на батьку – на батькові, по полі – по полю*; орудний відмінок: *тією – тою, п'ятьма – п'ятьома*; повні і короткі форми прикметників: *зелен – зелений, ясен – ясний*; форми дієслів: *писатиму – буду писати*; ступені порівняння: *добріший – більш добрий*.

❖ **Синтаксичні синоніми** – це граматично різні конструкції, що виражають ту саму думку. Такими можна вважати: сполучникові та безсполучникові речення: *Сонце зайшло, й надворі швидко стемніло. – Як тільки сонце зайшло, надворі швидко стемніло. – Коли сонце зайшло, надворі швидко стемніло; Рада б зірка зійти, та чорна хмара заступає. – Рада б зірка зійти – чорна хмара заступає*.

❖ **Фразеологічні синоніми** – це різні фразеологізми з одним значенням: *ні туди ні сюди, ні в тин ні в ворота, ні риба ні м'ясо; гав ловити, рота роззявляти; дати драла, накивати п'ятами; не всі дома, немає клепки, не варить баняк, немає олії; давати хropaка, клювати носом*.

Синонімічні функції виконують і **евфемізми**. Це слова чи словосполучення, які пом'якшують враження від висловленого, а тому вживаються для уникнення брутальних слів чи слів з неприємним

забарвленням. На певні слова (лайки, неприємні назви) суспільство накладає табу (заборону) і замість цих слів використовує інші – евфемізми. Замість слова «брехати» кажуть «говорити неправду»; аналогічно: дурний – нерозумний, п'є – заглядає в чарку, грубіян – погано вихований.

■ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

➤ **Замісник. Заступник.**

Замісник – посадова особа, яка тимчасово виконує чийсь обов'язки, тобто заміщає відсутнього керівника.

Заступник – офіційна посада, друга особа після керівника.

➤ **Суспільний. Громадський.**

Суспільний – лад, клас, система, праця, становище, виробництво, буття.

Громадський – обов'язок, осуд, порядок, дія; робота, справа, думка.

➤ **Квиток. Білет.**

Квиток – театральний, залізничний, студентський.

Білет – кредитний, банківський, екзаменаційний.

➤ **Скоро. Швидко.**

Скоро – вживається, коли йдеться про час.

Швидко – позначення інтенсивності руху.

➤ **Тепер. Зараз. Нині. Сьогодні.**

Ці слова різні за лексичним значенням. Слово *тепер* виражає теперішній час. З таким же значенням вживаються слова *нині, сьогодні*. Слово *зараз* характеризує момент розмови, тобто цієї миті, цієї хвилини.

➤ **Наступний. Подальший.**

Наступний – вживається лише з конкретним поняттям: наступна зупинка, наступний тиждень.

Подальший – вживається на означення абстрактного поняття: подальше життя, подальша доля.

➤ **Запитання. Питання.**

У прямому значенні це близькі слова, які взаємозамінюються. У переносному значенні вживається тільки слово *питання*. Наприклад: спинимося на цьому питанні, але поставити запитання.

➤ **Спіратися. Опирається.**

Спіратися – на знання, досвід, уміння.

Опирається – чинити опір.

➤ **Положення. Становище. Стан.**

Слово *положення* вживається у словосполученнях горизонтальне чи вертикальне положення. Становище – міжнародне, офіційне; вживається і в значенні: знайти вихід з певного становища.

Стан – економіки, фінансів, справ, хворого.

Антоніми

Антоніми (грец. *анти* – проти, *ѡνμα* – ім'я) – парні різнокореневі слова з протилежним значенням. У ролі антонімів можуть виступати повнозначні частини мови, що показують якість: іменники (*хорообрість* – *боягузтво*), прикметники (*коханий* – *остогидлий*), дієслова (*дружити* – *ворогувати*), прислівники (*мирно* – *войовничо*).

Слова-антоніми (слова антонімічної пари) виражаються тією самою частиною мови й позначають однорідні явища, тобто явища одного плану. У мовленні обидва антоніми поєднуються з тими самими словами: *і початок, і кінець* – дня, тижня, століття, роботи, твору, дороги, подорожі, поневірянь, нитки тощо; *і сонячний, і хмарний* – день, ранок, вечір, літо, осінь, весна, погода.

Антонімами бувають переважно слова з абстрактним якісним значенням: *веселий* – *сумний*, *гарячий* – *холодний*, *високий* – *низький*, *білий* – *чорний*, *повний* – *порожній*; *добро* – *зло*, *радість* – *горе*, *світло* – *темрява*; *дружити* – *ворогувати*, *радіти* – *сумувати*, *хвилюватися* – *заспокоюватися*; *добре* – *погано*, *легко* – *важко*, *корисно* – *шкідливо*.

Менше антонімів є серед слів із просторовим та часовим значенням: *високий* – *низький*, *широкий* – *вузький*, *ранній* – *пізній*; *схід* – *захід*, *висота* – *глибина*, *ранок* – *вечір*; *глибоко* – *мілько*, *вдень* – *уночі*.

Серед дієслів антонімічними найчастіше бувають ті, що або походять від якісних прикметників, або вказують на спрямовану дію: *дорожчати* – *дешевшати*, *ширшати* – *вужчати*, *віддалятися* – *наближатися*, *підніматися* – *спускатися*, *давати* – *брати*, *вдихати* – *видихати*.

Антонімічними бувають також прийменники: *від* – *до*, *над* – *під*, *перед* – *за*, *у* – *з*.

Слова, не пов'язані з якісною чи кількісною оцінкою явищ, не мають антонімів: *стіл*, *вікно*, *літак*, *думка*, *слово*, *мрія*, *математика*, *мистецтво*, *політика*, *хліборобський*, *заячий*, *писати*, *дивитися*. Тому не можна вважати антонімічними й поняття, пов'язані з розрізненням чоловічої та жіночої статі: *батько* – *мати*, *брат* – *сестра*, *чоловік* – *жінка*, *цап* – *коза*, *баран* – *вівця*. Вони хоч і мисляться попарно, проте не протиставляються, не взаємовиключаються, а лише зіставляються за певною ознакою, як, наприклад, слова *стіл* і *стілець*, *іти* і *їхати*, що також не є антонімами.

Антоніми входять до складу багатьох фразеологізмів: *ні живий ні мертвий*; *ні холодно ні жарко*; *ні туди ні сюди*; *ні в сих ні в тих*; *і сміх і гірх*; *рано чи пізно*; *наліво і направо*; *пройти крізь вогонь і воду*; *змінити гнів на милість*; *ні богові свічка, ні чортові кочерга*.

Пароніми

Пароніми – слова, досить близькі за звуковим складом і звучанням, але різні за значенням. Наприклад: *білити і біліти; сильний і силовий*. Часто вони мають один корінь, а різняться лише суфіксом, префіксом чи закінченням.

Незначна відмінність у вимові призводить до помилок, тому варто приділяти увагу вживанню малознайомих слів, додатково перевіряючи їхнє тлумачення:

- *адресант* (той, хто пише) – *адресат* (той, кому пишуть);
- *ефектний* (вражаючий) – *ефективний* (з позитивними наслідками);
- *дефектний* (зіпсований, з вадою, дефектом) – *дефективний* (ненормальний, із психічними або фізичними вадами);
- *сердечний* (пов'язаний із серцем), (ширий) – *сердешний* (бідолашний); *вникати* (намагатися зрозуміти суть чого-небудь) – *уникати* (прагнути бути осторонь чого-небудь)

Значення найуживаніших слів-паронімів і їхнє правильне використання в усному й писемному мовленні

■ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Авторитарний – владний, який утверджується силою влади (авторитарний уряд);

авторитетний – який користується авторитетом, заслуговує на довіру (авторитетний викладач).

Адрес – письмове, переважно ювілейне привітання, звернене до особи, установи;

адреса – місце проживання особи або місце розміщення установи; напис на конверті, бандеролі.

Анотація – коротка, стисла характеристика змісту статті, книжки;

нотація – система умовних позначень; догана, повчання людині, що припустилася якоїсь помилки.

Будівельник – людина, яка має будівельну спеціальність (досвідчений будівельник);

будівник – узагальнена назва для людини, яка бере участь у спорудженні чогось; творець (будівник нового життя);

будівничий – архітектор; засновник, творець.

Бювет – будівля над мінеральним джерелом, обладнана для приймання лікувальних вод;

кювет – водостічна канава вздовж шляху чи залізничного полотна.

Виборний – який обирається голосуванням на якусь посаду (виборний орган);

виборчий – який стосується виборів, їх організації та проведення (виборча дільниця, бюлетень, кампанія).

Вимисел – те, що вигадане;

домисел – здогад, заснований на припущенні, міркуваннях.

Вистава – твір театрального мистецтва, спектакль;

виставка – публічний показ спеціально підібраних предметів і місце для нього.

Відпуск – видача, продаж чого-небудь;

відпустка – звільнення на певний час від роботи.

Військовий – який стосується війська, установлений в армії (військова дисципліна);

воєнний – який стосується війни (воєнна інтервенція).

Віршований – написаний віршем (віршований твір);

віршовий – який стосується вірша, його форми, структури (віршовий розмір).

Гірницький – який стосується гірника, пов'язаний з ним (гірницький колектив);

гірничий – пов'язаний з вивченням, видобутком і використанням корисних копалин (гірничча промисловість).

Громадський – який стосується суспільства, громади чи окремого колективу (громадський діяч);

громадянський – який стосується громадянина чи члена суспільства (громадянський обов'язок).

Група – сукупність осіб, предметів;

трупа – колектив артистів театру (балетна трупа).

Дистанція – відстань, проміжок між чим-небудь;

Інстанція – щабель у системі підлеглих один одному органів.

Досвідчений – який має життєвий досвід;

освічений – який має освіту, здобув знання.

Дружний – згуртований, одностайний (дружний клас);

дружній – доброзичливий, дружелюбний (дружній потиск руки).

Знаменитий – який має славу, популярність (знаменитий композитор);

знаменний – дуже важливий, видатний (знаменний день).

Інформативний – який наповнений інформацією (інформативний виклад);

інформаційний – який містить, опрацьовує інформацію (інформаційне бюро).

Їда – споживання їжі;

їжа – харчі.

Книжковий – який стосується книжки, пов'язаний з нею (випускає книжки або торгує ними: *книжковий ярмарок*);

книжний – характерний для писемно-літературного викладу (книжний стиль).

Контингент – сукупність людей, що становить якусь однорідність; *континент* – материк.

Корисливий – який прагне до власної вигоди, робить заради наживи (корислива людина);

корисний – який приносить користь (корисний довідник).

Людний – багатолюдний (людний проспект);

людяний – доброзичливий, чуйний до інших (людяний учинок).
 Мимохідь – проходити мимо по дорозі, побіжно;
 мимохіть – без певного наміру, мимоволі, несвідомо.
 На протязі – під дією різкого струменя повітря, що продуває (стояти на протязі);
 протягом – упродовж певного часу тривання дії чи процесу (протягом тижня).
 Пам'ятка – предмет матеріальної культури, що зберігся;
 пам'ятник – архітектурна або скульптурна споруда на честь когось.
 Плутати – безладно переплітати нитки; вносити неясність, помилятися;
 путати – стягувати путами – ремнями.
 Посмішка – глузливий вираз обличчя, що відбиває кепкування, іронію;
 насмішка;
 усмішка – порух м'язами обличчя, який виражає радість, задоволення.
 Програмний – який містить у собі програму (програмний документ);
 програмовий – який є в навчальній програмі (програмовий матеріал з фізики);
 програмований – який здійснюється за допомогою програмування (програмоване навчання).
 Публіцистичний – який стосується публіцистики як роду літературної творчості (публіцистичний жанр);
 публічний – прилюдний (публічний виступ).
 Рідкий – який перебуває у стані рідини (рідкий розчин);
 рідкісний – який трапляється дуже рідко (рідкісний метал).
 Свідомство – офіційний документ, який підтверджує якийсь факт;
 свідчення – факт, що підтверджує щось, доказ.
 Сердечний – сповнений доброзичливості, чуйності, щирий, вірний (сердечний приятель);
 сердешний – який викликає співчуття, нещасний (сердешна Катерина);
 серцевий – який стосується серця; пов'язаний з хворобами серця (серцевий м'яз).
 Степінь – добуток двох, трьох і більше однакових співмножників;
 ступінь – крок; посада і звання; порівняльна величина.
 Тактичний – який стосується тактики (тактична боротьба);
 тактовний – який володіє почуттям міри, вміє поводитися (тактовна людина).
 Талан – доля, щастя, удача;
 талант – обдаровання, природні здібності.

Омоніми

Омоніми – це слова, однакові або подібні за звучанням, але різні за лексичним значенням.

Наприклад, *балка* – яр з пологісними схилами і *балка* – дерев'яний чи металевий брус для перекриття стелі; *чайка* – птах і *чайка* – човен.

Омоніми сучасної української літературної мови поділяються на дві групи: *повні* (прості) і *неповні* (часткові).

Повні омоніми – це такі слова, які зберігають однакове звучання в усіх граматичних формах: *деркач* – птах і *деркач* – стертий віник (**пор.:** *деркача, деркачем, на деркачі*). Такі омоніми завжди належать до однієї частини мови.

Серед неповних омонімів вирізняють декілька груп

Омоформи – різні за значенням слова, однакове звучання яких зберігається лише в окремих граматичних формах: <i>ранком</i> (іменник в орудному відмінку однини і прислівник):	<i>мати, поле</i> (іменники) і <i>мати, поле</i> (дієслова); <i>світи</i> (іменник у формі множини) і <i>світи</i> (дієслово наказного способу: <i>Світи, сонечко, яскравіше</i>)
Омофони – слова, різні за значенням і написанням, але однакові за звучанням:	<i>сонце</i> і <i>сон це, лежу</i> (від <i>лежати</i>) і <i>лижу</i> (від <i>лизати</i>), <i>мене</i> (Р.в. від <i>займенника Я</i>) і <i>мине</i> (від <i>минати</i>), <i>проте</i> і <i>про те</i>
Омографи – слова, однакові за написанням, але різні за значенням і звучанням. Вони розрізняються наголосом:	<i>обід</i> і <i>обід</i> (у колесі), <i>малá</i> (прикметник) і <i>мáла</i> (дієслово), <i>дорогá</i> (прикметник) і <i>дорóга</i> (іменник)

Омоніми здебільшого вживаються в художній літературі, народній творчості, в розмовно-побутовому мовленні: *Погана та мати, що не хоче дитя мати* (Нар. тв.). Ними послуговуються для створення дотепних висловів, каамбурів.

Омонімію треба чітко відмежовувати від багатозначності.

Фразеологізми

«Кожен вираз рідної мови має своє обличчя. Як у квітки, у них свій неповторний аромат і відтінок барви, а цих відтінків кожна барва має тисячі», – писав В. Сухомлинський.

У лексиці української мови поряд з окремими словами існують стійкі словосполучення, вирази і навіть цілі речення, які мають одне лексичне значення і воно подібне до значення окремого повнозначного слова: *клювати носом* – *дрімати*, *кров з молоком* – *здоровий*, *ні пари з уст* – *мовчати*.

Такі стійкі вирази називають **фразеологізмами**.

У реченні фразеологізм завжди виступає одним членом речення: *Життєва логіка і сила любові мусять взяти гору над химерами долі* (Ірина Вільде); *Головне, щоб свіжа копійка забряжчала* (М. Стельмах).

Джерела фразеології	
народна творчість	<i>на ладан дише</i>
професійна лексика	<i>дати задній хід</i>
біблійна лексика	<i>святая святих</i>
антична література	<i>сізіфова праця</i>
влучні вирази	<i>сміх крізь сльози</i>

Фразеологізми широко використовуються у мовленні, збагачуючи його, надаючи йому образності, виразності та емоційності, вони можуть передавати додаткові відтінки жарту, іронії, насмішки, осуду, дорікання тощо.

За функціонально-стилістичними ознаками фразеологізми поділяються на такі групи:

фразеологізми розмовного стилю	фразеологізми книжного стилю	стилістично нейтральні фразеологізми
переважно з негативним забарвленням: <i>як кіт наплакав, шкребти за душу, п'ятами наживати, клювати носом, точити яси</i>	здебільшого з піднесено-урочистим забарвленням: <i>ахілєсова п'ята, яблуко незгоди, прокрустове ложе, блудний син, випити чашу до дна</i>	найменш експресивно забарвлені: <i>перша ластівка, спинитися на піддорозі, пробувати сили, тишити себе надією</i>

За ступенем зв'язку слів, що входять до фразеологізмів, їх поділяють на такі групи:

фразеологічні зрощення	фразеологічні єдності	фразеологічні сполучення
загальне значення словосполучення не пов'язане зі значенням його компонентів: <i>бити байдки</i> (ледарювати), <i>зарубати на носі</i> (запам'ятати)	загальне значення словосполучення умотивоване значенням його компонентів: <i>води в рот набрати</i> (мовчати), <i>залитися слізьми</i> (плакати)	значення словосполучення і його компонентів характеризуються самостійністю: <i>взяти слово</i> (тримати слово), <i>відвести очі</i> (відвести погляд)

Питання для самоконтролю

1. Що таке слово? Які функції воно виконує?
2. Які слова називаються однозначними, які – багатозначними?
3. Яке значення слова називається прямим, а яке – переносним?
4. Дати визначення метафори, метонімії, синекдохи.

5. Які слова називаються синонімами? Дайте визначення синонімічного ряду. На які групи і за якими ознаками поділяються синоніми? З якою метою вживаються у мовленні?
6. Які слова називаються антонімами? На якій основі будуються антонімічні відношення? Чим зумовлене вживання антонімів?
7. Які слова називаються омонімами? У чому полягає відмінність між омонімами і багатозначними словами? На які групи поділяються омоніми? Чим відрізняються від омонімів пароніми?
8. Що таке фразеологізми? Наведіть приклади.
9. Які ознаки властиві фразеологізмам?
10. Назвіть джерела виникнення фразеологізмів.
11. Чим відрізняються фразеологізми від слів, словосполучень, речень?
12. На які групи поділяються фразеологізми за семантичною злитістю компонентів? Назвіть їх ознаки.

Вправи до теми

Вправа 1. Доберіть синоніми до груп слів.

Через помилку – *помилково*; як звичайно – ... ; через непридатність – ... ; кожної суботи – ... ; входити (у дрібниці) – ... ; сповіщати – ... ; другого дня – ... ; термін – ... ; вносити – ... ; позаторік – ...

Вправа 2. «Хто швидше?» У поданих реченнях визначте синоніми, антоніми, омоніми, пароніми.

Думи мої, думи мої, квіти мої діти.

Виростав вас, доглядав вас. Де ж мені вас діти? (Т. Шевченко)

Невідомо, не раховано, скільки люду там поховано,

Невідомо, не помічено, скільки вбито й покалічено (Д. Павличко)

Поезії ясне світло, з тобою жить, тебе любить.

Понад сто років ти світило і будеш вічно з нами жить! (П. Тичина)

У графа профіль – як у грифа... (Л. Костенко)

Ой ви, ручки, ви спрацьовані,

А за що ж ви тут поховані?!

Ой ви, ручки, ви змозолені,

А за що ж ви ще й поколені?! (Д. Павличко)

Прощай, прощай, чужа мені людино!

Ще не було ріднішого, як ти,

Оце і є той випадок єдиний,

Коли найбільша мужність – утекти (Л. Костенко)

За городом качки пливають, каченята кричуть.
Вбогі дівки заміж ідуть, а багаті плачуть (*Нар. пісня*)

Скажи мені правду, мій добрий козаче,
Що діяти серцю, коли заболить?
Як серце застогне і гірко заплаче,
Як дуже без щастя воно защемить? (*Нар. пісня*)

Вправа 3. Продовжіть синонімічний ряд. Складіть речення із синонімами одного ряду.

Відважний – хоробрий,..... . Говорити – розмовляти,..... .
Хуртовина – заметіль,..... . Красивий – гарний,

Вправа 4. Перепишіть, підкресліть антоніми, визначте з-поміж них загальномоєні та контекстуальні; поясніть, з якою метою Леся Українка вживає у творі антоніми.

1. Та чого там, люди добрі, за новинками впадати? Може, часом не завадить і давніше пригадати? 2. Десь, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талан до віршів не позичений, а власний. 3. На обличчі у поета не цвіла уroda гожа, хоч не був він теж поганий, – от собі – людина божжа! 4. Ще, на щастя, не за звіром юрба гналась – тож спинилась. 5. «Не біда, – поет відмовив, – як ти й сам з дороги звернеш, бо як рими повтікають, ти мені їх не завернеш!» 6. Я б віддав отой химерний твій таємний світ надхмарний за наземне справжнє графство, за підхмарний замок гарний. 7. Тож сидів поет в віконці, слухав співів, що лунали скрізь по полю і до нього у хатину долітали. Співи стихли, потім хутко налетіла літня нічка. 8. Тільки чує – хтось під'їхав на коні до його хати і спинився, потім зброя почала чиясь бряжчати. 9. Не журись, коли недоля в край чужий тебе закине! 10. Рідний край у тебе в серці, поки спогад ще не гине. І погнався лицар хутко через доли, через гори, і спинився під віконцем у своєї Ізидори. 11. Був собі одважний лицар, нам його згадать до речі, він робив походи довгі – від порога та до печі (*Із тв. Лесі Українки*).

Вправа 5. Впишіть антоніми з поданих прислів'їв, визначте основу антонімії та морфологічне вираження антонімів, мету їх уживання. Назвіть загальномоєні та контекстуальні антоніми.

1. Колос повний до землі гнеться, а пустий догори пнеться. 2. Вчення в щасті украшає, а в нещасті потішає. 3. Чорний мак, та смачний, а біла редька, та гірка. 4. Краще чесно, ніж безчесно. 5. Чим нива чорніша, тим хлібець біліший. 6. Маленька праця краща за велике безділля. 7. Тупий серп гірше гострого руку ріже. 8. Навесні цебер води – ложка болота, а восени ложка води – цебер болота. 9. З добрим поживеш – добро переймеш, а з лихим зійдешся – того й наберешся. 10. Брехня стоїть на одній нозі, а правда на двох. 11. Краще з розумним загубити, ніж із дурним знайти. 12. Краще відвертий ворог, ніж зрадливий друг. 13. Коли замолоду немає розуму, не жди і на старість. 14. Вдень пліющить, а вночі

тріщить. 15. У липні у дворі пусто, зате на полі густо. 16. Хвали день увечері, а жінку рано. 17. Отець по-батьківськи поб'є, по-батьківськи й помилює. 18. З праці – радість, а з безділля – смуток. 19. Де щира праця – там густо, а де лінь – там пусто. 20. Без роботи день роком стає (*Нар. тв.*).

Вправа 6. Спишіть пари словосполучень з омонімами. Визначте, якими частинами мови є омоніми.

Веселі діти – нікуди діти; швидкий потяг – потяг до малярства; рідна мати – мати досвід; тільки не плач – голосний плач; народні байки – піжама з байки.

Вправа 7. Спишіть речення. Підкресліть омоніми. Визначте, якими членами речення вони є.

1. Еней був парубок моторний (*І. Котляревський*). 2. Сичі в гаю перекалялись, та ясен раз у раз скрипів (*Т. Шевченко*). 3. Буває так зажуришся, що люечка не куриться (*Л. Глібов*). 4. Шляхом куриться курява (*А. Малишко*). 5. Було чути, як на річці тріскотів мотор, – то йшов моторний човен (*М. Трублаїні*). 6. Виглядає на сині ріки ясен місяць іздаля (*М. Рильський*).

Вправа 8. Підкресліть омоніми. З'ясуйте, якою частиною мови вони виражені. Поясніть їх значення.

I. 1. Сумно стало Максимові серед лісу; жаль йому стало своїх степів безкраїх (*Панас Мирний*). 2. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. тв.*). 3. Дітки кинулися одно перед одним рвати чудові квіти: рожеві гвоздички, лілові дзвіночки... (*Н. Кобринська*). 4. Шумить діброва на горі, та тільки жалю мені завдає (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Гримить голосочок, як срібний дзвіночок, по садочку лунає... (*Леся Українка*).

II. 1. Висока гора, і схід на неї крутий, змією крутом шпиля так і обвився (*Панас Мирний*). 2. Привезли Вересая ввечері додому на панській лінійці (*Ф. Бурлака*). 3. Рука шпарко бігла по лінійках сторінок, слова вишиковувалися стрункими шеренгами (*Ю. Смолич*). 4. Схід побратимів назначений був на неділю (*І. Франко*). 5. Скоро схід забагровіє, засміється з далини ясне сонечко весни (*Г. Бойко*).

III. 1. Ой, скажи, дай пораду, як прожити без долі?! Як одрізана гілка, що валяється долі (*Леся Українка*). 2. Сьогодні зранку на ставку скошуватимуть рогозу та комиш (*О. Донченко*). 3. Він сидить у повній задумі, весь час, скошуючи очі вбік (*Ю. Яновський*). 4. Олександра Олексіївна за письмовим столом переписує сторінки великого рукопису (*Я. Баш*). 5. Стіл київський захопив підступно Святополк (*П. Загребельний*).

IV. 1. Думи мої, думи мої, квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас – де ж мені вас діти? (*Т. Шевченко*). 2. А мати хоче научати, так соловейко не дає (*Т. Шевченко*). 3. Посієш вчасно, будеш мати хліба рясно (*Нар. тв.*). 4. І знову тихо на рейді (*Д. Ткач*). 5. Пригадувалися інші розмірзлі шляхи – наш танковий рейд на Одесу з Нижнього Дніпра (*М. Рудь*).

Вправа 9. Утворіть словосполучення, дібравши зі слів, поданих у дужках, відповідне за змістом до наведених паронімів. З'ясуйте значення паронімів.

Контингент, континент (далекий, відповідний); дружний, дружній (група, порада); опанувати, запанувати (матеріал, в душі); прощати, прощатись (з другом, образу); відрізнати, розрізнати (звуки, звук від літери); відчитати, прочитати (листа, сина за спізнення); любий, улюблений (край, робота); кінцевий, прикінцевий (абзац, результат); людський, людяний (місце, ставлення); писемний, письменний (пам'ятка, людина); адрес, адреса (проживання, вітальний); програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ); привид, привід (до непорозуміння, з'являвся).

Вправа 10. Користуючись «Словником паронімів української мови» (Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А.) та «Словником труднощів української мови» (Гринчишин Д.Г., Капелюшний А.О., Пазяк О.М.), з'ясуйте значення поданих слів, з п'ятьма групами їх складіть речення.

Заслухати, прослухати, вислухати; абонент, абонемент; мимохідь, мимохіть; шкода, шкода; церемонійний, церемонний; цінний, ціновий; церемонія, церемоніал; процес, процесія; особовий, особистий; колективний, колективістський; діловитий, діловий, діляцький; заповіт, заповідь; тактовний, тактичний; рідкий, рідкісний.

Вправа 11. Поясніть лексичне значення фразеологізмів. Три (на вибір) уведіть до самостійно складених речень.

Облизня піймати, пороги оббивати, з легкої руки, злий на язик, п'яте колесо до воза, від серця одягало, влучати в яблуко, викинути з голови, крізь землю провалитись, на ноги поставити, сісти на мілину, терпець урвався, теревені правити, збити з пантелику, ні за холодну воду братися.

ТЕМА 2. ДІЛОВІ ПАПЕРИ. ОБЛІКОВО-ФІНАНСОВІ ДОКУМЕНТИ. РОЗПИСКА. ДОРУЧЕННЯ

Розписка – це письмове підтвердження певної дії, яка мала місце, – передачі й отримання документів, товарів, грошей.

Реквізити:

1. Назва виду документа.

2. Текст:

- прізвище, ім'я, по батькові та посада особи, яка дає розписку і підтверджує отримання цінностей;

- у чому конкретно дано розписку (вказуються точні найменування матеріальних цінностей, їх кількість і вартість – словами і цифрами);
 - відомості про документ (паспорт, посвідчення), що засвідчує особу, яка отримує цінності;
 - підстава передачі й отримання цінностей.
3. Дата.
 4. Підпис особи, яка отримала цінності.
 5. Засвідчення підпису (у приватній розписці).

Зразок

Розписка

Я, Сидорчук Світлана Миколаївна, взяла в борг від Олексюк Надії Андріївни гроші в сумі 5000 (п'ять тисяч) гривень. Зобов'язуюся повернути всю суму 01.10.2014 року.

Домашня адреса: Київ-183, вул. Кибальчича, 11, кв.3. Паспорт МА-ІХ 675849, виданий Дарницьким відділом РВВС України м. Києва 27 листопада 2007 р.

01.10.2013 р.

Підпис

Підпис Сидорчук С.М.

засвідчую:

нотаріус

нотаріальної контори № 127 м. Києва (підпис)

Р. О. Пилипчук

Печатка

Зразок

Розписка

Я, Боровко Ігор Семенович, студент І курсу спеціальності «лікувальна справа» Чернівецького медичного коледжу БДМУ, отримав від завідувача кабінету української мови М. Т.Тесленко для тимчасового користування на час канікул 1 (один) підручник з української мови (Юшук І.П. Практикум з правопису української мови. – К.: Освіта, 2008), 1 (один) підручник зі світової літератури (Ковбасенко Ю. І. Світова література. – К.: Грамота, 2009). Зобов'язуюсь вищеперераховані підручники повернути до 20 січня 2014 року.

24 грудня 2013 р.

Підпис

Доручення – це один з найуживаніших документів. Доручення поділяють на офіційні та особисті. Офіційні можуть видаватися на одержання грошових і товарно-матеріальних цінностей, здійснення господарських, транспортних операцій. Особисті складаються особами,

які передають власні права іншим особам. Це може бути право на одержання заробітної плати, поштового переказу тощо.

Реквізити особистого доручення:

1. Назва виду документа.
2. Текст:
 - прізвище, ім'я, по батькові та посада особи, якій видано доручення;
 - прізвище, ім'я, по батькові та посада особи (або назва організації, установи), яка доручає певні цінності або дії;
 - перелік матеріальних цінностей із вказівкою на їх цінність і вартість або напрям діяльності особи;
 - при необхідності відомості про документ (паспорт, військовий квиток), що засвідчує особу, яка отримує доручення;
 - термін дії доручення.
4. Дата.
5. Підпис особи, яка видала доручення.
6. Засвідчення підпису.
7. Печатка організації, де було оформлено доручення.

Зразок

Доручення

Я, Савенко Микола Федорович, доручаю Савенко Ніні Андріївні одержати в касира управління належну мені зарплату за серпень 2013 року.

Доручення дійсне до 2 вересня 2013 р.

06.08. 2013 р.

Підпис

Підпис інженера Савенка М.Ф.
засвідчую:

Начальник управління
виробничо-технологічної
комплектації
06.08. 2013 р.

(підпис)

П. О. Луговський

Вправи до теми

Вправа 1. Дайте визначення поняття «доручення». Розмістіть правильно реквізити особистого доручення.

1. Підпис.
2. Назва документа.
3. Дата.

4. Прізвище, ім'я, по батькові.
5. Печатка установи, що засвідчує доручення.
6. Текст.

Вправа 2. Оформіть особисте доручення, за яким ви доручаєте своєму товаришеві одержати підручники в бібліотеці.

Вправа 3. виправте помилки та відредагуйте подані документи. Правильні варіанти запишіть.

Доручення

Я, Василенко Татяна Михайловна, лаборант хімії школи № 3 доручаю Степанюк Івану Сидоровичу получить на складі хімічні реактиви для лабораторії.

Доручення являється дійсним до 30 березня цього року.

підпис Василенко Т. М.

Підпис Василенко Т. М. завіряю

Начальник

відділом кадрів:

підпис

Денисюк К. К. 2.2.03

Доручення

м. Київ

Я, Семенюк Григорій Ільїч, мешкаю в м. Києві, вул. Гончара, 3, кв. 8, даним дорученням уповноважую Шевчук Ігора Васильовича, який мешкає в м. Києві, вул. Східна, 17, кв. 34, розпоряджатися всім моїм імуством, а в зв'язку з ним заключати всі дозволені законом угоди, тобто купляти, продавати імуство, міняти будівлі на інше імуство, проводити розрахунки по заключених угодах; вести від мого імені діла в усіх державних установах, кооперативних, громадських часних організаціях.

Повномочія за даним дорученням не можуть бути передані іншим особам.

Вправа 4. Дайте визначення поняття «розписка». Розмістіть правильно реквізити розписки.

- Дата.
- Назва виду документа.
- Завірення підпису (у приватній розписці).
- Відомості про документ (паспорт, посвідчення), що засвідчує особу, яка отримує цінності.
- Прізвище, ім'я, по батькові та посада особи, яка дає розписку і підтверджує отримання цінностей.

- У чому конкретно дано розписку (вказуються точні найменування матеріальних цінностей, їх кількість і вартість – словами і цифрами).
- Підстава передачі й отримання цінностей.
- Підпис особи, яка отримала цінності.

Вправа 5. Прочитайте текст, визначте, який це документ.

Я, Скляренко Оксана Петрівна, викладач кафедри інформаційних систем та технологій, одержала від завідувача складу 10 (десять) персональних комп'ютерів IBM PC/AT 488 для комп'ютерного класу.

(підпис)

О. П. Скляренко

Вправа 6. Прочитайте документи, відредагуйте тексти, допишіть відсутні реквізити.

Розписка

Я, студент Чернівецького індустріального коледжу, одержав від інспектора відділу кадрів атестат про закінчення 11 класів

підпис

Я, студент Харківського медичного коледжу одержав від викладача біології Вашук Катерини Миколаївни 5 (п'ять) підручників з біології. Зобов'язуюсь повернути їх 25 січня 2014 року.

підпис

Тестові завдання для самоконтролю

1. Слово голова вжито в прямому значенні в рядку:

- А голова колгоспу
- Б голова колони
- В ламати голову
- Г голова людини

2. Слово умиватися вжито в прямому значенні в реченні:

- А Що дня божого умивається Олеся дрібними сльозами.
- Б В снах доволі налітавши, місто гасить чари ночі і на березі крутому умивається Дніпром.
- В Дівчина, дожидаючи свого милого, умивається й прибирається, тремтить, мов у лихоманці, й палає, наче в огні.
- Г Ой пішли, пішли славні запорожці, та не пішки – дубами, ой, як оглянуться до славної Січі, умиваються сльозами.

3. Слово ведмежий ужито в переносному значенні в рядку:

- А ведмежа послуга
- Б ведмежий барліг
- В ведмежа лапа
- Г ведмежий жир

4. У реченні «Перед очима ... безкраї простори ланів» пропущено слово:

- А стають
- Б встають
- В постають
- Г повстають

5. Омоніми використано в реченні:

- А Ну й охочий брат мій Ігор до усяких жвавих ігор.
- Б В далечині туманній, темній, димній залилися низина і вишина.
- В І в'яне, сохне, гине, гине твоя єдина дитина.
- Г Голос Івана Івановича стає теплим, інтимним.

6. Синонімічний ряд утворюють слова:

- А огорожа, паркан, частокіл, тин, пліт
- Б мужній, героїчний, величний, урочистий
- В хороший, злий, добрий, поганий
- Г сніг, іній, град, дощ

7. Синонімічний ряд утворюють слова:

- А стукати, шуміти, гамселити, дзижчати
- Б гречний, чемний, спокійний, сумирний, вихований
- В ходити, йти, відійти, підійти, сходити
- Г хороший, гарний, красивий, вродливий, чудовий, голий, чарівний

8. Синоніми використано в рядку:

- А білява дівчинка – білявенька дівчинка
- Б говорити голосно – балакати голосно
- В тиха погода – вітряна погода
- Г сходити на гору – спускатися з гори

9. Синоніми використано в рядку:

- А додатковий тираж – додатковий наклад
- Б стояти на мості – пірнати з моста
- В великий будинок – маленький будинок
- Г сміливий вчинок – зухвалий вчинок

10. З поданих у дужках синонімів обидва варіанти можливі в реченні:

- А Почали півні співати – (розбудили, розштовхали), я встала.
- Б Ми всі утрюх (мудрували, міркували) над цим питанням.
- В Він палко картає ворогів – явних і (секретних, потаємних).
- Г Князь Єремія (гордовитий, напіндочений), – зашепотіли кругом магнати та їх молоді сини, – не хоче признаватись до своїх давніх товаришів.

11. З поданих у дужках синонімів обидва варіанти можливі в реченні:

- А (Пішов, пошкандибав) козак світ за очі.
- Б (Звичайний, пересічний) річковий причал притулювся в очеретах.

В Ти несеш, столиця (давня, древня), мак червоний у руці.
Г Кожна ніч наближала його до страшного дня, не можна було (зволікати, чухатися), відтягувати.

12. З поданих у дужках синонімів обидва варіанти можливі в реченні:

А Поїхав Степан не по (трасі, шосе) а звернув на коротшу дорогу.
Б Мені здається, що він (здатний, здібний) і чуже горе відчуті.
В Про козака Мамая не одну вже сотню літ ішли (слава, осанна) і про-слава.
Г Семен Ларивонович був учасником Вітчизняної війни, (визнаний, модний) героєм.

13. Не можна замінити поданим у дужках варіантом виділене слово в реченні:

А Тридцять років вони *відробили* (відпрацювали) в цеху.
Б А на дальнім пожарищі іскра *братства* (братерства) тліла.
В Світовий *ринок* (базар) склався на ґрунті міжнародного поділу праці в період зародження і розвитку капіталістичних відносин.
Г Потрібно зміцнювати родину, сімейні *відносини* (стосунки), відвідати батьків, звернутися до традицій роду.

14. Виділене слово вжито у невластивому йому значенні в реченні:

А Караул – це збройний підрозділ для охорони *військових* об'єктів або для віддання *військових* почестей.
Б *Військові* навчальні заклади існують в усіх розвинутих країнах світу.
В *Воєнний* аташе – посадова особа дипломатичного представництва з воєнних питань.
Г Навесні сорок четвертого *воєнний* злочинець вимушений був покинути Волинь.

15. Антоніми вжито в реченні:

А Довго не свари, бо хвалити не буде коли.
Б В серцях відвага соколина, і гнів, і лють до хижих зграй.
В Теє слово всім давало то розвагу, то пораду.
Г Ми з вами знаємо, що значить кричати, що значить галасувати, лементувати, – але те, що робиться, коли – гол! – цього описати не можна.

16. Антоніми вжито в реченні:

А Прокидалась край неба зірниця, мов над озером тихим, глибоким лебідь сплескував білим крилом.
Б Хата стояла на горі чиста, біла, весела.
В Я поглядом, повним любові й тепла, на крихітку рідну дивлюся.
Г Крізь радість і смуток жінка посміхалася.

17. Фразеологічний зворот ужито в реченні:

А У Січі був такий звичай, що кожен мусив коритися волі старшого, жити у братерстві один з одним і поводитися доброчесно.

Б Ну що йому скажеш, коли в нього в голові ще мак росте?

В Листа з суму жовтіє, а деяке з туги кривавиться.

Г Надходить світанок яскравий, і зоряна рання сімба россою впадає на трави.

18. Фразеологічний зворот ужито в реченні:

А Садок був уже поживклий, товстий шар зовсім жовтого листя лежав долі.

Б Щороку ранньою весною з-під землі з'являлося зелене пагіння, за декілька ночей воно виростало вище призьби, привітно заглядало у вікна.

В Запорожці любили й шанували свою зброю, пишалися нею, утримували у великій чистоті.

Г Золотими літерами вписують в історію України Коліївщину.

19. Неправильно визначено значення фразеологічного звороту у рядку:

А дамоклів меч – складне переплетення обставин, заплутані питання

Б ахіллесова п'ята – дошкульне місце, вразлива сторона в кого-небудь

В блаудний син – людина, яка через легкомудство зневажила своїх близьких, проміняла будинок, родину, батьківщину на чужину

Г вавилонська вежа – справа, яка цілком ніколи не буде завершена

20. Не збігається за значенням з іншими фразеологізм:

А підкручувати гайки

Б підбивати клинці

В топтати стежку

Г смалити халявки

21. Значення фразеологізму «варити воду»:

А будувати свої міркування, ґрунтуючись на ненадійних, хибних відомостях або на вигадках; вигадувати щось

Б постійно, без причин виявляти незадоволення кимось, ставити непослідовні, суперечливі вимоги

В працювати без спілкування з іншими, не використовуючи чужого досвіду

Г кип'ятити воду

22. Доберіть фразеологізм-синонім до слова обманювати:

А замилювати очі

Б посадити в калошу

В пальцем у небо попасти

Г дивитися крізь пальці

23. Фразеологізм-синонім до слова підкорятися:

А заливати за шкуру сала

Б підкладати хмиз до багаття

В висмоктати з пальця
Г танцювати під чужу дудку

24. Слово голова вжито в переносному значенні в реченні:

А Святослав спав на землі, поклавши під голову сідло.

Б Хліб – усьому голова.

В Голова без розуму як ліхтар без свічки.

Г Бриніла жалібно бандура, а кобзар, схиливши голову, співав про Морозенка.

25. Фразеологічні звороти є синонімічними в рядку:

А нове слово – нова мітла

Б п'яте колесо до воза – приший кобилі хвіст

В як хмара сунути – вухом не повести

Г води не замутишь – вухом не поведе

ТЕМИ:

1. Морфеми і словотвірна структура слова. Стилiстичне забарвлення значущих частин слова: префіксів і суфіксів.
2. Основні способи словотвору.
3. Основні орфограми в коренях, суфіксах та закінченнях (орфограми в дієслівних та прикметникових афіксах).
4. Написання складних слів. Правопис складних іменників та прикметників.

❖ Студенти повинні знати:

- поняття «морфема», «будова слова»;
- основні способи словотвору;
- особливості стилістичного забарвлення префіксів та суфіксів;
- основні орфограми в коренях і суфіксах;
- правила написання складних іменників та прикметників.

❖ Студенти повинні вміти:

- визначати будову слова;
- утворювати слова різними способами словотворення;
- застосовувати основні орфограми в коренях, префіксах і суфіксах на письмі;
- грамотно писати складні іменники та прикметники.

ТЕМА 1. МОРФЕМИ І СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА СЛОВА. СТИЛІСТИЧНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ ЗНАЧУЩИХ ЧАСТИН СЛОВА: ПРЕФІКСІВ І СУФІКСІВ

Кожне слово, вживане в мові, характеризується будовою. Структурний характер слова визначається його значенням і граматичними властивостями, експресивно-стилістичним забарвленням, вживаністю, походженням.

Морфема – найменша значуща частина слова. Вона функціонує у слові, тому не має самостійного лексичного значення, граматичної оформленості, синтаксичної самостійності.

За своєю роллю, значенням і місцем у слові морфеми поділяються на *кореневі* і *службові (афіксальні)*.

Корінь – головна частина слова (без закінчення), що виражає його основне (лексичне) значення.

Наприклад, слова *земля, земляний, земелька, земельний, наземний, підземний* мають спільний корінь **-зем-**; слова *молодий, молодь, молодість, молодіти, замолоду* – спільний корінь – **молод-**.

Такі групи слів називають *спорідненими*.

Слова з одним і тим самим коренем називають *однокореневими*, або *спільнокореневими*:

серце – *сердечний* – *серцевина* – *серцеїд* – *спересердя*;

праця – *працівник* – *співпрацюючи* – *опрацювати* – *перепрацюватися* – *працелюбний* – *непрацюючий*.

☞ Отже, щоб визначити корінь, треба підібрати споріднені слова й визначити їхню спільну частину.

Службові (афіксальні) морфеми – префікс, суфікс, закінчення (афікси), постфікс, інтерфікс – служать для творення нових слів і форм слова, а тому бувають:

словотворчі:

день – *щодень*; *правда* – *неправда*; *туман* – *туманний*; *берег* – *прибережний*; *стрибати* – *стрибок*; *бігти* – *збігтися*;

формотворчі:

казка – *казки* – *казку* – *казкою*... (відмінкові форми); *мудрий* – *мудріший* – *наймудріший* (форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників); *читати* – *читав* (форма минулого часу дієслова); *робити* – *зробити* (форма доконаного виду дієслова); *відпочивати* – *відпочиваючи* (дієприслівник як форма дієслова).

Префікс (від лат. *prae*fixus – *прикріплений перед чим-небудь*) – частина слова, яка стоїть перед коренем і служить для утворення нових слів (*смерть* – *безсмертя*, *мороз* – *паморозь*, *звуковий* – *надзвуковий*, *будувати* – *перебудувати*, *нині* – *донині*) або форм слів (*білий* – *прібілий*, *писати* – *написати*).

Найчастіше у слові один префікс, але їх може бути два (*що-най-вищий*) і більше (*пере-роз-по-діл*).

До префіксів, а точніше **префіксоїдіє**, зараховують початкові елементи складних слів на зразок *пів-, напів-, супер-, контр-, екс-: півроку, напів'яскравий, супермодний, контр-адмірал, екс-чемпіон*.

Суфікс (від лат. *suffixus* – прикріплений, підставлений) – службова морфема, яка стоїть після кореня й служить для утворення нових слів і словоформ.

Більшість суфіксів виконують у мові **словотворчу роль**: *брат – братерство; бандура – бандурист; саджати – саджанець; море – морський; фарба – фарбувати*.

Формотворчими виступають суфікси дієслів, ступенів порівняння прикметників та прислівників, дієприкметників: *гукати – гукнути, коротко – коротше, зачинити – зачинений*.

Постфікс (від лат. *postfixus* – прикріплений після) – службова морфема, що стоїть у кінці слова (після закінчення) і має словотворче чи формотворче значення. До постфіксів належать частки **-ся (-сь), -який, -небудь, -но, -бо**: *вчити – вчитися, будь-який, хто-небудь, прийди-но, читай-бо*.

Інтерфікс (від лат. *interfixum* – прикріплений між) – сполучна голосна, що використовується при утворенні складних слів. Інтерфікси (**о, е, є, а, ох**) поєднують корені (два і більше) в одне самостійне слово: *лісостеп, зорепад, двоохотий, працездатний, життєрадісний, сорокаметровий, грязеводолікарня*.

Закінчення (флексія, від лат. *flexio* – згинання, перехід) – службова змінна морфема, яка утворює нові словоформи і служить для зв'язку слів у реченні. Наприклад, слово *картина* граматично пов'язується з дієсловом за допомогою закінчення **-у** (*малювати картину*), з іменником – за допомогою закінчення **-и** (*малювання картини*), а з дієприкметником – закінчення **-ою** (*зачарований картиною*).

Закінчення виражає граматичне значення слова (*відмінок, рід, число, особу*).

Щоб визначити закінчення, треба слово провідміняти за відмінками (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієприкметник) або особами (дієслово). Отже, закінчення мають тільки змінні слова.

Питання для самоконтролю

1. Що таке морфема?
2. Які морфеми можуть входити в основу слова?
3. Чим змінювані слова відрізняються від незмінюваних?
4. Яка значуща частина слова називається закінченням?
5. Які функції виконує закінчення?
6. Яке закінчення називається нульовим?
7. Що називають основою слова?
8. Що називається коренем слова?
9. Яка морфема містить у собі лексичне значення слова?

10. Для чого служити префікс і суфікс?
11. Що таке постфікс?
12. Що таке інтерфікс?
13. Що таке афікс?

Вправи до теми

Вправа 1. Чи є спільнокореневими подані слова? Визначте корінь слів. Чому відбуваються зміни у коренях слів?

Косити – скошений, графіти – розграфлений, садити – посаджений, пекти – спечений, мова – мовлення, втома – втомлений, пускати – випущений, берег – узбережжя, дорога – бездоріжжя, ліс – узлісся.

Вправа 2. У поданих словах визначте закінчення, якщо воно є.

Земля, дівча, ягнятко, ніч, стіл, зранку, писати, радість, читаю, читач, читаючи, візьмеш, ідемо, прийдіть, змагаємося, написавши, талановитий, талановито, безмежне, безмежно, злегка, по-нашому, парі, алібі, суфікс, турне, пальто, бюро.

Вправа 3. Серед поданих слів знайдіть і випишіть тільки ті, що не мають закінчення.

Камінь, каміння, перемогти, професія, відпочивши, відвертий, визнаючи, по-іншому, холодно, заспіваймо, красень, красуня, влітку, переробляю, журі, дописавши, вдень, жартома, співати.

Вправа 4. Розберіть подані слова за будовою.

1. Снігуронька, широколистий, удесятеро, верещати, парі.
2. Розписаний, фотовиставка, щонайлегше, гнешся, учений.
3. Хреститель, легковажний, вручну, занедбувати, турне.
4. Роздоріжжя, триденний, тихесенько, оголошую, чарівниця.
5. Шиття, втридорога, непохитно, засміятися, безпритульний.
6. Тіснуватий, вуглевидобуток, вгору, виїжджаєш, стінгазета.
7. Названий, далекозорість, безвиїзне, блиснути, стоніжка.
8. Обідраний, самовідданий, доволі, забруднюємо, іменини.
9. Фільтрований, середньовіччя, найдорожче, шепнеш, зловаю.
10. Щасливець, димовитяжний, заодно, розгладжувати, колібри.

ТЕМА 2. ОСНОВНІ СПОСОБИ СЛОВОТВОРУ

Словниковий склад мови чутливо реагує на життя народу – носія і творця мови. Безпосередньо пов'язаний з різноманітною діяльністю людини в суспільстві, він змінюється весь час. Найбільш активним процесом у розвитку лексики української мови, збагаченні її ресурсів є творення нових слів від уже існуючих.

Твірне слово – це слово, яке є базою для утворення іншого. Так, іменники *ліс, вода, степ* є твірними словами для прикметників *лісовий, водяний, степовий*. А ці прикметники у свою чергу є твірними словами для утворення нових іменників *лісовик, водяник, степовик*.

Похідне слово – це слово, яке утворилося на базі того, що вже існує в мові. Хронологічно воно є вторинним щодо твірного, від якого утворилося.

Твірне слово	Похідне слово
<div style="border: 1px solid black; padding: 5px; display: inline-block;">ЗЕМЛЯ</div>	<i>землиця</i>
	<i>земельний</i>
	<i>земляний</i>
	<i>земляк</i>
	<i>приземлитися</i>

Твірна основа – спільна частина твірного і похідного слів.

📖 **ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!** Для того, щоб визначити твірну основу, треба співставити твірне і похідне слова й виділити в них спільну частину. Так, у парі слів *правда* і *правдивий* твірною основою є **правд-**, а в парі *правдивий* і *правдивість* твірна основа – **правдив-**. Похідне слово *предобрий* відрізняється від твірного *добрий* префіксом **пре-**. Тут словотворчим афіксом є префікс **пре-**. Похідне слово *казковий* відрізняється від твірного *казка* суфіксом **-ов** (ий). Тому в наведеному прикладі словотворчим афіксом виступає суфікс **-ов**. В інших похідних словах афіксом може бути префікс і суфікс одночасно: похідне *прибережний* і твірне *берег*. Афікси – префікс **при-** і суфікс **-н-**.

РОЗРІЗНЯЙТЕ! Поняття «твірне слово» і «твірна основа» не тотожні. Проте твірною основою може бути й ціле твірне слово. Зверніть увагу, що в наведених нижче прикладах твірне слово й твірна основа збігаються: **Крим** – *кримський*, **креслити** – *накреслити*, **звичайно** – *надзвичайно*, **хто** – *хто-небудь*.

У сучасній українській мові розрізняють такі способи словотворення: морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-синтаксичний, лексико-семантичний.

I. Морфологічний спосіб словотворення – основний спосіб збагачення словникового складу української мови. Цей спосіб включає *афіксальні способи* (суфіксальний, префіксальний, суфіксально-префіксальний, постфіксальний способи), *безафіксний спосіб*, *основоскладання*, *словоскладання*, *абревіацію* та комбінації зазначених способів.

1. Префіксальний спосіб

– це спосіб творення нових слів за допомогою префіксів. Словотворчий префікс приєднується до самостійного слова й утворює нові слова тієї ж самої частини мови.

Префіксальним способом творяться дієслова, прикметники, іменники, прислівники. Кожна з частин мови має свою систему префіксів

гуманний – **антигуманний**,
рятувати – **врятувати**,
сила – **несила**, нині – **донині**,
звук – **ультразвук**,
реальний – **нереальний**,
виконати – **недовиконати**

2. Суфіксальний спосіб

– це творення нового слова за допомогою словотворчого суфікса, який приєднується до твірної основи

Чорнобиль – чорнобиль**ський**,
насторожений – **насторожено**,
фарба – **фарбувати**

У мові для творення різних розрядів слів виробилася певна система суфіксів – *іменникових*, *прикметникових*, *дієслівних*, *прислівникових*.

Наприклад:

Іменникові суфікси		Прикметникові суфікси	
бог – боженько	-еньк	реактор – реакторний	-н
річка – річечка	-ечк	Народичі – народицький	-ицьк
лісовий – лісовик	-ик	душа – душевний	-евн
ядерний – ядерник	-ик	козак – козацький	-цьк
веселий – веселун	-ун		
Дієслівні суфікси		Прислівникові суфікси	
жебрак – жебракувати	-уєа	тяжкий – тяжко	-о
учитель – учителювати	-юєа	душевний – душевно	-о
сухий – сушити	-и	рішучий – рішуче	-е

3. Суфіксально-префіксальний спосіб

– це спосіб творення похідних слів одночасним додаванням до твірної основи суфікса і префікса

вікно – **підвіконня**, міль – **антимолін**, час – **сучасний**,
світлий – **висвітлити**, простий – **по-простому**, шостий – **ушосте**.

Суфіксально-префіксальним способом утворюються іменники, прикметники, дієслова, прислівники.

4. Постфіксальний спосіб	
– спосіб творення нових слів за допомогою постфіксів <i>-небудь, -ся, -сь</i> . Використовується у творенні дієслів та займенників	<i>умивати – умиватися, взяти – взятися, хто – хто-небудь</i>
5. Безафіксний спосіб	
– це спосіб творення нових слів шляхом «укорочення» твірної основи (усічення морфем). Цим способом творяться іменники від дієслів та прикметників	<i>зелений – зелень, прокосити – прокіс, перекладати – переклад, захистити – захист, неучений – неук</i>
6. Основоскладання	
– спосіб творення нових слів за допомогою інтерфіксів з двох або більше основ повнозначних слів. Цей спосіб є продуктивним для творення іменників та прикметників. Слова, утворені способом основоскладання, можуть супроводжуватися суфіксацією	<i>газобалон, чорнозем, морозостійкий, життєствердний, чотиригранник, перекотиполе літописець, землезна́вство, полководець, лівобережний, прапороносець, першопроходець.</i>
7. Словоскладання	
При словоскладанні слова утворюються без інтерфіксів. Показником об'єднання слів в одне поняття є зафіксований порядок слів, логічне змістове поєднання слів	<i>фільм-опера, ракета-носі́й, матч-реванш, прес-центр, пілот-інструктор</i>
8. Аббревіація	
– спосіб творення слів від усічених основ. Розрізняють кілька типів аббревіатур, залежно від того, як утворюються ці складноскорочені слова: 1) складовий тип – нові слова утворюються з усічених основ кількох слів 2) ініціальний тип – нові слова утворюються з початкових букв	<i>Донбас, універмаг УНІАН, ЕОМ, УНСО, РС, ОБСЕ, НАТО</i>

3) мішаний тип – нові слова утворюються поєднанням усіченої основи одного слова з окремими словами	<i>держадміністрація, держстандарт, міськрада</i>
Абревіація використовується тільки для творення іменників.	

II. Неморфологічні способи словотворення: *морфологічно-синтаксичний, лексико-синтаксичний та лексико-семантичний.*

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення – це спосіб творення нових слів шляхом переходу слів з однієї частини мови в іншу. Слово не зазнає змін в написанні чи звучанні, лише змінюється роль, яку воно виконує в реченні, а також його значення.

У сучасній українській мові спостерігається:

- перехід прикметників у іменники: *коханий, зустрічний, перехожий, варенична, учительська, хордові, передова, перше, друге, холодне (страва), сучасне, пригосний (звук);*
- перехід дієприкметників у прикметники: *лежачий, освічений, стиглий, печений, поранений;*
- перехід іменників у прислівники: *повернеться весною; кругом темрява;*
- перехід числівників у іменники: *одна книжка – залишилася одна;*
- перехід займенників у сполучники: *Що ти хотіла? – Я побачила, що комп'ютер зламався.*

Лексико-синтаксичний спосіб словотвору полягає в зрощенні словосполучень в одне слово при збереженні слів повністю, на відміну від основоскладання, коли опускаються закінчення: *сьогодні (сього + дня), шістдесят (шість + десять), вічнозелений, спасибі (спаси + Бог), вельмишановний, вищезгаданий, дотла, втридорога, чимдуж, горілиць, обидва.*

☛ **Порівняймо:** *перекотиполе і другорядний.* Перше слово створено лексико-синтаксичним способом (*перекоти поле*), а друге – основоскладанням (*другий ряд*).

Лексико-семантичний спосіб словотворення – це спосіб творення нових слів унаслідок розщеплення значення слова на два самостійні значення, тобто процес утворення омонімів від багатозначного слова: *титан* (гігант, метал, кип'ятильник), *піонер* (військо в Іспанії; перший; член дитячої організації), *супутник* (проводжаний, космічний об'єкт), *корінь* (дерева, зуба, слова, математичний), *Дніпро* (річка, готель).

Питання для самоконтролю

1. Що таке твірне слово і твірна основа? Чи тотожні ці поняття?
2. Як визначити твірну основу слова?
3. Яке слово називається похідним?
4. Які способи словотворення виділяють у сучасній українській мові?
5. Які способи словотворення називають морфологічними?
6. Який спосіб творення слів називається префіксальним?
7. Який спосіб творення слів називається суфіксальним?
8. Який спосіб творення слів називається префіксально-суфіксальним?
9. Який спосіб творення слів називається безафіксним?
10. Який спосіб творення слів називається складанням основ або слів?
11. Який спосіб творення слів називається складанням скорочених слів?
12. Що таке аббревіація?
13. Які способи словотворення зараховують до неморфологічних?
14. Який спосіб творення слів називається зрощенням?
15. Який спосіб творення слів називається переходом однієї частини мови в іншу?

Вправи до теми

Вправа 1. Від поданих слів утворіть нові слова будь-якими способами словотворення.

Стіна, рука, учити, співати, їхати, єднати, мирити, чудовий, довгий, червоний, дід, ліс, сміх, овоч, кіт, масаж.

Вправа 2. Визначте спосіб творення поданих слів.

Престарий, велич, ощадбанк, слухач, нісенітниця, ніхто, сьогодні, мудрість, будь-який, садовод, ультрамодний, МЗС, Білгород, одвірок, хід, наводнити, рань, працелюб.

Вправа 3. Утворіть складноскорочені слова від повнозначних слів, дотримуючись моделей творення аббревіатур.

Професійно-технічне училище, Спілка африканських журналістів, санітарно-епідеміологічне відділення, Міністерство охорони здоров'я, окружний комітет, страховий агент, Організація українських націоналістів, універсальний магазин, авіаційна компанія, Інститут інформаційно-діагностичних систем, національний банк.

Вправа 4. Від поданих слів за допомогою суфікса -ськ- утворіть нові слова на позначення ознаки. Поясніть звукові зміни, що при цьому відбуваються. В утворених словах позначте словотворчий суфікс.

Бориспіль, Умань, Одеса, Ужгород, Бучач, Золотоноша, Кагарлик, овочівник, товариш, француз, викладач, чуваш, чех, словак, Гадяч,

Овруч, Кременчук, Запоріжжя, Тбілісі, Прага, Київ, Обухів, Санкт-Петербург.

Вправа 5. До поданих слів доберіть нові слова із суфіксами, які надають збільшувально-згрубілого значення; виділіть суфікси в усіх словах. Чи до всіх поданих слів можна дібрати зазначені суфікси? Чому?

Голівка, голубонька, Київ, Обухів, серденько, горщикок, морозонько, величенький, добренький, радісінкий, малесенький.

Вправа 6. Визначте спосіб творення складних слів, засіб поєднання твірних основ, словотворчий засіб.

Мультифільм, навколосонячний, мопед, лісопарк, рясноцвітний, метеослужба, держмито, кашовар, двоплановий, велосипед, рукоділля, металокераміка, працелюб, парнокопитні, десятикратний, музезнавець, всюдихід, звукозапис, всюдисущий, самоутвердження, овоче-картопляний, східнослов'янський, променеподібний.

Вправа 7. Поясніть, як утворено подані слова, визначте тип зв'язку між твірними словами (основами). Назвіть спосіб словотвору, з'ясуйте правопис слів.

Довготривалий, іван-чай (назва рослини), зірвіголова, молот-риба, п'ятдесят, дев'ятсот, густонасаджений, милозвучний, швидкоплинний, ясновидючий, Вернидуб, легкопроникний, сніжно-білий, грубововняний, високоповажний, балетмейстер, різноглибинний, темно-синій.

Вправа 8. Запишіть слова, позначте їх морфологічну будову, з'ясуйте, які морфеми українські, а які – іношомовного походження. Незнайомі слова знайдіть у словнику і поясніть їх значення.

Контрреволюціонер, ультразвуківий, ірреальний, антипод, архіважливий, псевдонауковий, ультрамодний, екстраординарний, контр-адмірал, квазінауковий, экс-президент, інновація.

Вправа 9. Утворіть складні слова (іменники, прикметники, дієслова) з двох самостійних лексем. Яким способом словотвору ви скористалися? Усно поясніть правопис цих складних слів.

Зразок: земля + міряти – землемір.

Сам + ходити, пара + возити, пара + плавати, місяць + ходити, тепло + проводити, електрика + проводити, тепло + мережа, вода + нагрівати, електрика + монтувати, сталь + варити (плавити), вугілля + видобувати, сміття + збирати, буря + віяти, сміття + звалювати, сонце + сяяти, вітер + гонити, пил + всмоктувати.

ТЕМА 3. ОРФОГРАМИ В КОРЕНЯХ, СУФІКСАХ ТА ЗАКІНЧЕННЯХ (ОРФОГРАМИ В ДІЕСЛІВНИХ ТА ПРИКМЕТНИКОВИХ АФІКСАХ)

І. Орфограми в дієслівних коренях та закінченнях

У теперішньому часі дієслова змінюються за числами та особами, відповідно у дієслівних формах відбуваються зміни особових закінчень.

За характером голосного в особових закінченнях розрізняють дієслова першої та другої дієвідмін.

До **першої дієвідмін** належать дієслова, які у третій особі множини мають закінчення *-уть (-ють)*, а в закінченнях першої особи множини, другої особи однини і множини – голосну фонему **е** (*-еш (-єш), -е (-є), -емо (-ємо), -ете (-єте)*: *ідуть, ідемо, ідеш, ідете; розмовляють, розмовляємо, розмовляєш, розмовляєте*).

До **другої дієвідмін** належать дієслова, які в третій особі множини мають закінчення *-ать (-ять)*, а в закінченнях першої особи множини, другої однини і множини – голосні **и** чи **і** (*-иш (-їш), -ить (-їть), -имо (-їмо), -ите (-їте)*: *біжать, біжимо, біжиш, біжете; стоять, стоїмо, стоїш, стоїте*).

Зразки дієвідмінювання дієслів у теперішньому часі:

<u>І дієвідмін</u>						
Однина			Множина			
1 ос.	ід-у	кол-ю	чу-ю	ід-емо	кол-емо	чу-емо
2 ос.	ід-еш	кол-еш	чу-єш	ід-ете	кол-ете	чу-ете
3 ос.	ід-е	кол-е	чу-є	ід-уть	кол-ють	чу-ють

<u>II дієвідмін</u>						
Однина			Множина			
1 ос.	робл-ю	бач-у	го-ю	роб-имо	бач-имо	го-їмо
2 ос.	роб-иш	бач-иш	го-їш	роб-ите	бач-ите	го-їте
3 ос.	роб-ить	бач-ить	го-їть	робл-ять	бач-ать	го-ять

За такими зразками відмінюються й дієслова доконаного виду в майбутньому часі.

При визначенні особових закінчень дієслів треба мати на увазі, що:

➤ до другої дієвідмін

1) дієслова, які мають в інфінітиві основу на **-и-, -і(-ї-)** або на **-а-** (після *ж, ч, ш*) і в першій особі однини та в третій особі множини теперішнього часу (або майбутнього дієслів доконаного виду) ці голосні втрачають:

бачи-ти	бач-у	бач-ать
вари-ти	вар-ю	вар-ять
дої-ти	до-ю	до-ять
леті-ти	леч-у	лет-ять
сиді-ти	сидж-у	сид-ять
крича-ти	крич-у	крич-ать

2) усі дієслова на **-отіти**: *булькотіти, бурмотіти, муркотіти, цокотіти*, а також такі дієслова, як *бож-тися, стоя-ти* (з основою на **-я-**), *спа-ти* (з основою на **-а-** не після шиплячого), *біз-ти* (з основою на приголосний);

➤ **до першої дієвідміни належать усі інші дієслова, а саме:**

1) дієслова з односкладовою інфінітивною основою на голосні **-и-, -у-**, які зберігаються при дієвідмінюванні, а також похідні від них:

жи-ти	жив-у	жив-уть
кри-ти	кри-ю	кри-ють
ми-ти	ми-ю	ми-ють
ни-ти	ни-ю	ни-ють
ши-ти	ши-ю	ши-ють
чу-ти	чу-ю	чу-ють

♣ В особових формах дієслів *бити, вити* (док. *звити*), *лити, пити* кореневий голосний **и** не зберігається: *б'ю – б'ють, в'ю – в'ють, ллю – ллють, п'ю – п'ють*.

2) дієслова з основою інфінітива на **-і-**, що зберігається при дієвідмінюванні:

білі-ти	білі-ю	білі-ють
жовті-ти	жовті-ю	жовті-ють
сині-ти	сині-ю	сині-ють

3) дієслова з основою інфінітива на **-а-** не після шиплячого приголосного або після шиплячого, коли це **-а-** при дієвідмінюванні зберігається; також на **-я-**:

гна-ти	жен-у	жен-уть
закиса-ти	закиса-ю	закиса-ють
міша-ти	міша-ю	міша-ють
писа-ти	пиш-у	пиш-уть
сія-ти	сі-ю	сі-ють

4) дієслова з основою інфінітива на **-ува- (-юва-)**, які при дієвідмінюванні у формах теперішнього та майбутнього часу дієслів доконаного виду втрачають компонент **-ва-**:

буд-ува-ти	буд-у-ю	буд-у-ють
гор-юва-ти	гор-ю-ю	гор-ю-ють
намал-юва-ти	намал-ю-ю	намал-ю-ють

Примітка. Від суфікса **-ува- (-юва-)** треба відрізнати суфікс **-ва-**, що зберігається в особових формах: *бу-ва-ти – бу-ва-ю, бу-ва-ють; відчу-ва-ти – відчу-ва-ю, відчу-ва-ють*.

Але: *ку-ва-ти – ку-ю, пізна-ва-ти – пізна-ю, ста-ва-ти – ста-ю.*

5) дієслова з основою інфінітива на **-оло-, -оро-**:

поло-ти	пол-ю	пол-ють
поборо-ти	побор-ю	побор-ють

6) дієслова з основою інфінітива на **-ну-**:

гляну-ти	глян-у	глян-уть
кину-ти	кин-у	кин-уть

7) дієслова з основою інфінітива на приголосний:

нес-ти	нес-у	нес-уть
пас-ти	пас-у	пас-уть
тер-ти	тр-у	тр-уть

8) дієслова з основою на **-ота-**:

бульк-ота-ти	булькоч-у	булькоч- уть
мурк-ота-ти	муркоч-у	муркоч-уть

9) окремі дієслова:

жа-ти	жн-у	жн-уть
іржа-ти	ірж-у	ірж-уть
реві-ти (й ревити)	рев-у	рев-уть
сла-ти (= посилати)	шл-ю	шл-ють
хоті-ти	хоч-у	хоч-уть

Примітка. Дієслова, у яких в інфінітиві перед кінцевим **р** основи виступає **е**, втрачають його як в особових формах, так і у формах наказового способу: *завмер-ти* – *замр-у*, *замр-уть*, *замр-и*; *тер-ти* – *тр-у*, *тр-уть*, *тр-и*; *упер-ти* – *упр-у*, *упр-уть*, *упр-и*.

Але: *дер-ти* – *дер-у*, *дер-уть*, *дер-и*; *жер-ти* – *жер-у*, *жер-уть*, *жер-и*.

■ УВАГА! ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Виділяють кілька пар однакових за значенням спільнокоренових дієслів, одне з яких належить до 1-ї, а друге до 2-ї дієвідміни: *женуть* – *гонять*, *прохають* – *просять*, *мажуть* – *мастять*, *тупочуть* – *тупотять*, *пророкують* – *пророчать*, *гелочуть* – *гелотять*.

У процесі словозміни в основі дієслів відбувається **чергування приголосних**.

У дієсловах першої дієвідміни приголосні **г, ж, х** послідовно змінюються на **ж, ч, ш**: *могти* – *можу*, *можеш*, *може*, *можемо*, *можуть*; *кликати* – *кличу*, *кличеш*, *кличе*, *кликаємо*, *кличете*, *кличуть*; *колихати* – *колишеш*, *колише*, *колишемо*, *колишите*, *колишуть*; в усіх особових формах чергуються **з – ж**: *мазати* – *мажу*, *мажеш*, *мажемо*, *мажуть*; **с – ш**: *чесати* – *чешу*, *чешеш*, *чешемо*, *чешуть*.

У дієсловах другої дієвідміни чергування приголосних відбувається лише в першій особі однини:

т – ч: *світити* – *свічу*, *платити* – *плачу*;

з – ж: *лазити* – *лажу*, *возити* – *вожу*;

с – ш: *носити* – *ношу*, *косити* – *кошу*;

д – дж: *ходити* – *ходжу*, *сидіти* – *сиджу*, *бродити* – *броджу*, *садити* – *саджу*;

зд – ждж: *їздити* – *їжджу*;

ск, ст – шч (орфографічна **щ**): *пускати* – *пущу*, *мастити* – *мащу*;

губні б, п, м, в, ф – **губний + [л]**: *любити* – *люблю*, *ловити* – *ловлю*, *графити* – *графлю*, *купити* – *куплю*, *ломити* – *ломлю*.

Чергування губних із сполученням **губний + [л]** відбувається і в третій особі множини: *робити* – *роблять*, *ловити* – *ловлять*, *графити* – *графлять*, *спати* – *сплять*.

Дієслово *бігти* – належить до другої дієвідміни, але в його основі в усіх особових формах **[г]** чергується із **[ж]**: *біжу*, *біжиш*, *біжить*, *біжимо*, *біжите*, *біжать*.

II. Орфограми в прикметникових суфіксах

При творенні відносних прикметників залежно від кінцевого приголосного твірної основи використовуються суфікси **-ов-, -ев-, -єв-**.

1. Після твердих приголосних використовується **-ов-**. Зокрема, й після шиплячих та кінцевого **[й]** твірної основи, якщо наголос падає на закінчення: *кле**н**овий*, *зим**о**вий*, *казк**о**вий*, *сли**в**овий*, *дощ**о**вий*,

плащовий, речовий, крайовий, бужовий, столовий, калиновий, польовий.

2. Суфікс **-ев-** уживається після м'якого приголосного твірної основи й після шиплячих, якщо наголос падає переважно на основу: *березневий, грудневий, ситцевий, овочевий, грушевий.*

3. Суфікс **-ів-** уживається в прикметниках, твірна основа яких закінчується на [й] або на подовжений м'який приголосний, а наголос падає на основу: *алюмінієвий, життєвий, насіннєвий, мовленнєвий, суттєвий.*

Питання для самоконтролю

1. Які дієслова належать до першої дієвідміни? Які до другої?
2. За якими особливостями дієслова поділяються на дієвідміни?
3. Які чергування приголосних відбуваються в коренях дієслів?
4. Які суфікси беруть участь у творенні відносних прикметників?
5. Як добирати суфікси до твірної основи при творенні прикметників?

Вправи до теми

Вправа 1. Запишіть подані дієслова двома групами: дієслова першої і дієслова другої дієвідмін, визначаючи їх за особовими формами та інфінітивом, від двох дієслів кожної групи запишіть всі особові форми теперішнього часу дійсного способу, форми наказового способу.

Розводити, вирощувати, мовчати, жевріти, дорожити, пробиратися, шкодувати, перетворюватися, гризти, нарікати, засуджувати, колоти, тривожити, жити, повзти, гнутися, прощати, простити, зупинятися, світити, різати.

Вправа 2. Запишіть, вставляючи пропущені букви, з'суйте еживання їх. Визначте форму способу, часу, особи дієслова. Назвіть чергування фонем в основі дієслів.

1. Не знаю, хто ти, де жив..ш, кого милу..ш і голуб..ш. А знаю – ти чека..ш теж, тривожно вгаду..ш і люб..ш. 2. Моему серцю снишся ти, як морю сн..ться урагани. 3. Ще над Дніпром клубоч..ться задуха, і пахне степом сизий деревій. Душа моя, знайдибіда! Знайди біду... Яку біду надибала? Сто..ш і не одверн..шся. 4. Мене скуплять і спродувать не раджу. Моя душа не ход..ть на базар. Я не клянусь, тому що я не зраджу і вже не раз це в битвах доказав. 5. Ми мовч..мо – поезія і я. Ми одна одній див..мось у вічі (Із те. Л. Костенко). 6. Чому ж ви чужими сльозами плач..те, на мислях позичених чому скач..те? – Хотілось би знати все ж! 7. Гей, нові Колумби й Магеллани, напн..мо вітрила наших мрій! (В. Симоненко). 8. Ти до мене прийд..ш рано, коли зійде тільки сонце. 9. Вітре, вітре, нащо ві..ш, нащо ліс зелений гн..ш?

Нащо стріли половецькі в військо Ігоря нес..ш? 10. Не спиняй думок крилатих, хай лет..ть в світі: безліч дивних див углед..ш їх очима ти (Із тв. Олександра Олесья). 11. Доля ку..ться у боротьбі. 12. Барвінок сте..ться в траві... 13. Жив..мо ж всі, поки життя дає нам світлі почуття. 14. О Україно! О рідна ненько! Тобі вірненько присягн..м! (Із тв. М. Вороного).

Вправа 3. Постаєте дієслова у форму 3-ї особи множини теперішнього чи майбутнього часу і запишіть їх за дієвідмінами у два стовпчики.

Блищати, жовтіти, навчити, сидіти, нищити, боротися, плести, пласти, робити, лічити, лікувати, цінити.

Вправа 4. Постаєте дієслова в потрібній особі й числі теперішнього чи майбутнього часу залежно від їх змісту і запишіть речення. Визначте дієвідміну, поясніть орфограми в особових закінченнях дієслів.

1. Мама (плести) мені нову кофтинку. 2. Ми (пласти) вже четверту годину поспіль. 3. Ми (виросли) розумними, красивими і щасливими. 4. Діти (виросити) великий урожай помідорів. 5. Ти щоранку (будити) брата. 6. Ви (бути) завтра на концерті? 7. Ми (бути) виходити з дому одночасно.

Вправа 5. Прочитайте текст. Орієнтуючись на тему і зміст уривка, вставте потрібні дієслова.

Широка дорога ... від Києва до Богуслава і далі в шевченківський край. Вересень уже ... осінні вогнища у лісах і дібровах. Обабіч широкого кам'янистого шляху жовтогарячими свічками ... молоді тополі й багрянцем ... клени ...

Рання осінь ... полями. ... пожовкла кукурудза у передчутті холодів, і ... під вересневим сонцем врунистими сходами озимина.

Дорога ... через степи, ... в долини, сірою стрічкою ... на пагорби. Часом ... у села. І тоді із-за тинів і парканів ... на нас осіннім квітом жоржини, стиглими яблуками і сивим терном, що ... терпким соком осені (За І. Цюпою).

Довідка: запалити, стелити, наливатися, палахкотіти, пролягти, заходити, війнути, здійматися, наливатися, збігати, бродити, шелестіти, ніжитися.

Вправа 6. У реченнях знайдіть дієслова дійсного способу. Випишіть їх. Визначте дієвідміну, час дієслів.

1. І довго будуть дивуватись люди, // Напишуть вчені тисячі томів Про те велике і незвичне чудо, // Про феєрверк небачених вогнів. 2. Принад ніколи я не бачив, // Принад не знаю їхніх і окрас, // Та вірою серцем щирим і гарячим: // Нема землі такої, як у нас. 3. Ти ідеш... Іди собі щаслива, // Мрій і смійся, думай і мовчи, Посміхайся вітрові грайливо, // Травам ім'я милого шепчи. 4. І знову сам воюю проти себе – // Два чорти схаралудились в мені. // Один волає: «Зупинись! Не треба!».

ТЕМА 4. НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ СЛІВ. ПРАВОПИС СКЛАДНИХ ІМЕННИКІВ ТА ПРИКМЕТНИКІВ

Складні іменники

Разом пишуться іменники,
утворені поєднанням

- 1) двох або кількох основ, одна з яких – дієслівного походження, за допомогою сполучного звука: *вертоліт, лісоплав, самохід, силосонавантажувач, тепловоз*;
- 2) прикметникової та іменникової основ за допомогою сполучного звука: *білокрівиці, чорногуз, чорнозем*;
- 3) двох іменникових основ за допомогою сполучного звука: *верболіз, лісостеп, носоріг, трудодень, шлакоблок*;
- 4) дієслова в наказовій формі та іменника: *горицвіт, зірвиголова, перекотиполь, пройдисвіт; Непийпиво, Перебийніс, Убийвовк* (прізвища);
- 5) кількісного числівника у формі родового відмінка (для числівника сто – називного) та іменника: *дванадцятитонка, сторіччя, шестиденка, стоп'ятдесятиріччя*;

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! 750-річчя, 35-річчя, 70-річчя і т.п.

- 6) частини **пів-, напів-, полу-** та іменника: *піваркуша, півгодини, півдюжини, півкарбованця, півколо, півмісяць, півогірка, пів'яблука; напівавтомат, напівсон; полукіпок, полумисок*;

АЛЕ! *Пів-Європи, пів-Киева*

- 7) трьох і більше основ: *автомобілогурток, світловодолікування, термодинаміка*;

- 8) іншомовного компонента та іменника: **авіа-, авто-, агро-, біо-, вело-, водо-, газо-, геліо-, гео-, гідро-, екзо-, екстра-, електро-, зоо-, ізо-, квазі-, кіно-, космо-, лже-, макро-, мета-, метео-, мікро-, мілі-, моно-, мото-, нео-, палео-, псевдо-, радіо-, рентгено-, соціо-, стерео-, супер-, теле-, термо-, турбо-, фоно-, фото-** й под.: *авіалайнер, агропромисловість, біокефір, екстраординарний, лжепатріот, макрокосмос, метаморфози, радіохвилі та ін.*

А також разом пишуться усі складноскорочені слова й похідні від них: *Міносвіти, міськрада, облвиконком, профспілка, соцстрах.*

Через дефіс пишуться

1. Складні іменники з обома відмінюваними частинами:

- а) іменники, що означають протилежні за змістом поняття: *купівля-продаж, розтяг-стиск;*
- б) іменники, що означають спеціальність, професію: *магнітолог-астроном, лікар-еколог;*
- в) іменники на позначення казкових персонажів: *Зайчик-Побігайчик, Лисичка-Сестричка.*

2. Складні іменники з другою відмінюваною частиною:

- а) іменники, в яких перше слово підкреслює певну прикмету чи особливість предмета, явища, названого другим словом: *блок-система, буй-тур, дизель-мотор, жар-птиця, козир-дівка, крекінг-процес, Свят-вечір, стоп-кран;*
- б) іменники, що означають державні посади, військові, наукові звання: *генерал-лейтенант, контр-адмірал, прем'єр-міністр, унтер-офіцер, член-кореспондент, штабс-капітан;*
- в) іменники, що означають складні одиниці виміру: *кіловат-година, людино-день, тонно-кілометр.*

3. Складні іменники з першою складовою частиною **віце-, екс-, лейб-, максі-, міді-, міні-, обер-:** *віце-президент, екс-чемпіон, лейб-медик, максі-спідниця, міні-футбол, обер-майстер.*

4. Іншомовні назви проміжних сторін світу: *норд-вест, норд-ост.*

5. Субстантивовані словосполучення, що означають переважно назви рослин: *брат-і-сестра, люби-мене, розрив-трава, чар-зілля.*

6. Перша частина складного слова (яке пишеться разом або через дефіс), коли далі йде слово з такою ж другою частиною: *кулько- й роликопідшипники, радіо- й телеапаратура, тепло- й гідроелектростанції.*

❏ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Складні прикметники, утворені від іменників, що пишуться через дефіс, теж зберігають цей дефіс: *Івано-Франківськ – івано-франківський, але іванофранківець* (мешканець міста).

7. Поєднання близьких за значенням слів, що передають єдине поняття: *батько-мати (батьки), хліб-сіль (їжа).*

Прикладки

* **Прикладка** – це різновид означення, вираженого іменником.

Прикладки можуть писатися **окремо й через дефіс**, що залежить від семантики поєднувальних складників.

1. Якщо прикладкою виступає видова назва, то дефіс між означуваним іменником і прикладкою не ставиться: *місто Львів, ріка Дніпро, трава звіробій*.

Якщо ж у ролі прикладки виступає родова назва, то між означуваним іменником і прикладкою ставиться дефіс: *звіробій-трава, Дніпро-ріка, Сапун-гора*.

2. Якщо узгоджуваний іменник, що має атрибутивне (означальне) значення, виступає в ролі прикладки в постпозиції, він приєднується до пояснюваного іменника дефісом: *вовк-жадного, дівчина-красуня, хлопець-богатир*.

Якщо такий іменник виступає в препозиції до означуваного іменника, то він пишеться окремо: *богатир хлопець, жадного вовк, красуня дівчина*.

3. Якщо пояснюваний іменник і прикладка можуть мінятися місцями (причому атрибутивну роль виконує іменник у постпозиції), між ними завжди ставиться дефіс: *дівчина-грузинка й грузинка-дівчина, учитель-математик і математик-учитель, художник-пейзажист і пейзажист-художник*.

4. Якщо прикладка входить до складу терміна, вона втрачає атрибутивне значення, перетворюючи словосполучення в складний іменник без сполучного звука. Такі іменники пишемо через дефіс: *гриб-паразит, жук-короїд, заєць-русак, льон-довгунець*.

Складні прикметники

Разом пишуться складні прикметники

а) утворені від складних іменників, що пишуться разом:

<i>електросиловий</i>	←	електросила
<i>лісостеповий</i>	←	лісостеп
<i>м'ясозаготівельний</i>	←	м'ясозаготівля
<i>радіофізичний</i>	←	радіофізика
<i>самохідний</i>	←	самохід
<i>теплообмінний</i>	←	теплообмін

б) утворені від сполучення іменника та узгоджуваного з ним прикметника: загальноосвітній (загальна освіта), легкоатлетичний (легка атлетика), мовностильовий (мовний стиль), народногосподарський (народне господарство), народнопоетичний (народна поезія), первіснообщинний (первісна община), правобережний (правий берег), сільськогосподарський (сільське господарство), східнослов'янський (східні слов'яни);

в) з другою дієслівною частиною: волелюбний, деревобробний, карколомний, машинобудівний;

Примітка. Прикметники з другою префіксальною дієслівною частиною пишуться через дефіс: вантажно-розвантажувальний, контрольно-вимірювальний.

г) в яких першим компонентом виступає прислівник: важкохворий, внутрішньозаводський, загальнодержавний;

г) в яких другою складовою частиною є дієприкметник: вищезгаданий, нижчепідписаний, новоутворений, свіжозрубаний;

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Пишемо окремо: **трохи вище** зазначений (параграф), бо є пояснювальне слово – **трохи**.

Примітка 1. Прислівники, які походять від відносних прикметників, зберігають на собі логічний наголос і не зливаються в одне слово з наступним прикметником або дієприкметником: абсолютно сухий, діаметрально протилежний, послідовно миролюбний, різко окреслений, супільно корисний, супільно необхідний, хімічно зв'язаний.

Примітка 2. У складних термінах прислівник-компонент, що уточнює значення складного прикметника, пишемо разом із цим прикметником: видовженокінцевий, короткогрушоподібний, округлояйцеподібний.

д) термінологічне значення (з двох або кількох компонентів), у яких основне смислове навантаження передається останнім прикметником, а попередні лише звужують, уточнюють його зміст: вузькодіалектне (мовне явище), грудочеревна (перепона), давньовірхньонімецька (мова), двовуглекислий (газ), лінгвостилістичні (особливості); також: глухоніми, сліпоглухоніми;

е) першою частиною яких є кількісний числівник, написаний буквами: двадцятиповерховий, семиразовий, двобічний, тривідсотковий, стодвадцятип'ятирічний, чотиримісячний, сімдесятиріччя, трикутник, але 125-річний;

е) утворені з двох неоднорідних прикметників (зокрема ті, які виражають відношення родової ознаки до видової): *поперечношліфувальний* (поперечний шліфувальний верстат);

**Через дефіс пишуться
складні прикметники**

а) утворені від складних іменників, що пишуться із дефісом:

<i>віце-президентський</i>	←	віце-президент
<i>генерал-губернаторський</i>	←	генерал-губернатор
<i>дизель-моторний</i>	←	дизель-мотор
<i>соціал-демократичний</i>	←	соціал-демократ
<i>унтер-офіцерський</i>	←	унтер-офіцер

б) утворені з двох чи більше прикметникових основ, якщо названі цими основами поняття не підпорядковані одне одному, а перебувають у сурядному зв'язку (*південно-східний* – і *південний* і *східний*; *мовно-літературний* – і *мовний* і *літературний*):

*аграрно-сировинний,
державно-монополістичний,
електронно-обчислювальний,
культурно-технічний,
лісопильно-стругальний,
масово-політичний,
вокально-інструментальний,
північно-західний*

*навчально-виховний,
науково-технічний,
партійно-політичний,
плоско-опуклий,
постачально-збутовий,
свердлильно-довбальний,
суспільно-політичний,
столярно-механічний*

■ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! *Всесвітньо-історичний, літературно-художній, народно-визвольний, підзолисто-болотний*

в) у яких перша частина закінчується на **-ико (-іко)**: *буколіко-романтичний, діалектико-матеріалістичний, історико-культурний, механіко-математичний, політико-економічний*;

г) з першою частиною **військово-, воєнно-**: *військово-морський, військово-спортивний, воєнно-стратегічний*;

АЛЕ! *Військовозобов'язаний, військовополонений* (полонений у війську)

г) у яких перша і друга частини є однорідними і з'єднані за допомогою сполучного звука **о** або **е**: *м'ясо-молочний, крохмале-патоковий*;

АЛЕ! Складні наукові нові терміни: *головонігі, грудочеревна* (перепона)

д) які означають відтінки кольорів або поєднання кількох кольорів в одному предметі: *блакитно-синій, гіркувато-солоний, кисло-солодкий, молочно-білий, сіро-голубий, темно-зелений, червоно-зелено-синій, але: жовтогарячий, червоногарячий* (окремі кольори);

е) першим компонентом яких є числівник, написаний цифрами: *20-річний, 10-поверховий*;

є) для вираження великої міри, ознаки: *білий-білий, легенький-легенький, багато-багато, синьо-синьо*;

з) утворених поєднанням двох слів з тим самим коренем, але з різними закінченнями, префіксами й суфіксами: *великий-превеликий, радий-радісінський, тихий-тихесенький*.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте правила написання іменників разом. Відповідь проілюструйте прикладами.
2. Визначте групи іменників, що пишуться через дефіс.
3. Що таке прикладки? Як пишуться прикладки? Наведіть приклади.
4. Сформулюйте правила написання прикметників разом. Відповідь проілюструйте прикладами.
5. Визначте групи прикметників, що пишуться через дефіс.
6. Назвіть винятки з правил.

Вправи до теми

Вправа 1. Поясніть правопис складних іменників.

Блок-схема, кораблебудівник, вуглевидобуток, вакуум-камера, снігозатримання, штабс-капітан, овочесховище, лісосмуга, магазин-салон, новобудова, макрокосмос, экс-міністр, шлакоблок, льотчик-винищувач, щастя-доля, дизель-мотор, двадцятиріччя, двотижневик, електродвигун, автофургон, секундомір, авіакомплекс, міськрада.

Вправа 2. Запишіть складні іменники разом або через дефіс. Поясніть їх правопис.

(Дощ)мір, (людино)день, (авіа)(моторо)будування, (віце)адмірал, (хліб)сіль, (життє)пис, (перекоти)поле, (п'яти)річка, (стоп)кран, (трудо)день, (приворот)зілля, (міні)футбол, (лісо)сплав, (радіо)комітет, (купівля)продаж, (лікар)еколог, експорт(імпорт), (мати)(й)(мачуха), (чар)зілля, (блок)система, (прем'єр)міністр, (кіловат)година, (сто)річчя, (тепло)(й)(гідро)електростанція, лікар(терапевт), інженер(механік), звиробій(трава).

Вправа 3. Запишіть значення поданих слів, користуючись «Словником іноземних слів». Поясніть їх правопис. Складіть речення з виділеними словами.

(Лексико)графія, авіа(метео)станція, (бати)сфера, (біо)фізика, (євро)долар, (мікро)біологія, (синхро)маркетинг, (інфра)структура, (електри)фікація, (зюйд)вест, (карто)тека, (пікто)графія, (обер)прокурор, (спектро)грама, (фіто)генез, (фото)генічність, (хроно)логія, (штабс)капітан.

Вправа 4. Запишіть слова, поясніть правопис частин пів, напів, полу з іменниками.

Пів/ящика, напів/провідник, пів/аркуша, пів/коло, пів/години, пів/дюжини, пів/карбованця, пів/місяця, пів/яблука, пів/юрти, пів/Києва, пів/огірка, напів/автомат, напів/сон, пів/день, полу/мисок, полу/кіпков, пів/класу, пів/Кавказу, напів/фабрикат, пів/острів, пів/Одеси.

Вправа 5. Перепишіть речення, знімаючи ризик у складних словах.

1. І грозова Вітчизна/мати хай сяє в щасті (А. Малишко). 2. Там, де ішов Франко, квітує сад і сходяться народи/побратими (Д. Павличко). 3. Вітає сердечно своїх синів/переможців ненька/Україна (З газ.). 4. У зайця/побігайця украдено окрайця (Т. Коломієць). 5. Якось ішов тим степом козак/нетяга, побачив бандуру, взяв до рук та й заграв. І ожина пісня/дума (І. Цюпа). 6. Борсучище/лежесбок притаскав один мішок (М. Стельмах). 7. Гойдалися під ранковим вітерцем папороті/дерева, папороті/кущі, папороті/ліани (З журн.).

Вправа 6. Запишіть аббревіатури від поданих словосполучень. Правильно прочитайте їх та поясніть правопис.

Служба безпеки України, Федеральне бюро розслідувань, Чернівецький національний університет, студентський будівельний загін, сільське професійно-технічне училище, науково-дослідний інститут, продовольчий податок, санітарна епідеміологічна станція, завідувач кафедри, Академія педагогічних наук України, обласний виконавчий комітет, телевізійний центр, фізкультурний організатор, обласна державна адміністрація, редакційна колегія.

Вправа 7. Запишіть складні іменники разом або через дефіс. Поясніть їх правопис.

Максі/спідниця, всюди/хід, льон/кучерявець, електро/поїзд, світло/водо/лікування, авто/фургон, магазин/салон, зоре/носець, кіно/репортаж, макро/економіка, мово/знавство, лексико/графія, макро/світ, Кам'янець/Подільський.

Вправа 8. Перепишіть речення, підкресліть складні слова. Визначте спосіб їх творення і поясніть правопис.

1. На веселому і життє/радісному обличчі світилися живі й зовсім молоді очі (В. Козаченко). 2. За мир у світі всьому – це значить: проти тих, хто в горі все/людському прибутків жде нових (М. Рильський). 3. Тут були темно/зелені гарбузи у яскраво/жовтих плямах, були картаті і смугасті, кругловіди і довгі (О. Донченко). 4. Це був кремезний, широко/плечий і широко/лиций чоловік (Ю. Збанацький). 5. Це була звичайна степова станційка – біло/сніжна й самотня (О. Донченко). 6. Тарас Шевченко був справедливо переконаний, що тільки загально/народне повстання знищить кріпосний лад і принесе жадану волю трудящим (О. Коломієць). 7. Були хвилі, що їх гнало заввишки в три/поверховий будинок (О. Гончар). 8. Жовто/гаряча ягідка глodu розкрилась, і з неї визирало блискуче вічко насіння (О. Донченко).

Вправа 9. Утворіть складні прикметники від поданих словосполучень, поясніть їх правопис.

Мовний стиль, темний і зелений, високе чоло, сільське господарство, правий берег, народна поезія, первісна община, гарячий і жовтий, Західна Європа, Північна Америка, два поверхи, чорні брови, суспільний і політичний, військовий і морський, вище згадувати, обробляти дерево, червоний і гарячий, Кривий Ріг, кислий і солодкий.

Вправа 10. Запишіть складні прикметники разом, окремо, через дефіс.

Діаметрально/протилежний, загально/освітній, добро/зичливий, електро/силовий, матеріально/зацікавлений, східно/слов'янський, тепло/обмінний, народно/господарський, сільсько/господарський, мовно/стильовий, дерево/обробний, контрольно/вимірювальний, військово/зобов'язаний, військово/полонений, машино/будівний, м'ясо/заготівельний, ново/утворений, сіро/голубий, різко/окреслений, вище/згаданий, загально/державний, двадцяти/поверховий, віце/президентський, аграрно/сировинний, історико/культурний, військово/морський, воєнно/стратегічний, м'ясо/молочний, північно/західний, червоно/гарячий, кисло/солодкий, жовто/гарячий, темно/зелений.

Вправа 11. Від поданих слів утворіть складні прикметники, запишіть їх групами за особливостями правопису – разом, через дефіс, окремо. З трьома складними словами (на вибір) складіть речення.

Південний Крим; військовий, цивільний; судовий, психологічний; проектний, розвідувальний; воєнний, економічний; протезний, ортопедичний; жовтий, зелений; малий, досліджений; психологічний, складний; ідейний, теоретичний; природний, кліматичний; широкий, масштабний; матеріальний, забезпечений; контрольний, сортувальний; державний, правовий; навчальний, виховний; внутрішній, галузевий;

південний, західний; світлий, синій; гіркуватий, солоний; східний, український; північний, східний; продовгуватий, еліптичний; кілька, день; двадцять, рік; спортивний, масовий.

Вправа 12. Перепишіть речення, знімаючи ризик у складних прикметниках.

1. Над широким степом поважно знялася пара ясно/білих довго/шиїх лебедів. 2. Синьо/зелені постаті дрімучих ялин насторожено височіли на краю лісу. 3. Василько бігав понад крутим скелястим берегом і ловив прудко/крилих лелек. 4. Солодко/тривожні звуки великодніх дзвонів холодають душу. 5. Край села височів кремезний сто/літній дуб. 6. Молоду маму всі радісно вітали з ново/народженою. 7. Перед нею постав світло/чубий хлопчина з широко/поставленими очима (Л. Авдіковська).

Вправа 13*. Перепишіть, розкриваючи дужки і, де треба, вставляючи дефіс.

I. 1. Ніхто свого щастя(долі) не вгадає (М. Стельмах). 2. Мій синочок синьо(окий) в колиці усміхається мені (В. Сосюра). 3. Пильнуйте, люди добрі й ширі, не спіть, учені і жінці! Чатують нас людино(звірі) з страхіттям атомним в руці (В. Симоненко). 4. Тихо(тихо) по землі ходить мир – щоденний, звичний (І. Жиленко). 5. Страшно безсило(малим) чути себе перед смертю, але страшніше, коли ні за що вмерти! (Б. Олійник). 6. Ревуть паро(плави), гудуть паро(вози), і аеро(плани) прокреслюють слід (В. Стус). 7. Замерехтіло між двох світів щось невідомо(зане) (В. Стус). 8. Не знав, не знав зіздар гостро(бородий), що в антисвіті є антизірки, що у народах є антинароди, що у століттях є антивіки (Л. Костенко).

II. 1. Тільки рясним верхо(віттям) шептала вічно(зелена) сосна (Леся Українка). 2. Червоно(боким) яблуком округлим скотився день, допілий і тяжкий (М. Рильський). 3. Над водою пропливало легеньке біло(сніжне) павутиння (Ю. Збанацький). 4. Небом котилися сірі з білим хмари, вряди(годи) вигулькувало сонце (В. Шевчук). 5. В'яже осінь ліси перевеслами бурштиново(коралово)жовтими (Н. Забіла). 6. Заходило сонце, мінялося барвами небо – то жовто(гарячими), то густо(червоними), то просинюватими (Гр. Тютюнник). 7. Вітер жене стернею блякле перекоти(поле) (О. Гончар). 8. Чудовий килим опалого листя осики то спалахує криваво(червоним) і малиновим кольором, то вилискує ніжно(рожевим), світло(жовтим), оранжевим (Ю. Збанацький).

Тестові завдання для самоконтролю

1. Через дефіс усі слова пишуться в рядку:

А автоматично/зроблений, авто/механік, автобусно/тролейбусний, внутрішньо/атомний
Б лікар/ендокринолог, баба/яга, льотчик/космонавт, сон/трава
В генетико/молекулярний, західно/сибірський, транс/європейський, лісо/степ
Г асфальто/бетонний, режисер/постановник, пасажиро/потік, супер/зірка

2. Через дефіс усі слова пишуться в рядку:

А фізико/математичний, стоп/кран, азотно/фосфорний, жар/птиця
Б внутрішньо/політичний, різно/характерний, аграрно/індустріальний, лікар/хірург
В важко/атлет, прес/секретар, різно/складовий, азотно/водневий
Г вище/згаданий, внутрішньо/галузевий, різно/масштабний, індустріально/розвинений

3. Через дефіс усі слова пишуться в рядку:

А інженер/механік, пів/олівця, вище/зазначений, земле/коп
Б військово/полонений, яхт/клуб, гамма/промені, мікро/скопичний
В науково/технічний, осінньо/зимовий, словесно/історичний, пів/Африки
Г світло/синій, всесвітньо/історичний, легко/крилий, віце/президентський

4. Через дефіс усі слова пишуться в рядку:

А сила/силенна, життя/буття, фізико/математичний, кілограм/молекула
Б руко/пис, бар/ресторан, буркун/зілля, полин/трава
В нафто/сховище, контр/адмірал, радіаційно/екологічний, сонце/захисний
Г зоре/пад, тисячо/ліття, відео/телефон, генерал/майор

5. Через дефіс усі слова пишуться в рядку:

А західно/сибірський, пів/Європи, водно/спортивний, буряко/збиральний
Б індо/європейський, Свят/вечір, бор/машина, стоп/кран
В приватно/власницький, віце/адмірал, льоно/заготівля, чорно/волосий
Г суспільно/політичний, виставка/продаж, прем'єр/міністр, українсько/німецький

6. Разом усі слова пишуться в рядку:

А лікувально/профілактичний, широко/відомий, тонно/кілометр, терно/слива
Б архітектурно/планувальний, північно/морський, легко/атлет, гучно/мовець

В макро/економіка, важко/хворий, східно/слов'янський,
золото/добувний, синьо/окий
Г північно/західний, мистецтво/знавець, глухо/німий,
внутрішньо/венний

7. Разом усі слова пишуться в рядку:

А єдино/кровний, ломи/камінь, кумисо/лікування, листо/пад
В праце/люб, глибоко/думний, міні/спідниця, пів/аркуша
В пройди/світ, дизель/мотор, контр/наступ, креп/сатин
Г високо/авторитетний, само/учитель, азотно/водневий, радіо/нукліди

8. Разом усі слова пишуться в рядку:

А матеріально/відповідальний, вище/згаданий, різно/складовий,
червоно/чорний
Б військово/інженерний, шістнадцяти/річчя, кислувато/солодкий,
ампер/метр
В темно/зелений, мало/знайомий, військово/службовець, хлібо/роб
Г право/бережний, карко/ломний, внутрішньо/галузевий,
високо/професійний

9. Окремо всі слова пишуться в рядку:

А полу/мисок, агро/культура, жовто/гарячий, історично/цінний
Б колективно/обговорений, орфографічно/правильний,
взаємно/корисний, взаємно/обернений
В динамо/машина, культурно/освітній, азотно/фосфорний,
ампер/година
Г військово/зобов'язаний, темно/шоколадний, чорно/зем, пап'є/маше

10. Окремо всі слова пишуться в рядку:

А військово/полонений, мовно/стилістичний, народно/поетичний,
радіо/фізик
В птахо/ферма, суспільно/корисний, вело/трек, боє/припаси
В орфографічно/складний, полярно/протилежний, правильно/розташований, принципово/важливий
Г всесвітньо/відомий, вище/зазначений, віце/президент,
крило/подібний

11. Окремо всі слова пишуться в рядку:

А давно/очікуваний, густо/населений, вище/згаданий,
біологічно/активний
Б орфографічно/граматичний, пожежо/небезпечний, проти/отрута,
проектно/монтажний
В псевдо/романтичний, психолог/консультант, радіо/щогла,
реально/історичний
Г полярно/заряджений, послідовно/ввімкнений,
симетрично/розташований, діаметрально/протилежний

12. Окремо всі слова пишуться в рядку:

А власне/український, послідовно/миролюбний,
психологічно/непідготовлений, реалістично/відображений
Б семантично/однорідний, внутрішньо/політичний,
симетрично/протилежний, архітектурно/скульптурний
В абсолютно/чистий, атомно/ракетний, орфографічно/неправильний,
матеріально/залежний
Г внутрішньо/заводський, внутрішньо/необхідний, 12/денний,
контрольно/фінансовий

13. Помилки в написанні складних слів допущено в рядку:

А міщанин-шляхтич, мегават-година, складнопідрядний,
суперобкладинка
Б яскраво виражений, шестимільйонний, польсько-український,
старозавітний
В сріблясто-матовий, людиноненависницький, фінансово-економічний,
кіловат-година
Г віцепрем'єр, двадцятитри-річний, перекоти-поле, резусфактор

14. Помилки в написанні складних слів допущено в рядку:

А народно-поетичний, азотноводневий, густозамішаний,
автомобілебудування
Б водограй, ясновельможний, гідроенергоресурси, супергерой
В спортивно-художній, електрозварювальний, кіловат-година,
агротехнічний
Г бортпровідниця, військовозобов'язаний, гамаглобулін, прес-центр

15. Букву И в суфіксах у всіх словах треба писати в рядку:

А галяв..на, плаюш..вий, міс..во, пташ..чка
Б вид..во, заколиса..вий, книж..чка, серед..на
В корисливий, сел..ще, заслуж..ний, ялович..на
Г ровесн..ця, няньч..н, свіж..на, ожинн..к

16. Букву О в суфіксах у всіх словах треба писати в рядку:

А кварц..вий, палац..вий, бой..вий, реч..вий
Б груш..вий, замш..вий, дій..вий, форел..вий
В вітр..вий, яблун..вий, скрипал..вий, нікел..вий
Г казк..вий, алюміні..вий, ситц..вий, мебл..вий

17. Букву О в суфіксах у всіх словах треба писати в рядку:

А дій..вий, дощ..вий, грош..вий, бірж..вий
Б стиль..вий, саджанц..вий, мізинц..вий, шагрєн..вий
В діагональ..вий, рубль..вий, стебл..вий, спарж..вий
Г сарж..вий, беж..вий, жолуд..вий, вугр..вий

18. Букву О в суфіксах у всіх словах треба писати в рядку:

А товариш..вий, марл..вий, деш..вий, макрел..вий

Б глянц..вий, ранц..вий, сланц..вий, марганц..вий
В мигдал..вий, ансамбл..вий, померанц..вий
Г хвощ..вий, шарж..вий, лип..вий, берез..вий

19. Допущено помилку в написанні особових закінчень дієслів у рядку:

А кричемо, оцінюємо
Б збіжимо, одужаємо
В оборонимо, белькочемо
Г стукотимо, спізнаємося

20. Помилку в особовому закінченні дієслова допущено в реченні:

А Іноді мене навіть будять пісні пташок.
Б Згаїш на жнивах хвилину – втратиш не одну зернину.
В Як вийдеш уранці надвір, то так наче слухаєш якийсь дивний концерт.
Г Ти дивишся на сніг і чуєш його тонкий запах.

Розділ V

Сприймання чужого мовлення.

Відтворення готового тексту

ТЕМА:

Сприймання чужого мовлення. Відтворення готового тексту. Конспект як різновид стислого переказу висловлювань, що сприймаються на слух. Конспект прочитаного. Тематичні виписки, план, тези.

❖ **Студенти повинні знати:**

- особливості конспектування;
- зміст понять «виписки», «тези», «план»;
- види конспектів.

❖ **Студенти повинні вміти:**

- дотримуватися правил конспектування;
- виразно та уважно читати;
- логічно мислити;
- аналізувати, робити висновки.

**ТЕМА. СПРИЙМАННЯ ЧУЖОГО МОВЛЕННЯ.
ВІДТВОРЕННЯ ГОТОВОГО ТЕКСТУ.
КОНСПЕКТ ЯК РІЗНОВИД СТИСЛОГО ПЕРЕКАЗУ
ВИСЛОВАЮВАНЬ, ЩО СПРИЙМАЮТЬСЯ НА СЛУХ.
КОНСПЕКТ ПРОЧИТАНОГО.
ТЕМАТИЧНІ ВИПИСКИ, ПЛАН, ТЕЗИ**

Конспект – це короткий письмовий виклад змісту книги, статті, лекції тощо. При конспектуванні спрацьовує зорова, механічна, а при слуханні лекції – і слухова пам'ять, що допомагає людині пізніше легко згадати (відновити в пам'яті) колись почуте чи прочитане і законспектоване. Розрізняють *конспекти прочитаного* і *конспекти почутого*.

Конспектування сприйнятого на слух тексту – це процес уважного прослуховування і занотовування матеріалу, що включає вміння передати суть сказаного, хід думок мовця, логічну послідовність викладу.

Конспект почутого складається з плану, стисло викладених основних положень, фактів і прикладів. У конспекті слухач має можливість занотувати почуте, передати своє ставлення до нього у вигляді коротких нотаток, зауважень. Для цього аркуш ділять на дві частини (меншу і більшу), меншу залишають для власних поміток, зауважень тощо, а на іншій пишуть конспект лекції тощо. Конспектувати почуте важче, потрібно встигнути записати головне, тому варто використовувати скорочення слів, словосполучень. Скорочувати варто часто вживані терміни, слова, але так, щоб пізніше можна було прочитати написане, наприклад: ін-т – інститут, вид-во – видавництво, зб. – збірник, м-во – міністерство, ф-т – факультет, гол. чин. – головним чином, т. ч. – таким чином, у т. ч. – у тому числі, Р – речення, СР – складне речення.

Конспектування прочитаного тексту – це процес, який складається із прочитання тексту-джерела, виділення основних положень у ньому, відбору прикладів і комбінування матеріалу, формування тексту конспекту.

Конспект прочитаного складати легше, читач не обмежений у часі і може декілька разів перечитати незрозуміле, щоб чітко його занотувати. Конспект включає тези, які визначають основу його змісту.

На відміну від конспекту тези не включають фактичного матеріалу книги.

Читаючи працю, потрібно виділяти в ній головне, а також те, що варто процитувати. **Розрізняють конспектування:**

- *вільне* (думки автора передаються своїми словами);

- *текстуальне* (текст записують у вигляді цитат);

- *змішане* (вільний виклад поєднано з цитуванням). Іноді доводиться одним реченням передавати зміст прочитаного великого тексту чи фрагментів тексту.

Написання конспекту прочитаного

1. Для ознайомлення в загальних рисах зі змістом книги необхідно:

- а) прочитати титульну сторінку – прізвище автора, заголовок, рік видання;
- б) прочитати анотацію (коротку інформацію про цю книгу), вміщену на зворотному боці титульної сторінки;
- в) уважно ознайомитися зі змістом, вміщеним або в кінці книги, або після титульної сторінки;
- г) прочитати передмову або вступ.

2. Під час читання звернути увагу на:

- а) назви окремих розділів, частин, параграфів та ін.;
- б) вдумливо ставитися до слів і словосполучень, виділених різними шрифтами (р о з р я д к о ю, *курсивом*, **напівжирним** та ін.);
- в) з'ясувати значення незрозумілих слів за допомогою словників та енциклопедій;
- г) звернути увагу на посилання (позначаються зірочкою або цифрою) і зразу ж уважно прочитати пояснення (внизу сторінки).
- д) виділити у тексті ключові слова, незрозумілі місця, імена, дати, скласти перелік основних думок, що є у тексті, скласти простий план.

3. Для засвоєння змісту прочитаного необхідно:

- а) поділити прочитаний матеріал на частини, виділити в них найголовніше;
- б) скласти план (простий, складний), тематичні виписки, тези або конспект.

4. Повторне читання поєднати із записами основних думок автора. Записувати своїми словами, прагнути до стислості.

5. Прочитати конспект ще раз, доопрацьовуючи його.

Оформлення конспекту

Конспект необхідно вести в окремому зошиті.

У конспекті прочитаного з самого початку необхідно записати паспортні дані книги, над якою працюєте (тобто дати бібліографічний опис книги: прізвище та ініціали автора, назва книги, назва міста, в якому вона видана, видавництво, рік видання і кількість сторінок. Це все потрібно записати з титульної сторінки книги, орієнтуючись на бібліографічний опис, який подається перед анотацією книги), наприклад: *Шевчук С.В. Українське ділове мовлення: Навч. посібник. – К.: Літера, 2000. – 480 с.*

Бажано скласти план конспекту.

Матеріали конспекту потрібно записувати на одній, правій сторінці зошита, а ліва сторінка служитиме для запису власних думок, коментарів, оцінок, доповнень, уточнень, які можуть з'явитися пізніше.

У конспектах можуть використовуватися таблиці, діаграми, схеми. Для виділення проблемних питань, важливих моментів можуть використовуватися різні помітки, репліки, оцінки. Наприклад: «!» означає згоду з тим, про що йдеться; «?» – сумніви; «!?» – здивування; «NB!» – важлива інформація; «V» – найголовніше у тексті.

Не допускаються скорочення в назвах та прізвищах. При використанні цитат потрібно дотримуватися правил цитування (цитата береться у лапки, записується джерело і номер сторінки).

Написання плану

План – найкоротший запис логічної структури тексту із зазначенням опорних пунктів у розгортанні теми, переліком питань, на які в тексті даються відповіді. Це своєрідний шлях через текст від факту до факту, від думки до думки. У ньому обов'язково фіксуються усі структурні частини джерела: вступ, основна частина, висновок.

Вдалий план чітко передає головний зміст тексту. Компактний і послідовний, він допомагає зберегти прочитане у пам'яті.

На відміну від конспектів і тез, які складають під час повторного читання й опрацювання тексту, план можна складати, читаючи текст уперше. Якщо в записах допущено якусь неточність, її легко виправити, адже пункти плану короткі.

До кожного пункту плану добирайте відповідний матеріал, інакше ним не можна буде скористатися.

Етапи складання плану

1. Читаючи текст, подумки розбивайте його на частини, кожна з яких містить закінчене повідомлення про окремий момент розвитку теми.
2. Перейдіть до створення пунктів плану. Пункт плану – це коротке, в одне речення формулювання основного змісту частини тексту.
3. Згрупуйте матеріал тексту навколо істотних думок (*пунктів плану*), обдумуючи при цьому порядок частин і зв'язок між ними.

Залежно від того, якою мірою дрібні змістові групи тексту відбито в плані, він буває більш або менш розгорнутий. Розрізняють прості і складні плани.

Як складати тези статті

Тези – це стислі, лаконічно сформульовані основні положення доповіді, повідомлення тощо. Вони включають виклад основних думок праці від початку до кінця, а не лише її дослідницької частини. У тезах однією-двома фразами обґрунтовують тему, викладають історію питання, методику дослідження та його результати.

На відміну від конспекту, у тезах відсутні деталі, пояснення, ілюстрації, що не заважає створенню цілісного уявлення про зміст праці. По суті тези – це розгорнуті висновки статті.

Залежно від поширеності тез їх поділяють на:

- **основні** – принципово важливі головні положення, що узагальнюють зміст джерела;

- **прості** – головні думки в змістовій частині тексту (до кожної основної тези можна дібрати кілька простих);

- **складні** – запис, що включає в себе як основні, так і прості тези.

Тези можуть бути цитатними, вільними, комбінованими (цитатні і власні формулювання).

Етапи складання тез

1. Попередньо переглянути статтю, продумати мету, яку ви ставите перед собою, приступаючи до її опрацювання.
2. Уважно прочитати статтю, визначити її основну думку.
3. Поділити статтю на смислові частини, визначити всі мікротеми.
4. Сформулювати пункти плану, логічно пов'язавши їх між собою.
5. Сприймаючи текстову інформацію, намагатися чітко уявити, що є важливим для автора, а що для вас як читача.
6. Вибирати для тез основні ідеї та положення, відділивши важливі деталі від подробиць, записати їх словами автора або власними словами, розмістивши в певній послідовності.
7. Керуватися найголовнішим принципом нотування чужого тексту – не допускати перекручень змісту.

Написання тематичних виписок

Виписки – найпростіша форма конспектування, яка майже дослівно відтворює текст. Це стислі таблиці, дані, дати, події, різноманітний ілюстративний матеріал. Вони допомагають охопити факти, проаналізувати думки, виявити суперечності. Нерідко їх виконують на окремих картках.

Етапи написання виписок

1. Вибрати з тексту необхідний матеріал і виписати його на картки у вигляді цитати в такій послідовності: цитата, прізвище та ініціали автора твору, назва твору, видавництво, рік і місце видання, розділ книги чи том, сторінка.
2. Якщо з цієї сторінки беруться ще цитати, то посилання на джерело робиться так: «Там само». Коли ж цитата береться з іншої сторінки книжки, то пишеться: «Там само» і вказується сторінка.
3. Чужі слова потрібно наводити з абсолютною точністю, не вириваючи їх з контексту.
4. Якщо під час цитування доводиться робити пропуски окремих слів, то в цитаті замість пропущених слів ставляться три крапки (...).
5. Цитати у вигляді самостійного речення оформляються за правилами пунктуації при прямій мові.
6. Якщо цитата є складовою частиною думки того, хто пише, то вона береться в лапки і пишеться з малої букви.
7. На полях перед цитатою або у верхній частині доцільно давати її короткий заголовок, тобто одним чи декількома словами передати основний зміст цитованого тексту.

Цитування – форма конспектування, яка використовується, коли передача думки автора не можлива своїми словами. Цитування – це дослівна виписка.

Помітки – форма конспектування, яку умовно можна віднести до запису, оскільки вона являє собою позначки у тексті.

Питання для самоконтролю

1. Що таке конспект?
2. Які види конспекту розрізняють?
3. Які ви знаєте способи запису почутого і прочитаного, якими з них вам найчастіше доводиться користуватися?
4. Назвіть основні етапи складання конспекту прочитаного тексту.
5. Що таке план? У чому полягає мета складання плану?
6. Визначте етапи складання плану.
7. Що таке тези і в чому їх відмінність від плану?
8. Яка послідовність у роботі над складанням тез прочитаного?
9. Що таке тематичні виписки?
10. З якою метою роблять тематичні виписки?
11. Як робити тематичні виписки?

Вправа 1. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Складіть до нього план.

Усе більш зростаючий потік інформації, інтерес широкого кола людей до науки, техніки, мистецтва вимагають уміння читати, робити записи почутого і прочитаного, зіставляти прочитаний матеріал з раніше відомим, систематизувати його. Уміти читати і занотовувати прочитане – необхідна риса й ознака інтелектуальної праці. Записи роблять роботу з книгою раціональнішою, ефективнішою.

Щоб правильно, з максимальною повнотою використати книжку, людина повинна оволодіти певними навичками роботи з нею. Потрібно навчитися самостійно робити спостереження й висновки з прочитаного, точно цитувати, знаходити в книжці певні положення для підтвердження чи заперечення висунутого теоретичного положення. Складання, оформлення записів залежить від особливостей мислення, особливостей запам'ятовування та осмислення.

Записи допомагають швидко відновити в пам'яті прочитане і навіть через певний проміжок часу служать довідковим матеріалом.

Видів запису існує багато. Вибір того чи іншого з них визначається конкретною метою. Якщо зміст книжки нескладний, легко засвоюється, то можна обмежитися складанням плану роботи. Якщо вас цікавлять лише окремі місця, то потрібно виписати саме їх (зробити виписки), а за ними скласти тези. Якщо книжка містить нову, цікаву, але важку для засвоєння інформацію, доцільно її законспектувати.

Тематичні виписки – це особливий спосіб запису змісту почутого або прочитаного. Мета таких виписок – підготовка матеріалу для доповіді, повідомлення. Складанню виписок передують добір необхідної літератури. На цій основі складють план, відповідно до якого добираються тематичні виписки.

Виписки здебільшого роблять після читання розділу або параграфу, після осмислення їх змісту. В такому випадку вони добре доповнюють план (або тези) прочитаного, уточнюють, пояснюють їх.

Найважливіші місця з прочитаних книжок можна записати дослівно, а іноді своїми словами, якщо точне посилання на статтю, посібник, брошуру не потрібне. Найчастіше виписки оформляють у вигляді цитат (*З підруч.*).

Вправа 2. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю мовлення.

У практиці роботи з книгою встановлені такі способи фіксації почутого і прочитаного: план, тези, виписки, конспект.

Відомо, що запис зберігає частину прочитаного. Він дисциплінує, змушує краще заглибитися в зміст, привчає виділяти основне, сприяє міцнішому засвоєнню, повторенню і закріпленню матеріалу.

План є попередньою формою запису прочитаного. Він передуює тезам та конспекту – складнішим та змістовнішим формам нотування.

Змістовні тези неможливі без попередньо складеного чіткого плану, хоча зміст і обсяг плану та тез можуть відрізнятись. Вдало сформульовані тези включають у себе всі основні питання, які має відбивати план. Ці питання у тезах доповнюють положеннями, що розкривають окремі аспекти мікротем.

Отже, тези – це стисло сформульовані основні положення прочитаного тексту, що вбирають суть висловленого. Якщо план допомагає представити структуру тексту та назвати його основні теми, то тези розкривають суть усієї текстової інформації.

Розрізняють два види складання тез: відбір авторських тез із тексту; формулювання основних положень статті чи розділу книжки власними словами.

Складання тез – важливий засіб підвищення рівня самостійної роботи, розвитку логічного мислення та мовленнєвої культури (з підруч.).

ТЕМИ:

1. Стилiстичне забарвлення граматичних форм. Поняття роду, числа. Власні і загальні назви.
2. Особливості творення ступенів порівняння прикметників.
3. Правопис часток.
4. Правопис часток НЕ і НІ з різними частинами мови.
5. Правопис прислівників.
6. Складні випадки правопису прийменників та сполучників.
7. Особливості відмінювання числівників та їх зв'язок з іменниками.

❖ **Студенти повинні знати:**

- суттєві особливості частин мови;
- правила добору закінчення в іменників II відміни в родовому відмінку;
- форми ступенів порівняння прикметників та особливості їх утворення;
- особливості відмінювання числівників;
- правила зв'язку числівників з іменниками;
- правила правопису різних частин мови.

❖ **Студенти повинні вміти:**

- вживати нормативні граматичні форми відмінюваних частин мови;
- відмінювати іменники, числівники;
- утворювати різні форми ступенів порівняння прикметників;
- грамотно писати складні слова.

ТЕМА 1. СТИЛІСТИЧНЕ ЗАБАРВЛЕННЯ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ. ПОНЯТТЯ РОДУ, ЧИСЛА ІМЕННИКА. ВЛАСНІ І ЗАГАЛЬНІ НАЗВИ

Іменником називається повнозначна частина мови, яка має значення предметності. **Напр.:** *стіл, вікно, дерево, їжак, муха, риба, людина, Олена, грім, юнь, суворість, ходіння, перенесення, кипіння*. Ці іменники означають конкретні предмети, явища, абстрактні поняття, опречечені ознаки, процеси, дії, стани.

Лексичні категорії

За значенням іменники поділяються на **назви істот** (відповідають на питання **хто?** – *батько, мати, брат, студентка, актор, Микола, Лисиця, Осел*) і **назви неістот** (відповідають на питання **що?** – *вікно, ліс, вільха, вітерок, травень, Чернігів*).

Іменники можуть бути назвою ряду однорідних предметів (*ручка, лопата, яблуна*) або індивідуальною назвою одного предмета (*Житомир, Галина, Рябо, Марс, Україна, Прут*). За цією ознакою вони поділяються на **загальні та власні назви**.

Конкретні та абстрактні назви. **Конкретні іменники** – це розряд слів, які означають предмети та явища навколишньої дійсності, що їх людина сприймає органами чуттів: *робітник, риба, квітка, виделка, ліфт, озеро, дощ*. Предметність розуміється ширше за її побутове сприйняття: *день, тиждень, мітинг, Дунай, Карпати*. **Абстрактні іменники** – це слова, що означають абстраговані, узагальнені поняття, що не сприймаються органами чуттів людини. Це переважно іменники на позначення властивостей і ознак (*врода, гіркота, мужність, хитрощі, героїзм*), психічного стану (*ревнощі, гнів, любов, радість*), дій і процесів (*боротьба, ходіння, спів, зловживання, від'їзд*), назви міри і ваги (*метр, грам, літр, ват*), наукових понять (*відмінок, композиція, категорія, буддизм*) тощо.

Речовинні іменники – лексико-граматичний розряд слів, що означають однорідну за своїм складом речовину, яку можна поділити на частини, котрі підлягають виміру, а не лічбі: *корисні копалини, будівельні матеріали, хімічні елементи (нафта, вугілля, стронцій, кисень), зернові культури (пшениця, овес), ліки (аспірин, валідол), харчові продукти (вершки, сир, дріжджі, халва)* та ін.

Збірні іменники – це іменники, що позначають сукупність однакових або подібних предметів, які сприймаються як одне ціле: *дітвора, птаство, геральдика, ластовиння, студентство*.

Граматичні категорії

Число іменників	
однина	множина
позначення одного предмета на відміну від кількох (<i>строфа, стіна, гора, день</i>) або певної сукупної єдності, речовинності, збірності, невизначеної множинності (<i>золото, зерно, молоко, кіннота, галуззя, татарва, злидота, сметана</i>)	будь-яка кількість однотипних предметів, починаючи з двох (<i>строфи, дні, гори, стіни</i>), або кількісно невизначена сукупність, множинність предметів, парність, симетричність (<i>роковини, канікули, сани, обценьки</i>)
Більшість іменників мають однину і множину Це назви предметів, які піддаються лічбі і здатні поєднуватися з кількісними числівниками – <i>п'ять років, дві стежки, сорок кілограмів</i>	

Іменники, що вживаються **тільки в одній формі числа**, як правило, не поєднуються з кількісними числівниками, крім тих, які позначають предмети парної або симетричної будови.

Мають лише одну форму числа	
тільки однину	тільки множину
1) <u>збірні</u> : <i>студентство, дітвора, гниль, гілля, коріння, піхота, чагарник, малеча, старостат, професура</i>	1) <u>назви сукупності людей, істот, предметів</u> : <i>діти, надра, гроші, фінанси, солодощі</i>
2) <u>назви абстрактних понять</u> : <i>слава, патріотизм, добро, мир, запал, завзяття, честь</i>	2) <u>назви часових понять, ігор</u> : <i>дебати, посиденьки, заручини, шахи, піжмурки, пустоці</i>
3) <u>речовинні</u> : <i>хліб, молоко, цукор, чай, бензин, цемент, граніт, анальгін, льон, картопля</i>	3) <u>речовинні</u> : <i>дріжджі, вершки, висівки, макарони, парфуми</i>
4) <u>власні назви</u> : <i>Україна, Чигирин, Шевченко, Дніпро</i>	4) <u>власні назви</u> : <i>Карпати, Чернівці, Альпи, Суми, Афіни</i>
Інколи форма множини від цих іменників може утворюватися, але при цьому відбуваються зміщення в лексичному значенні: <i>жито – жита, пісок – піски, шум – шуми; мінеральні води, технічні мастила</i>	5) <u>назви предметів парної чи симетричної будови</u> : <i>куранти, окуляри, ковзани, сіни, ночви, граблі, носилки, ножиці</i>

Кожний іменник (**крім тих, що вживаються тільки в множині**) належать до одного з трьох родів: **чоловічого** (*вітер, світ, буряк, комар, онук, коваль, дощ, Іван, струмок, діач*), **жіночого** (*осока, дошка, доля, совість, мідь, честь, вісь, річ, піч, розкіш, благодать, паморозь, акварель*) чи **середнього** (*море, поле, листя, повідомлення, теля, курча, ведмежа, немовля*). Іменники чоловічого роду співвідносні з займенником *він*, жіночого – *вона*, середнього – *воно*.

📖 ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

➤ Є іменники, які вживаються у формах і **чоловічого, і жіночого роду**: *зал – зала, клавій – клавіша, санаторій – санаторія, жираф – жирафа, сусід – сусіда, плацкарт – плацкарта, спазм – спазма, птах – птаха, змій – змія, округ – округа*.

➤ У середньому або чоловічому роді вживаються іменники: *забудько, незнайко, хлопчисько, ледащо, громило, здоровило*.

➤ То в жіночому, то в чоловічому роді бувають іменники *купіль, харч, фальш*.

➤ Іменник **біль** у чоловічому і жіночому роді розрізняється за значенням:

біль (чол. рід) – зубний біль, з болем у серці;

біль (жін. рід) – опредмечена ознака: *білість*.

ПОРІВНЯЙТЕ І ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

в українській мові

широкий степ
далека путь
гострий біль
висока тополя
гіркий полин
барабанний дріб
холодний Сибір
старий рукопис
найвищий ступінь

у російській мові

широкая степь
далекий путь
острая боль
высокий тополь
горькая полынь
барабанная дробь
холодная Сибирь
старая рукопись
самая высокая степень

Деякі іменники, що означають назви осіб за професією чи родом діяльності (*професор, доцент, інженер, токарь, суддя, психолог, геолог*), хоч і можуть називати осіб як чоловічої, так і жіночої статі, але належать тільки до іменників **чоловічого роду**: *Моя сестра математик, а брат архитектор*.

Від деяких з них творяться назви осіб жіночого роду, але вони мають стилістичні обмеження: *вчителька, секретарка, поетеса, професорша, директорша* (уживані в розмовно-побутовому стилі).

В українській мові є ще іменники **спільного роду**, у яких рід визначається за статтю: *сирота Ольга, сирота Петро*. До них належать іменники типу *базика, бідолаха, гультипака, жаднюга, каліка, листоноша, лівша, недотепа, непосида, нероба, нікчема, приبلуда, причепа, плакса, п'яниця, розмазня, сіромаха, староста*.

У цьому випадку рід визначається за синтаксичним зв'язком іменника з іншими словами – прикметниками, займенниками, дієсловами, тобто в контексті: *відповідальний староста, цей плакса, якийсь причепа, наша непосида, листоноша приніс, бідолаха поїхала*.

Визначення роду невідмінюваних іменників

Граматичний рід невідмінюваних іменників іншомовного походження визначається за таким алгоритмом:

- назви осіб – за віднесеністю до статі: *маестро, аташе, денді, мосьє, портъє, джентльмен, Гейне, Золя, Дюма* – **чоловічий рід** (він); *леді, мадам, міс, фрау, Беатріче, Зегерс* – **жіночого роду** (вона);
- назви істот (тварин) **чоловічого роду** (можливе розрізнення за статтю): *кенгуру, шимпанзе, поні, колібри, фламінго*;

але:

роздратована шимпанзе, маленька колібри, муха цеце (жін. рід);

- назви неістот – **середнього роду**:

кіно, журі, таксі, метро, шосе, рагу, пюре, фойє, інтерв'ю, резюме;

але:

до іменників чоловічого роду належать слова *сироко, торнадо* (назви вітрів); до іменників жіночого роду – *авеню* (вулиця), *кольрабі* (капуста), *саямі* (ковбаса); *комі, гінді, бенгалі* (назви мов);

- у власних географічних назвах – за родовою назвою (місто, село, озеро, річка, острів, країна): *Капрі* (острів – чол. рід), *Тбілісі* (місто – сер. рід), *Перу* (країна – жін. рід), *Калахарі* (пустеля – жін. рід), *Онтаріо* (озеро – сер. рід), *Онтаріо* (штат – чол. рід), *Онтаріо* (річка – жін. рід), *Міссісіпі* (річка – жін. рід).

В **абрєвіатурах** (ініціальних, буквених) рід визначається за основним словом: *відомий ХТЗ* (завод – чол. рід), *Київська ГЕС* (електростанція – жін. рід), *міське ПТУ* (училище – сер. рід).

Рід змінюваних складноскорочених слів визначається граматично (за типом відмінювання): *КраЗ – КраЗа – КраЗові – КраЗ – КраЗом – на КраЗі; ТУМ – ТУМу – ТУМові – ТУМ – ТУМом – у ТУМі*.

Закінчення -а (-я) або -у (-ю) в іменниках II відміни у родовому відмінку

Закінчення -а (-я)

Іменники чоловічого роду другої відміни у родовому відмінку однини мають закінчення **-а (-я)**:

№ з/п	Значення	Приклади
1	Назви осіб, імен, персоніфікованих явищ, персоніфіковані казкові персонажі	козака, промовця, робітника, студента, тесляра, учителя; Андрія, Дмитра, Франка, Дорошенка; Вітра, Ліса, Мороза
2	Назви тварин, дерев	ведмедя, вовка, дуба, ясеня, кілка, коня, пса
3	Назви предметів	гвинта, замка, малюнка, ножа, олівця; піджака, плаща, портфеля, столá (й стóлу); карниза, портика
4	Назви населених пунктів, планет	Берліна, Житомира, Києва, Лондона, Луцька, Миргорода, Новгорода, Парижа, Тернополя, Харкова; Марса, Меркурія, Урана
5	Назви річок з наголосом на кінцевий склад у Р.в.	Дністрá, Іртишá, Дніпрá, Пслá
6	Назви мір довжини, ваги, часу	гектара, грама, метра, місяця, відсотка, тижня; гроша, долара, карбованця, фунта стерлінгів, червінця; десятка, мільйона
7	Назви днів тижня, місяців	вівторка, жовтня, понеділка, травня
III	Виятки: віку, року	
8	Назви машин, їх деталей	автомобіля, дизеля, трактора, комбайна, мотора, поршня
9.	Терміни іншомовного походження = елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури та їх частини	атома, катода, конуса, радіуса, ромба, сегмента, сектора, синуса, шківá тощо; відмінка, додатка, займенника, іменника, трикутника, чисельника, числівника
III	Але: виду, роду, синтаксису, складу, способу	

Закінчення -у (-ю)

Іменники чоловічого роду другої відміни в родовому відмінку однини мають закінчення **-у (-ю)**:

№ з/п	Значення	Винятки
1	Речовини, маси, матеріали	азоту, асфальту, бальзаму, борщу, водню, воску, гасу, гіпсу, граніту, квасу, кваску, кисню, льоду, меду, медку, піску, пороху, сиру, спирт у
III	Виняток: хліба	
2	Збірні поняття, а також назви сортів плодкових дерев назви кущових і трав'янистих рослин	альбому, ансамблю, архіву, атласу, батальйону, березняку, вишняку, гаю, гурту, загалу, капіталу, каравану, каталогу, кодексу, колективу, лісу, оркестру, парку, полку, реманенту, рою, саду, сушняку, тексту, товару, хору; барвінку, бузку, буркуну, гороху, звіробою, молочаю, очерету, чагарнику, щавлю, ячменю; калевілю, ренету, ренкладу
III	Виняток: сівса	
3	Назви будівель, споруд, приміщень та їх частин	будинку, вокзалу, танку, даху, заводу, залу, замку, каналу, коридору, магазину, мезоніну, метрополітену, молу, палацу, поверху, сараю, тину, універмагу, шинку
III	Винятки: (переважно з наголосом на закінченні) <i>бліндаж, гаряж, кіреня, млина, хліва</i> ; обидва закінчення – <i>-а (-я)</i> та <i>-у (-ю)</i> приймають іменники: <i>мосту й моста, паркану й паркана, плоту й платя</i>	
4	Назви установ, закладів, організацій	архіву, інституту, клубу, комісаріату, комітету, радгоспу, університету, штабу
5	Переважна більшість слів зі значенням місця, простору	абзацу, валу, байраку, краю, лиману, лугу, майдану, полігону, рову, ручаю, світу, уривку, яру
III	Винятки: <i>горба, хутора, лоса, майдана, паша, ярка</i>	
6	Явища природи	вихору, вогню, вітру, граду, грому, дощу, жару, землетрусу, інею, морозу, туману, урагану, холоду
7	Назви почуттів	болю, гніву, жалю, страху
8	Назви процесів, станів, властивостей, ознак, формацій, явищ суспільного життя, загальних і абстрактних понять	авралу, архіву, бігу, виду, винятку, галасу, голосу, грипу, дисонансу, догмату, екзамену, експорту, екскурсу, ідеалу, інтересу, канону, кашлю, клопоту, конфлікту, крику, лету (льоту), ляпасу, мажору, міражу, мінімуму, модусу,

		<i>моменту, принципу, прогресу, процесу, реалізму, регресу, рейсу, ремонту, ритму, роду, руху, сайту, світогляду, складу, сорту, спорту, способу, стилю, стогону, тифу, толку, характеру, хисту, ходу, шуму</i>
III	Винятки: ривка, стрибка, стусана	
9	Терміни іншомовного походження, що означають фізичні або хімічні процеси, частину площі й т. ін., а також літературознавчі терміни	<i>аналізу, електролізу, імпульсу, синтезу, стемінгу, ферменту; альманаху, епосу, жанру, журналу, образу, памфлету, реферату, роману, синтаксису, стилю</i>
10	Назви ігор, танців та абстрактних творів мистецтва (музичних, кінематографічних)	<i>балету, вальсу, волейболу, джазу, краков'яку, мультику, пейнтболу, танкю, танцю, тенісу, фільму, футболу, хокею</i>
III	Винятки: вірши, зозавра, козака (козачок)	
11	Більшість складних безсуфіксних слів (крім назв істот)	<i>водогону, вододілу, водопроводу, живопису, живоплоту, родоводу, рукопису, суходолу, трубопроводу</i>
III	Винятки: електропровода, пароплава	
12	Переважає більшість префіксальних іменників із різними значеннями (крім назв істот)	<i>випадку, вислову, відгуку, заробітку, затору, запису, опіку, опуху, поштовху, прибутку, прикладу, проводу (дріт), розділу, успіху</i>
III	Виняток: заголовок	
13	Назви річок, озер, гір, островів, півостровів, країн, областей, штатів і т. ін.	<i>Амуру, Бугу, Гангу, Дунаю, Нігеру, Нілу, Рейну, Сейму, Хоролу; Байкалу, Ельтону, Мічигану, Світязю, Чаду; Евересту, Ельбрусу, Паміру, Уралу; Котліну, Кіпру, Родосу, Сахаліну, Каніну, Пелопоннесу; Алжиру, Казахстану, Єгипту, Іраку, Китаю; Донбасу, Ельзасу, Кавказу, Сибіру</i>

Питання для самоконтролю

1. Що таке іменник?
2. Які ви знаєте групи іменників за значенням (лексичними категоріями)?
3. Які є граматичні категорії іменників?
4. Які іменники вживаються тільки в множині?
5. Які іменники вживаються тільки в однині?

6. Які іменники не мають роду?
7. Які іменники належать до невідмінюваних? Як визначити рід таких іменників?
8. Які іменники належать до спільного роду?
9. Які іменники можуть мати два роди?
10. Назвіть особливості визначення роду окремих іменників у порівнянні з російською мовою.
11. Які групи іменників II відміни мають закінчення -а, -я?
12. Назвіть групи іменників II відміни, що мають закінчення -у, -ю?

Вправи до теми

Вправа 1. У наведених реченнях знайдіть іменники загальні і власні, назви істот і неістот; поясніть, що вони означають.

Іван Сірко належав до видатних політичних діячів і козацьких полководців України. Наприкінці двадцятих років сімнадцятого століття він був учасником морського походу запорізьких козаків на чолі з Богданом Хмельницьким проти турецької фортеці Трапезунд на південному узбережжі Чорного моря. Відтоді Іван Сірко став сподвижником Богдана Хмельницького, брав активну участь у визвольній війні українського народу (1648 – 1654), творенні Української держави (З енцикл.).

Вправа 2. Визначте, до якого роду належать іменники.

Дніпро, Кравченко, дзвін, долина, степ, лось, дівчина, хлопець, учень, учениця, староста, листоноша, кір, батько, Ілля, Валя, лебідь, жирафа, слон, селянин, селянка, українець, українка, ножиці, пустощі, волошка, черепаха, снігур, синиця, Татарчук, брат, пюре, мадам, місіс, вагітус (дитячий плач), дегідроз (знижене потовиділення).

Вправа 3. Випишіть іменники, які вживаються: 1) в однині і в множині; 2) тільки в однині; 3) тільки в множині.

Прилуки, Ужгород, ковзани, ковзанка, лід, сніг, терен, горобина, студентство, повість, середовище, жнива, косовиця, достатки, доля, сум, овочі, цукор, терези, вечір, вечорниці, проводи, весілля, граблі, вила, білизна, сіни, Японія, носилки, рушник, вугілля, Крим.

Вправа 4. З поданих іменників выпишіть лише ті, що вживаються в обох числах, а до інших дайте пояснення, до якого числа і чому вони належать.

Роздоріжжя, примхи, степи, лінії, витрати, дрова, ложки, ночви, ворота, квіти, пахощі, Карпати, танці, заздрощі, барви, очі, чоботи, васильки, пригоди, пересуди.

Вправа 5. Складіть і запишіть речення зі словами: ампула, бра, меню, інтерв'ю, рандеву, візаві.

Вправа 6. Перекладіть іменники українською мовою. Визначте, чи збігається рід російськомовних та україномовних слів.

Выключатель, двигатель, преподаватель, показатель, возбудитель, раздражитель, исследователь, наблюдатель, указатель, преподавание, показание, возбуждение, раздражение, исследование, выключение, движение, наблюдение, указание, изменчивость, наблюдательность, возбудимость, раздражимость, раздражительность.

Вправа 7. Від поданих іменників утворіть форму множини.

Захворювання, хребець, ребро, кінцівка, зображення, речовина, день, лікар, біль, тиждень, знання, місяць, хвороба.

Вправа 8. Визначте рід поданих іменників, його ознаку. Кожен іменник поєднайте з прикметником.

Сибір, запис, мозоль, рукопис, біль, ступінь, живопис, ярмарок, продаж, насип, накип, степ, рояль, підпис, кір, полин, путь, тополя, вугілля.

Вправа 9. Визначте рід виділених іменників. Наведіть приклади вживання цих іменників на позначення особи іншої статі.

1. Не знав сіромаха, що вирости крила... 2. Всього надбав роботяга, та не надбав долі. 3. Тяжко-важко в світі жити *сироті* без роду... Утопився б молоденький, щоб не нудить світом. 4. Дурний шию підставляє і не знає за що! Та ще й Гонту зневажає, ледаче *ледащо*. 5. І день не день, і йде не йде, а літа стрілою пролітають... І кидають на розпутьті сліпого *каліку*. 6. Ой зацвіла рожка край вікна... Ой мала я мужа *пияка* (Нар. тв.). 7. Приїхав *панисько* на берег моря... Але *бідолаха* боялася й розтулити рота. 8. Тьотя Саша тоді в Луцьку, як приїхала, почала вчити Лесю грати на фортепіано. 9. У студентські роки Михайло Косач познайомився з юною Шурою Судовщиковою (О. Косач-Кривенюк). 10. Село! В тому господньому селі, на нашій славній Україні, – не знаю, де вони взялись, – *приблуда* князь. 11. Була й княгиня, ще молоді собі були... (Із тв. Т. Шевченка).

Вправа 10. Визначте іменники спільного роду у кожній групі, введіть їх у контекст так, щоб кожен із них називав осіб різної статі.

Робітник, робітниця, роботяга; гулянка, гуляння, гуляка; пес, псяка; ябеда, ябедник, ябедниця; схида, схидність, схидство; нероба, неробство; нікчемність, нікчемство, нікчема; плакса, плаксій, плаксуха.

Вправа 11*. Іменники поставте в родовому відмінку однини (кого? чого?) і запишіть у дві колонки: 1) із закінченням -а (-я); 2) із закінченням -у (-ю).

1. Мармур, ураган, Дунай, Ужгород, квітень, рис, Омельченко, Інгул [ріка], старт, туризм, Гайдай [прізвище], Острог [місто], ювілей, синус, електрон, Буг, Арарат [гора], Ромодан [місто], гіпс, Алжир [держав], циферблат, ерг [міра роботи], Тибет [назір'я], Ельтон [озеро].

2. Сніг, Нью-Йорк, Ерзурум [місто], Ліван [країна], обмін, Вашингтон [місто], Іртиш [ріка], вир, Амур [ріка], Вашингтон [штат], Дністер, Донець, інстинкт, Дніпрогес, Дагестан, інвентар, листопад [місяць], ідеалізм, листопад [опадання листя], явір, йорж, алюміній, міліметр, ом.

З перших букв виписаних слів прочитаєте: 1) початок вислову А. Малишка, який закінчується словами «...тому глибини всякі перейти»;

2) вислів М. Коцюбинського.

Вправа 12*. Перепишіть, вставляючи закінчення -а, -я або -у, -ю.

1. Нам треба мир.., як води й повітр.., як хліб.. й сонц.. – мир.., треба нам (М. Рильський). 2. Йшли вони крізь грози, йшли вони без кра.. од Дніпр.. і Волги, Дон.. і Дуна.. (В. Сосюра). 3. Світ який – мереживо казкове! Світ який – ні кра.. ні кінц.. (В. Симоненко). 4. Немає меж у всесвіт.., нема. Є тільки простір; сяйво і птьма (Л. Дмитерко). 5. Ані горбчик.., ані корчик.., ані слід.. жодної живої душі, тільки праліс від одного кінц.. і до другого (І. Франко). 6. Понад ставом вітер віє, встає хмара з-за лиман.. (Т. Шевченко). 7. Раз, а інколи й двічі на рік прибувала до нас десь з-під Миргород.. наша тітка (С. Васильченко). 8. На дозвіллі він (Ференц) показував бійцям свої альбоми з етюдами Будапешт.. (О. Гончар).

Вправа 13. Поставте слова у формі родового відмінка однини, пояснивши вибір закінчення: -а (-я) чи -у (-ю).

Живіт, камінь, інтер'єр, авітаміноз, апендикс, білок, біоритм, викидень, ген, гепатит, гній, дефект, діагноз, диспансер, еритроцит, асортимент, ліміт, рейтинг, адаптація, апробація, інтерес, вік, досвід, діаметр, градус, мозок, муляж, міхур, пінцет, пульс, цикл, міліметр, університет, набряк, біль, отвір, бронхіт, інсулін, кашель, вигин, гібрид, гормон, пігмент, плід, рецепт, результат, сироп, тромб, цироз, термометр.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ ПРИКМЕТНИКІВ

Прикметник – це повнозначна змінна частина мови, яка виражає ознаку або властивість предмета й відповідає на питання *який? яка? яке? чий? чия? чие?*

За своєю здатністю виражати ознаки предмета безпосередньо або через відношення його до іншого предмета чи особи прикметники поділяться на три розряди: **якісні, відносні, присвійні**.

Які ознаки називає прикметник?

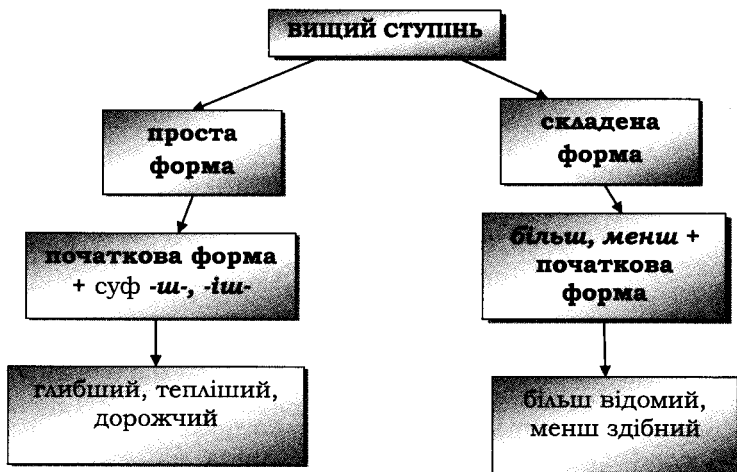
Ознаки якісні – безпосередні, прямі, що виявляються в предметі різною мірою:	Ознаки абсолютні, незмінні, що властиві предмету через його відношення або належність до:	
світлий, низький, темний, широкий, яскравий, превеликий, дрібнесенький, довжелезний, впливовий, розумний, авторитетний	<ul style="list-style-type: none"> • матеріалу: залізний; • простору: польовий; • часу, пори року: ранковий; весняний • виміру: кілограмовий, потрійний; • дії: літальний 	істот: батькова, товаришів, Іванів, сестрина, доччин, зозулин, зміїний, орлиний
Якісні	Відносні	Присвійні

Проміжні розряди прикметників

відносно-якісні	присвійно-якісні	присвійно-відносні
вишнева хустка, срібна голова, золоті руки	звірячий погляд, собачий холод, дідівські методи	учнівський зошит, козацька шабля, коров'яче молоко

Якісні прикметники можуть мати **ступені порівняння**, тобто вияв ознаки в предметі різною мірою. Розрізняють два ступені порівняння: *вищий і найвищий*.

Вищий і найвищий ступені порівняння мають *просту і складену форми*, а найвищий – ще й *складну форму*.

1. Хіба є хто на світі **крилатіший** за людину? (О. Гончар). 2. Твій ранок, земле, все **ясніший**, все **гарячіший** розмах твій (М. Рильський). 3. Дорога до серця людського – **найламкіша** з доріг (В. Коломієць). 4. Що **стрункіше** від тополі? (П. Тичина). 5. Розмови ставали **більш різнобарвні** й розростались (М. Коцюбинський). 6. Внаслідок природного добору організми ставали **більш пристосованими** до навколишніх умов.

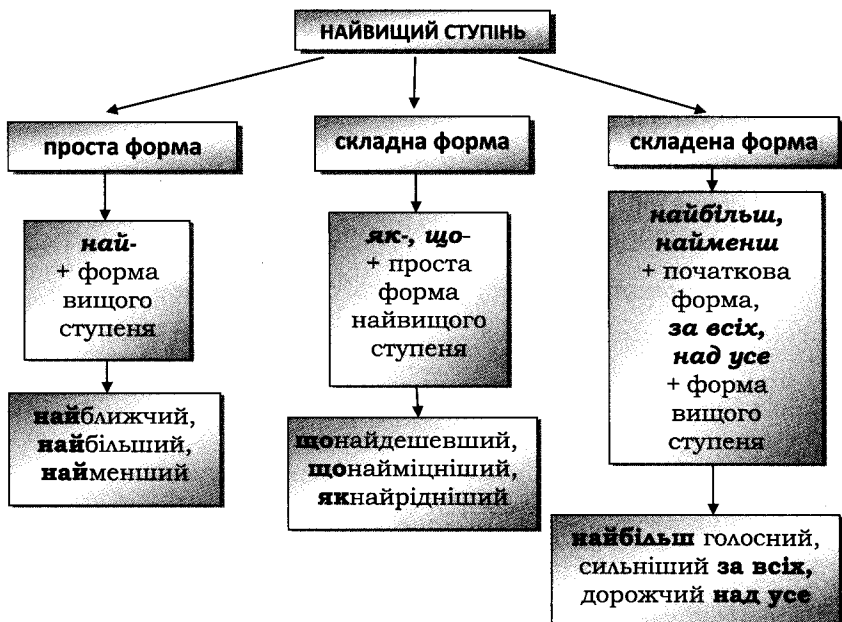
При творенні вищого ступеня порівняння прикметників можуть відбуватися зміни (подані нижче у таблиці).

Творення простої форми вищого ступеня порівняння

Прикметники, від основи яких творяться ступені	Засоби творення			Форма вищого ступеня порівняння
	суфікс	випадання суфікса	зміна звуків перед -ш-	
молодий	-ш-	-	-	молодший
теплий	-іш-	-	-	тепліший
тихий	-ш- (-іш-)	-	-	тихіший, тихший
тонкий	-ш-	-к-	-	тонший
глибокий	-ш-	-ок-	-	глибший
далекий	-ш-	-ек-	-	дальший
дорогий	-ш-	-	г - жч	дорожчий
близький	-ш-	-к-	з - жч	ближчий
високий	-ш-	-ок-	с - щ	вищий
товстий	-ш- (-іш-)	-	ст - щ	товщий, товстіший
великий	-ш-	від основи іншого слова		більший
малий	-ш-	-	-	менший
гарний	-ш-	-	-	кращий
поганий	-ш-	-	-	гірший

1. Хоч життя людське дається раз навіки, та воно не **найдорожче** в боротьбі (В. Забаштанський). 2. Життя – **найкращий** ідеолог, життя – **найвища** школа шкіл (П. Тичина). 3. Завжди терновий вінець буде **кращим**, ніж царська корона (Леся Українка). 4. На світі вже давно ведеться, що **нижчий** перед **вищим** гнеться (Л. Глібов). 5. Що віддаєш – то **багатіший** стаєш (Л. Первомайський). 6. Уже не та блакить над нами, уже **коротші** стали дні (В. Сосюра).

Творення форм найвищого ступеня порівняння

Найвища наука в житті – мудрість, а **найвища** мудрість – бути **добрим** (Г. Тютюнник). **Краща за всіх** на землі є лиш Батьківщина моя! (А. Малишко).

УВАГА! Треба уникати неправильного творення форм вищого і найвищого ступенів порівняння.

Стилістичною (граматичною) **помилкою є**:

- дублювання суфіксів *-ш-, -іш-* та слів *більш, менш, найбільш, найменш*;
- творення складеної форми найвищого ступеня за допомогою слова *самий*.

➤ Ознайомтеся з таблицею і **запам'ятайте** випадки правильного вживання прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння у мовленні.

Неправильно	Правильно
більш добріший	добріший, більш добрий
найбільш вразливіший	найбільш вразливий, найвразливіший
самий відомий	найвідоміший, щонайвідоміший, найбільш відомий

Потрібно пам'ятати, що не всі прикметники можуть мати ступені порівняння.

**НЕ утворюють
ступені порівняння**

1. Прикметники з префіксами **пре-, за-, над-, пра-, архі-, ультра-**: *пречудовий, завеликий, заважкий, надзвичайний, прадавній, архіважливий, ультрафіолетовий*.

2. Прикметники із суфіксами:

- **-уєат- (-юєат-), -ав- (-яв-)**, що виражають невелику міру якості: *холоднуватий, білуватий, жовтавий, чорнявий*;

- **-еньк-, -есеньк-, -юсінк-, -езн-, -енн-**, що утворюють зменшувально-пестливі та згрубілі форми: *глибоченький, малесенький, тонюсінкий, дрібнюсінкий, білесенький, величезний, старезний, здоровенний*.

3. Прикметники, утворені складанням (і повторенням) основ: *жовтогарячий, темно-синій, білосніжний, білий-білий*.

4. Назви кольорів, що перейшли з розряду відносних прикметників: *кавовий, волошковий, каштановий, малиновий, салатовий, кремовий, буриштиновий*.

5. Назви мастей тварин: *гнідий, вороний, сивий, буланый*.

6. Назви, що означають абсолютний поріг ознаки (не підлягає кількісному виміру): *німий, глухий, сліпий, кривий, босий, голий, мертвий, хворий, порожній, готовий*.

Питання для самоконтролю

1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Які граматичні ознаки властиві прикметнику?
3. Як поділяються прикметники за розрядами?
4. Яке значення виражають якісні прикметники?
5. Яке значення властиве відносним прикметникам?
6. Які прикметники називаються присвійними?
7. Які ступені порівняння мають прикметники? Назвіть їхні форми.
8. Як утворюються форми вищого ступеня порівняння?
9. Які зміни відбуваються при утворенні простої форми вищого ступеня порівняння?
10. Назвіть особливості творення трьох форм найвищого ступеня порівняння.
11. Яких помилок необхідно уникати при утворенні ступенів порівняння?
12. Від яких якісних прикметників не утворюються ступені порівняння?

Вправи до теми

Вправа 1. Перепишіть поданий уривок, вставляючи, де треба, м'який знак або апостроф. Визначте якісні, відносні й присвійні прикметники.

Не до сну с..огодні Вутан..ці. Непомітно вибравшись за табір, тінню стоїть перед степом, підставивши нічному вітерцеві свої вишневі рум..ян..ці. Далекі чабанс..кі вогні самотн..о золотят..ся де-не-де. Данькового нема з-поміж них. Сумно, темно у Вутан..чиних с..вітицях. Пусткою дихає степ. Не сріблит..ся над ним м..яке місячне сяйво.

На степовій могилі забовваніла якась висока постать. Може, пан..с..кий об..їждчик задрімав у сідлі? Величезна кам..яна баба зловісно випаиваа з темр..яви дівчині назустріч (О. Гончар).

Вправа 2. Перепишіть, вставляючи пропущені орфограми. Визначте розряди прикметників.

1. Що ни..е нахилає спину твій рід під каменем тяжких турбот, то ви..е право падає на сина: відстояти перед людьми народ (Б. Олійник). 2. Тут ось, зараз, над ставком дон..чина хата (О. Донченко). 3. Вона їхала на газиках, тряслась на дядьківських возах (П. Автомонов). 4. З лавки, угледівши мене, підв..лась здорове..а постать дядькова (М. Коцюбинський). 5. Артем підходить до столика з т..л..фонами в д..ректорському кабінеті (В. Кучер). 6. Панас Максимович виголосив зі свого головиного місця: «Дорогі гості! Під пісню, кажуть, краще працюєт..ся і веселіше живєт..ся» (В. Минко). 7. І ось біля г..нералової палати знову стоїть вартовий (Ю. Яновський).

Вправа 3. Прочитайте. Визначте прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння. Які з них утворені від прикметників з іншим коренем?

1. Із Каліфорнії секвоя – найбільше дерево Землі (М. Доленго). 2. Найгірше лихо, коли б'ються рідні брати (В. Шелестюк). 3. Люди – прекрасні. Земля – мов казка. Кращого сонця ніде нема (В. Симоненко). 4. А у скарбниці людських почуттів найкращий скарб – повага до людини (Н. Забіла). 5. Відпливуть за обрій темні хмари, стане більший, веселіший день (О. Луній). 6. Я вже не можу бути кращим, та гіршим теж не можу бути (В. Крищенко).

Вправа 4. Прочитайте прислів'я. Визначте прикметники вищого та найвищого ступенів порівняння (просту і складену форми).

1. Як коротші кроки, то довше життя. 2. Найкраще зерно ховається на дно. 3. Каша смачніша від балачок. 4. Свій хліб більш ситний. 5. Людина міцніша за кремінь і слабша за мушку. 6. З усієї рідні мати найбільш рідна. 7. Солодший за все плід праці. 8. З усіх скарбів найбільш цінним є молодість. (Нар. тв.).

Вправа 5. Прочитайте. Виберіть і запишіть лише прикметники складеної форми найвищого ступеня порівняння.

Найдрібніший, найменш спритний, найбільш переконливий, найдобріший, найлагідніший, найменш цікавий, найвитриваліший, найстрункіший.

☛ Поясніть, як утворюються проста і складена форми найвищого ступеня порівняння прикметників.

☛ З двома прикметниками найвищого ступеня порівняння складіть і запишіть речення.

☛ Поясніть значення фразеологізмів: *іти шляхом найменшого опору; на найвищій ноті.*

Вправа 6. Утворіть від прикметників, де це можливо, ступені порівняння.

Сліпий, приємний, синій, гучний, красивий, м'який, високий, глибокий, глухий, цікавий, білуватий, лисячий, надзвичайний, чорний, товстий.

Вправа 7. Утворіть просту форму вищого і найвищого ступеня порівняння прикметників.

Гарний, добрий, малий, веселий, видний, дорогий, ясний, пахучий, гіркий, далекий, низький, слизький, в'язкий, синій, високий, рідний, милий, чистий, охайний.

Вправа 8. Утворіть складені форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників.

Вдалий, освічений, досвідчений, талановитий, знайомий, відомий, дотепний, рішучий, працьовитий, розумний, відданий, дужий, байдужий, вологий, каламутний, клейкий.

Вправа 9. Взяті в дужки прикметники замініть прикметниками найвищого ступеня (простої форми).

1. Велика, (висока) з ідей – боротись за щастя людей (П. Тичина).
2. Сяють розсипи краплинок (чистої) води. 3. Першою (болючою) втратою для Черниша була смерть Юрія Брянського. 4. З могутнім будівничим гуркотом тепер пов'язувались усі (гарні) мрії Нателли. 5. Зоя чула, як називав батько прізвища трактористів, він називав справді (хороших) (З тв. О. Гончара).

Вправа 10*. Перепишіть, вставте пропущені букви так, щоб прикметники й прислівники мали форму вищого ступеня.

1. Найогидн..і очі порожні, найгірзн..е мовчить гроза, найнікчемн..і дурні вельможні, найпідл..а брехлива сльоза. Найпрекрасн..а мати щаслива, найсолод..і кохані вуста, найчист..а душа незрадлива, найскладн..а людина проста (В. Симоненко). 2. Знай, що в світі найтя..е – це серце носити студене! (М. Рильський). 3. Заздрість сліпа. І що гостр..а вона, то ще більш сліпа (В. Козаченко). 4. Роса синіє, а не

блище, темніє в шапках вода, і в травах шурхає все бли..е глухої осені хода (Л. Первотамський). 5. Найдоро..е – люди вколо тебе (І. Жилєнко). 6. Темнота ву..ала, ніби самі гори змикалися над головою (О. Гончар).

Вправа 11*. Перепишіть, вставляючи пропущені букви так, щоб прикметники й прислівники мали форму вищого або найвищого ступенів.

1. Бережімо честь народу – найкоштовн.. у перлину (П. Тичина). 2. Найви..а краса – це краса вірності (О. Гончар). 3. Які алмази, перли чи смарагди доро..і нам від вірності і правди! (І. Кочерга). 4. Найбільше і найдоро..е добро в кожного народу – це його мова (Панас Мирний). 5. На світі той наймудр..ий, хто найду..е любить життя (В. Симоненко). 6. Все найдоро..е і найва..е попереду (О. Довженко). 7. Ростіть не гір..ими, а кра..ими за нас! (О. Гончар). 8. Що ни..е нахилиє спину твій рід під каменем тяжких турбот, то ви..е право падає на сина: відстояти перед людьми народ (Б. Олійник).

Вправа 12*. Перекладіть українською мовою. Порівняйте правопис вищого ступеня порівняння прикметників у російській і українській мовах.

1. Чем **более** **понятно** произведение искусства, тем оно **выше** (Л. Толстой). 2. Искусство тем **более** **общедоступно**, чем оно **проще**, **кратче** и потому **яснее** передает чувство (Л. Толстой). 3. Митроша был **моложе** сестры на два года (М. Пришвін). 4. В детстве **горячее** солнце, **гуще** трава, **обильнее** дожди, **темнее** небо и смертельно интересен каждый человек (К. Паустовський).

Вправа 13. Перепишіть, від поданих у дужках прикметників утворіть вищий або найвищий ступені порівняння.

1. Заздрість – (огидне) з усіх відчуттів (О. Яворська). 2. Затишна ясна долина (хороша) для спочину (Н. Забіла). 3. Які тобі, друже, які тобі, брате, (веселі) пісні? (А. Бортняк). 4. Для того, хто деревце посадив, земля стає і (близька), і рідніша (Е. Саталкіна). 5. Добре ім'я (дороге) за великі багатства, а доброзичливість цінніша за срібло та золото (З Біблії). 6. Минає вічність, як тимчасовість, закон (високий) у серці – Совість (Т. Мельниченко).

Вправа 14. Розкрийте значення фразеологізмів: тихіший від води, нижчий від трави; на голову вищий. Складіть із фразеологізмами речення.

ТЕМА 3. ПРАВОПИС ЧАСТОК

Частка – це службова частина мови, яка надає слову чи реченню додаткових відтінків або служить для творення деяких граматичних форм і нових слів.

Частки за роллю в слові та реченні поділяють на

формотворчі	словотворчі	модальні (фразові)
-------------	-------------	--------------------

Словотворчі частки служать для творення нових слів (у складі похідних слів стали префіксами і суфіксами).

1. Разом пишуться

а) Частки **аби-, ані-, ні-, де-, чи-, чим-, що-, як-** у складі будь-якої частини мови (крім сполучників прислівникового типу): *абищо, абиж, аніскільки, анітрохи, анічогісінько, аніж, дедалі, деколи, декотрий, децо, хтось, якийсь, чималенький, чимало, чимдуж, щовечора, щогодини, щоденник, щодня, щодоби, щодуху, щонайкращий, щоправда, щоразу, щосили, якби, якнайшвидше, якомога, якщо та ін.*

1. Батьківське надбання не **абищо!** (Леся Українка). 2. Море **дедалі** втрачало спокій (М. Коцюбинський). 3. **Щохвилі, щомиті**, як птиця в блакиті, співай, моє серце, співай! (В. Сосюра). 4. Ляля **анітрішечки** не змінилася за цей рік (Ірина Вільде). 5. Сьогодні йому, як **ніколи**, хотілося **чимскоріш** виїхати за місто (А. Дмитерко).

б) Частки **би (б), то, що** в складі сполучників: *щоб, якби, немовито, нібито, абощо* і частка **же (ж)** у складі стверджувальних часток: *авжеж, атож, тож.*

1. А **серце б'ється**, свіжий вітер **дише**, **немовби** хоче остудить чоло (М. Рильський). 2. **Тож** як мудрості **доходиш**, – **хочеться** і **жить**, і **жить!** (П. Тичина).

в) Частка **-ся (-сь)** у зворотних дієсловах: *будується, наївся (наївсь).*

г) Частка **-сь** у складі займенників і прислівників: *котрийсь, котрась, котресь, якийсь, якась, якесь; дець, колись, хтось, щось.*

2. Окремо пишуться

а) Частка **що** в сполуках *дарма що, тільки що, хіба що, що ж до.*

*На клумбах горіли маки, а ранні левкої **тільки що** розпускались.*

б) Частка **то** в експресивних сполученнях *що то за, що то, чи то*, які виконують функції підсилювальних часток.

Що то за дівка, що то за квітка!

3. Через дефіс пишуться

а) Частки **бо, но, то, от, таки**, коли вони виділяють значення окремого слова: *іди-бо; давай-но; тільки-но; так-от, як-от; отакий-то, стільки-то, тим-то, якимсь-то; важкий-таки, все-таки, дістав-таки, так-таки.*

Увага! Якщо між часткою та словом, до якого вона приєднується, стоїть інша частка, всі три слова пишуться окремо: *скільки ж то (написано), чим би то (втішити), все ж таки.*

Частка **таки** пишеться окремо від тих слів, яких вона стосується, якщо вона стоїть перед ними: *Він таки забіг до друга.*

б) Компоненти **будь-, -будь, -небудь, казна-, хтозна-** і под. у складі займенників і прислівників: *будь-де, який-небудь, казна-хто, хтозна-чий, бозна-де, казна-скільки.*

1. Вже **хтозна-скільки** часу минуло з тої пори (В. Кучер). 2. Сонце **тільки-но** сіло десь за лісовими хащами (М. Коцюбинський). 3. Не **так-то** робиться все хутко, як швидко оком ізмигнеш (І. Котляревський). 4. Гукати в минуле – даремна турбота, гукай у майбутнє – **хто-небудь** почує (О. Підсуха). 5. Я зрозумів в труді-**таки**, що крила мрії – дві руки (М. Нагнибіда). 6. Чарівне море, та наймиліша серцю **таки** земля (Р. Іваничук). 7. Вона не терпіла **будь-якого** бруду (О. Гончар).

Увага! Якщо між часткою та займенником є інша частка або прийменник, то всі три слова пишуться окремо: *будь з яким, казна до чого, хтозна від кого, бозна з чого.*

1. Любіть працю на Землі, бо без цього не буде щастя нам і дітям нашим **ні на якій** планеті (О. Довженко). 2. Цей дріт приносить телеграми **хтозна з якої** даліни (М. Рильський). 3. Тішся, дитино, поки ще маленька, **ти ж бо** живеш навесні (Леся Українка). 4. Земле чужая, **яка ж бо** ти рідна для мене! (Леся Українка). 5. **Що кілька метрів** зупинялися передихнути (О. Гончар). 6. **Що не день**, то все тривожніш ставало на слободі (А. Головка).

в) Частка **не**, вживана як префікс в іменниках – власних назвах, пишеться через дефіс: *не-Європа*, але в загальних – **разом**: *нелюдина, неістота.*

Окремо пишуться

а) Частки **хай, нехай**, за допомогою яких утворюються форми третьої особи однини й множини наказового способу.

***Хай** живе мир між народами! **Нехай** міцніють дружні відносини між країнами!*

б) Частка **би (б)**, за допомогою якої утворюється форма умовного способу дієслова: *зайшов би, пішла б*.

*Пішов **би** я в Україну, пішов **би** додому, там **би** мене привітали, зраділи **б** старому (Т. Шевченко).*

Модальні частки надають смислові та модальні відтінки.

Окремо пишуться

а) Частка **же (ж)**, що відіграє підсилювальну, видільну роль у реченні: *Ходи **ж** зі мною; Він **же** великий учений.*

б) Частки **то, це**, що мають у складі речення значення вказівності або визначальності: *Нащо **то** одній людині стільки грошей? Чи **це** вже й пожартувати не можна?*

*1. Як **же** не любити всемогутній труд! (В. Сосюра). 2. Все **так же** над озером мріє калина, де юність моя протекла (В. Сосюра). 3. Чи **то** так сонечко сіяло, чи так мені чого було (Т. Шевченко).*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! Є три частки **то**: вказівна – пишеться окремо (*що то за краса*), підсилювальна – пишеться через дефіс (*отак-то погода*) і словотворча – пишеться разом (*тобто, немовбито, начебто*).

Питання для самоконтролю

1. Чому частки належать до службових слів? Яка їх службова функція?
2. Які ще функції виконують частки? Наведіть приклади.
3. Дайте визначення поняття «частки». Назвіть їх розряди.
4. Чому частки називають формотворчими? Які граматичні форми вони утворюють?
5. Які частки належать до словотворчих? Наведіть приклади різних частин мови, утворених за допомогою часток.
6. Які частки пишуться окремо?
7. Які частки пишуться через дефіс?
8. Які частки пишуться разом?

Вправи до теми

Вправа 1*. Випишіть слова й словосполучення в три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) окремо; 2) разом; 3) через дефіс.

Написав (би), немов (би), як (небудь), економимо (чи) мало, спотикається (що) разу, казна (що), надумав (таки), електроніка (ж), майнув тільки (що), та (ж) так, (екс) чемпіон, роздивився (таки), а все (ж) таки, експериментують з чимо (сь), отакий (то), робить (аби) як, ні (до) кого, іди (ж) бо, пішов (аби) куди, (будь) куди, чого (б) небудь, (ні) скільки, стань (бо), (он) куди, іди (що) найшвидше, (ген) далеко, тільки (но), ось (так), шурхотить начеб (то), ото (ж), все (таки), отак (от), гойдають (ся), от (же).

Підкресліть перші букви. З них прочитаєте вислів Ч. Дарвіна.

Вправа 2. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Добре складалось поки (що): і робота була йому до смаку, і люди милі (О. Гончар). 2. Як знав (би) я ціну перепочинку, коли (б) утоми справжньої не знав? (П. Дорошко). 3. Він (таки) попогрів тут чуба, чистячи колодязь (О. Гончар). 4. Прикрашаймо (ж) землю свою, юні друзі, (що) дня, (що) години (М. Рильський). 5. Усяк до чого (небудь) вдався. Той робить те, другий – друге (Л. Глібов). 6. Часом і досі здається мені, що (й) зараз поклепай хто (небудь) косу під моїм вікном, я зразу помолодшав (би), подобрішав і кинувсь до роботи (О. Довженко). 7. (Ні) чого так я не люблю, як запах снопів тільки (но) скошеного і зв'язаного хліба (І. Цюпа). 8. – Не грайся хлібом, то (ж) бо гріх! – іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало каже мати (М. Рильський).

Вправа 3. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Мистецтво вічне, вічне (бо) життя! (Д. Павличко). 2. І сонце – (хтозна) відкіля взялось! – гарячий одсвіт кидає на стіни (М. Рильський). 3. (Ні) що так не красить людину, як натхнення (О. Гончар). 4. Хоч (би) артисту руки відрубали, він все (таки) творить не перестане (Леся Українка). 5. Можна прострелити мозок, що думку народить, думки (ж) не вбить! (В. Симоненко). 6. Мене пече (що) днини жагуча спрага щастя для людини (І. Драч). 7. Маю серце широкее – ні (з) ким поділити! (Т. Шевченко). 8. Зростає (же), добрий, пречудовий світе! (П. Тичина).

Вправа 4. Запишіть слова, поясніть написання часток.

(Що)години, (що)духу, (як)слід, по(де)куди, (де)далі, (будь)коли, (як)небудь, бозна(що), як(би)то, все(таки), де(з)ким, що(ж)до, тому(що), от(же), авже(ж), якийсь(то), (аби)коли, аби(з)ким, аби(з)чим, не(аби)який, не(аби)що, (казна)чого, казна(з)ким, бодай(же), якщо(б), де(на)чому, ось(де), де(в)кого, знов(таки), (таки)все, виконав(таки), (таки)гарний, бозна(на)чим, як(най)краще, ні(за)що, ні(в)що, (будь)чийого, ходи(но), подай(но), скажи(ж), (як)раз, (де)то, (як)таки, коли(ж)то, з(де)чим, де(з)ким, (де)б, поки(що), дарма(що), все(ж), ато(ж),

де(б)то(не)було, (чому)небудь, таки(як), звідки(небудь), (ні)звідки, (ні)скільки, ні(з)чим, (що)небудь, (де)чому, де(на)кому, (таки)зігрівся, (що)до, (то)що, (аби)тільки, (от)як, що(то)за, чий(же)то.

Вправа 5. Розкрийте дужки, поясніть правопис часток та сполучників.

1. Сьогодні бійці з більшим нетерпінням, ніж (будь) коли, чекали бою (*О. Гончар*). 2. Який швидкий! На волю! Ти (но) краще не дуже (то) на проміння вилазь (*Леся Українка*). 3. На чужині (не) ті люди, тяжко з ними жити, ні (з) ким буде поплакати, (ні) поговорити. 4. Добрі жнива колись (то) будуть 5. Без ворогів можна в світі як (небудь) прожити 6. Не втирайте (ж) мої сльози, нехай собі ллються, чуже поле поливають (що) дня і (що) ночі (*З те. Т. Шевченка*). 7. Життю – (ні) кінця, (ні) краю (*Б. Олійник*). 8. Одежа на ньому (аби) яка, сорочка розхристана, чоботи порвані (*Г. Квітка-Основ'яненко*). 9. Нам (ні) чого втрачати, хіба (що) кайдани! (*А. Головка*). 10. Хіба (ж) то не для нас – усе, що ми створили, що оросив наш піт і освятила кров? (*М. Рильський*).

Вправа 6. Розкрийте дужки, поясніть правопис часток та сполучників.

1. Зима відступає, запахло весною, чому (б) то (не) повеселитися (*За Ю. Збанацьким*). 2. А все (таки) катюзі, як кажуть, буде по заслугі (*Л. Глібов*). 3. Чуєш (бо)? – надходить літо (*П. Тичина*). 4. То (ж) то й воно, душа в тебе молода та гаряча і довірлива до всього (*О. Гончар*). 5. (Таки) добре спітніли, поки вибралися на кручу. 6. Він видавався значно старшим за свій вік, просто (таки) дорослим. 7. Сонце тільки (но) сіло десь за лісовими хашами (*О. Донченко*). 8. Якось (то) ранком, проходячи повз волость, побачив там громадку людей; там (же) стояла й підвода! Тільки (но) я глянув на тих людей, як одразу зрозумів, що (то) Андрія Байдиша одвозили в тюрму (*Олена Пчілка*).

Вправа 7*. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Бо (ж) він орел, все (ж) не розумію, а (би) був хліб, цеб (то) я прошу, та (ж) це мій брат, якби (то) так було, коли (б) то діло йшло на лад, (тим) часом як усі мовчали, (як) би ж не він, немов (би) так і треба, тому (то) застерігаю, (при) тому смішний до сліз, сміх та (й) тільки, ніби (то) навмисне, хоч (би) хто один, то (ж) будь розумним, начеб (то) я осел, неначе (б) уві сні.

В останньому слові кожного сполучення підкресліть останню букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову Максима Горького: «Прекрасна посада – ...»

ТЕМА 4. ПРАВОПИС ЧАСТОК **НЕ**, **НИ** З РІЗНИМИ ЧАСТИНАМИ МОВИ

Правопис **НЕ** з іменними частинами мови та прислівником

Треба розрізняти заперечну частку НЕ , яка завжди пишеться окремо, і префікс не- , який завжди пишеться разом.	
Заперечна частка НЕ заперечує щось, відкидає, перекреслює (<i>не робота, не прийшов, не забуду, не ти</i>), а префікс не- творить нові слова, часто з протилежним змістом (<i>неробство, незабутній, незабаром</i>).	
1. Тільки разом НЕ пишеться тоді, коли слово без НЕ не вживається	<i>невдаха, нездара, неук, невблаганний, невпинний, нещадний, невдовзі, невтямки, неподалік, нещодавно, нехотя</i>
Завжди окремо НЕ пишеться з числівниками, займенниками і прислівниками	<i>не два, не десять, не перший, не четвертий, не ми, не наш, не будь-який (але виняток: неабиякий і не абиякий), не до речі</i>
2. З іменниками НЕ пишеться разом і окремо. Це залежить від змісту речення.	
Якщо йдеться про нове поняття, то НЕ пишемо <u>разом</u>	<i>небезпека (загроза); небилеця (вигадка); неволя (рабство); недоля (лихо); недруг (ворог); недовіра (підозра); неправда (брехня); неприязнь (ворожість); неслава (поговор); неспокій (тривога, рух)</i>
Якщо ж заперечується, відкидається щось, то НЕ пишемо <u>окремо</u>	<i>не друг (а товариш, співробітник, просто знайомий, випадкова людина, ворог); не приятель (а любов, байдужість, ворожість); не правда (а жарт, вигадка, брехня); не слова (а вдячність людей, почуття обов'язку, заробіток, гроші, ганьба і т.д.)</i>
3. З прикметниками і прислівниками НЕ найчастіше пишеться <u>разом</u>	<i>невибagливий (скромний у вимогах), невмілий (безпорадний), недобрый (злий), нелегкий (важкий), недалеко (близько), недоброчливо (вороже), нерішуче (вагаючись), несумлінно (абияк)</i>
Окремо НЕ пишеться тоді, коли в реченні щось заперечується	<i>робота не важка; дорога не далека; надворі не холодно.</i>

Іноді таке заперечення підсилюється заперечними словами ні, ані, ніяк, нітрохи, ніколи, ніде, ніщо, ніхто і под.	<i>робота аж ніяк не важка; ні, дорога не далека; надворі нітрохи не холодно; нам ніщо не страшне</i>
Але в цих самих висловах (якщо в них нема заперечних слів) НЕ можна писати разом. У такому разі речення стає стверджувальним	<i>робота неважка; дорога недалеко; надворі нехолодно</i>
Завжди <u>окремо</u> пишеться НЕ , коли є протиставлення	<i>робота не важка, а легка; дорога не далека, але й не близька</i>
4. Частка НЕ пишеться окремо зі складними словами, що пишуться через дефіс	<i>розмовляють не по-українськи, вчинив не по-товариськи, не по-вашому, не сьогодні-завтра</i>

Правопис частки НІ

Пишеться <u>разом</u> :	
У словах різних частин мови, які без НІ не вживаються	<i>нісенітниця, нікчемний, ніяково</i>
У заперечних займенниках та в прислівниках	<i>ніхто, ніщо, нікотрий, нізвідки, ніяк</i>
Пишеться <u>окремо</u> :	
У заперечних реченнях для посилення заперечення	НІ слова не скажу.
У стійких словосполученнях	<i>ні риба ні м'ясо, ні сюди ні туди, ні се ні те</i>

Правопис НЕ з дієсловом

1. З усіма формами дієслова (крім дієприкметника) НЕ звичайно пишеться <u>окремо</u>	не читати, не читає, не читаю, не читатиму, не читаючи, не прочитавши, не прочитано.
2. Але <u>разом</u> НЕ пишеться:	
а) у дієсловах, які без НЕ не вживаються	<i>неволити, нездужати, незчутися, ненавидіти, непокоїти, непритомніти, нетерпеливитися, нетямитися, нехтувати</i>
б) у дієсловах	<i>нездужати (хворіти), непокоїтися (турбуватися), неславити (ганьбити)</i>
Проте ці дієслова не можна сплутувати з дієсловами <i>не здужати</i> (не могли, не подолати), <i>не покоїтися</i> (не лежати, не спочивати), <i>не славити</i> (не прославляти), <i>не стямитися</i> (не прийти до тями, не встигнути збагнути), з якими НЕ пишеться <u>окремо</u> .	

<p>3. Разом <u>НЕ</u> пишеться в префіксі недо-, який вказує на неповноту, половинчатість дії</p> <p>Від цих дієслів треба відрізнити дієслова з префіксом ДО, перед яким вжито заперечну частку НЕ</p>	<p>недобачити (погано бачити), недочувати (погано чути), недочути (погано почути), недосипляти (мало спати), недоїдати (голодувати), недооцінювати (знижувати оцінку), недовиконувати (виконувати неповністю)</p> <p>не добачати (не помітити), не дослухатися (не прислуховуватися), не дотягнутися (не дістати).</p>
<p>4. З дієприкметником <u>НЕ</u> може писатися і окремо, і разом.</p>	
<p>Якщо при дієприкметнику є слово, яке пояснює його, то НЕ обов'язково пишеться <u>окремо</u></p>	<p>не знаний (де?) тут; не бачений (доки?) ще; не чуваний (коли?) ніколи; не положаний (ким?) ніким; не задоволений (як?) зовсім</p>
<p>5. Частка <u>НЕ</u> пишеться окремо від прикметника, що має при собі як пояснювальне слово займенник або прислівник із часткою НІ, а також окремо від прикметника, перед яким стоїть далеко, зовсім, аж ніяк</p>	<p>ні до чого не здатна людина; нітрохи не цікава лекція; далеко не досконалий твір; зовсім не великі обов'язки; аж ніяк не приємні спогади.</p>

ЦЕ ТРЕБА ЗНАТИ!

Якщо між **НЕ** і відповідним прикметником-присудком за змістом речення можливе **Є** (був, була тощо), частку **НЕ** треба писати окремо; якщо зв'язка на цьому місці порушує смисл, частку **НЕ** треба писати разом: *Цей будинок не старий (не є старий); але: Цей будинок (є) нестарий* (тобто відносно недавно збудований); *Ця вправа не (є) складна* (а звичайна); *Ця вправа (є) нескладна*.

ВАРТО РОЗРІЗНЯТИ заперечне слово **НЕМАЄ** (його можна замінити формою **НЕМА**), у якому **НЕ** пишеться разом, і дієслово **НЕ МАЄ** (він не має), з яким частка **НЕ** пишеться окремо: **Немає** в світі нічого страшнішого за нелюдських людей (І. Жиленко). *Хто розуму не має, тому й коваль не вкує* (Нар. тв.)

Питання для самоконтролю

1. Як пишеться частка **НЕ** з іменниками, прикметниками?
2. Як пишеться частка **НЕ** з дієсловами?
3. Визначте особливості написання частки **НІ**.

4. З якими частинами мови й за якими правилами частка *НЕ* пишеться разом?

5. Сформулюйте правила, спільні для різних частин мови, за якими частка *НЕ* пишеться окремо.

Вправи до теми

Вправа 1. Перепишіть речення. Напишіть НЕ зі словами разом чи окремо й поясніть правопис.

1. Тільки мав талант до віршів (не) позичений, а власний (Леся Українка). 2. Видатний учений довго й наполегливо йде до свого відкриття, йде (не) повторними шляхами (З газ.). 3. (Не) щасна, (не) правдива людина, що добровільно й легко зрікається рідної мови; щаслива, праведна людина, що в радості й горі будує слово своєї землі (Б. Харчук). 4. (Не) дивні шовки, (не) коштовний сервіз, (не) чашу мережано-срібну – мій дядько із фронту додому привіз на згадку баклажку похідну (Д. Луценко). 5. То (не) щастя, як дощ у жнива вдасться (Нар. те.). 6. (Не) далеко вже нам до Європи, це Європі далеко до нас (В. Мордань). 7. Я світ обійшов, я своїми руками (не) правду боров, на двобій йдучи (Я. Славутич). 8. Як (не) розумно випрошувати те, чого можеш сам досягти! (Г. Сковорода).

Вправа 2. Перепишіть, вставляючи пропущені літери та знімаючи ризки. Поясніть написання НІ.

1. (Ні) що (ні) коли (не) м..нає марно (Б. Олійник). 2. Отам лиш, де Господь тебе посіяв, ро..квітнуть мус..ш, більше ані) де (Л. Степовичка). 3. (Не) зможу (ані) кроку я по чужій землі – (не) виж..ве душа (Ю. Каплан). 4. (Не) хочу я (ні) вічності, (ні) слави (Л. Костенко). 5. Величі справжній не треба сп..ратись на плечі (ні) кчем (В. Симоненко). 6. (Ні) де не видно було (ні) ж..вої душі (І. Нечуй-Левицький). 7. Хто хоче жить, (ні) коли (не) помре (В. Симоненко).

Вправа 3*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Хай розквітне веселково у (не) виданій красі наша мова калинова, наче сонце у росі (П. Тичина). 2. То (не) просто мова, звуки, (не) словникові холоди́ни – в них чути труд, і піт, і муки, чуття єдиної родини (П. Тичина). 3. Так, армія тоді (не) переможна, коли любов зове її на бій! (Б. Олійник). 4. Я винний в тім, що світ (не) ліпший, (не) розумніший, ніж він є, хоч віддаю йому найглибше, найкраще почуття своє (Л. Первомайський). 5. Без мистецтва життя було б холодним, (не) затишним, (не) привітним (Л. Дмитерко). 6. Душа народу (не) сліпа, вона стоока (М. Рильський). 7. Краса – лиш відображення земного у (не) земному дзеркалі душі! (І. Жиленко). 8. В дружній сім'ї (не) порозуміння тривають (не) довго (О. Копиленко).

Вправа 4. Розкрийте дужки, поясніть правопис часток НЕ, НІ з різними частинами мови.

1. Рідна мова – (не) зборна таїна, яка робить народ народом і увічніює найтонші порухи його душі (*І. Вихованець*). 2. Чи на майдані коло церкви, чи на засніжених полях, бували жертви, жертви, жертви... (не) легкий був до волі шлях (*П. Тичина*). 3. В майстерні вже (не) перший рік працює він зразково (*Д. Білоус*). 4. Чи (не) від того, що ми свого часу призабули мамину пісню над колицкою, наші діти так легко, з такою байдужістю одцуралися од народного мелосу і стали епігонами, гірше того, популяризаторами чужого, (не) рідко майже (не) зрозумілого, а то й шкідливого музикування (*В. Скуратівський*). 5. Вереснєве сонце (не) помітно зайшло за потріскані (не) густі хмари і зразу ж розіслало аж за ліс (не) добілені полотна (*М. Стельмах*). 6. Пробачте поетам дивацтва (не) злі: (не) багато поетів живе на землі (*Олександр Олесь*).

Вправа 5. Перепишіть, знімаючи риси. Позначте в словах орфограму «не з іменниками, прикметниками, прислівниками».

1. Художник має бути (не) вмирущим (*В. Сторожук*). 2. Мене, як (не) мовлятко, сповиває і тісно в'яже музика сумна (*Д. Павличко*). 3. Я до (не) стями люблю Україну, вишивку гарну, червону калину (*Я. Ковальова*). 4. Нам був (не)нависний злодійський лад (*М. Тарновський*). 5. (Не) квапом плуганиться вечір (*Є. Гуцало*). 6. (Не) годи мені, погода, я з (не) годами дружу (*П. Усенко*). 7. Яку біду, яке (не) щастя ти бачиш поглядом заснулим? (*Д. Павличко*). 8. В (не) волі за колючим дротом лежав поранений солдат (*І. Муратов*). 9. То (не) птиця, то (не) горлиця понад садом перелітує (*А. Малишюк*). 10. Молода господиня, сповивши (не) мовля, уклала його в колицочку і почала коликати (*В. Скуратівський*). 11. Бо ж людина – це (не) крапка всесвіту, а цілий світ (*Б. Олійник*).

Вправа 6. Прочитайте прислів'я. Поясніть написання частки НІ зі словами.

1. Ледареві й (ні) кчемі завжди свято. 2. Ледачому й лінуватися ні)коли. 3. (Ні) хто майстром враз (не) став. 4. З пустого в порожнє переливати (ні) чого. 5. Красно говорить, та слухати (ні) чого. 6. Живий ведмідь шкури ні (за) які гроші не продасть. 7. Дотримуй у всьому міри, то не матимеш ні (в) чому потреби. 8. Де (не) згода, там часто шкода. 9. (Не) велика біда, що минула середа. 10. (Не) рідко смішний початок завершується слізьми. 11. Вмить (ні) чого (не) буває, все (не) легкої праці чекає (*Нар. тв.*).

Вправа 7. Запишіть текст під диктовку, звірте написане з надрукованим, виправте помилки. Поясніть написання НЕ з різними частинами мови.

Українська мова не бідна, не вульгарна, не кривоуста. Вона має свою особливу музичальність. Ця незбагненна душа нашої мови, як золотоносна ріка, виблискує на хвилях народної пісні, переливається в

душу нації, творить чуттєву нерозривність українського серця й української землі. Геніальні композитори Моцарт і Бетховен, Глінка й Чайковський, Барток і Стравінський скористалися українськими мелодіями у своїй творчості; а це значить, що вони чули вібрацію найвищих небес нашої мови. Українська мова не вчора придумана. Вона – не сирота, вона має слов'янську родину і світову славу. Вона має все.

Перебудова нашого суспільного життя, нашої політичної системи й економіки – це так само перебудова національних взаємин між народами. Ми наче прокинулись із Шевченковим окликом: «Ох, не однаково мені!» ... Ми повторимо ще й ще раз: нам не однаково, чи буде наша земля вкрита золотом пшениці й мови, чи буде вона лежати під снігами байдужості, національного нігілізму.

Життя літака обчислюється кількістю годин, коли він знаходиться в небі, а не в темних ангарах чи на бетоні аеродромів. Життя людини так само обчислюється й вимірюється тим, скільки перебуває вона в небесах любові, в небесах творчого діяння, а не тим, скільки хліба й солі споживатиме і скільки зносить одежі. І народ, хоч би який багатий він був матеріально, втрачаючи мову й пісню свою, стає подібним до домашньої птиці, що має крила тільки для того, аби накривати ними тлуц і давати з них пір'я для подушок та перин (За Д. Павличком).

Вправа 8. Випишіть слова, що не вживаються без НЕ. Розберіть ці слова за будовою. Якими частинами мови вони є?

Небилиця, невміння, недобиток, неспокій, нероба, неуцтво, необхідність, неуважний, нещодавно, ненадовго, неписьменний, ненапад, нетерплячка, незлостивий, нелад, невід, немовля, немічний, незмірний, неповноцінний, невід, невтомно, несмачний, непоборний, непрацездатний, незабаром, нестача, неприязнь, незабудка, неук, небуття, несподіванка, негода, небезпека, невагомість, небажання.

Вправа 9. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Життя карає (не) одмінно за кожен гріх, за хибний крок, поки збачнеш, що (не) година, а все життя – один урок (В. Черепков). 2. Якого б хліба у житті (не) їв, смачніша дома спечена хлібина (К. Лесьєв-Лесь). 3. На світі більше, ніж зірок у неба, (не) кволих душ, а пристрасних, хоробрих (П. Воронько). 4. Моя правда завжди насторожі, (не) впускає брехню у мій дім (В. Білас). 5. Один згоряє у труді, (не) знаючи спочину, а другий сили молоді марнує без упину (М. Луків). 6. Запорожжя споконвіку було серцем українським, а воля на Запорожжі ніколи (не) вмирала, та й давні звичаї ніколи (не) забувались, і козацькі предковічні пісні (не) замовкали (Я. Куліш).

Вправа 10. Прочитайте. Поясніть написання НЕ з дієсловами.

1. Висока думка в'юниться не вміє (Л. Костенко). 2. Хай крутиться собі часу машина, не вивітрить із нас добра й тепла (Д. Білоус). 3. Як тебе немає поруч, веселіш тоді мені (В. Симоненко). 4. Я не люблю, коли

кричати, ненавиджу, коли лякають (В. Коротич). 5. Незчулися, як і зима минула (Панас Мирний).

Вправа 11. Поясніть значення фразеологізмів. Обґрунтуйте написання НЕ з дієприслівниками, що входять до їхнього складу. З трьома фразеологізмами складіть речення, запишіть їх.

1. Не моргнувши оком. 2. Не минаючи нагоди. 3. Не роблячи розголосу. 4. Не розгинаючи спину. 5. Не тямлячи себе. 6. Не згортаючи рук. 7. Не дивлячись ні на що.

Вправа 12*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Те, що ви (не) докували, я з синами докую (В. Олійник). 2. Ми ніколи (не) скаржилися, доля наша завжди була нелегка, але наша, наша, ні в кого (не) позичена, (не) дарована ніким, ні в кого (не) просили, самі виривали власними руками і (не) хочемо іншої, (не) зміняємо на іншу (П. Загребельний). 3. Глухо зітхали хвилі, білі чайки (не) покоїлись над озером (О. Гончар). 4. Життя (не) має ціни, а воля дорожча за життя (Нар. тв.). 5. Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той (не) вмере, (не) здобувши нового добра (Леся Українка). 6. Де творчості (не) має, там і життя нема (В. Сосюра). 7. Як (не) любити роботи розумної, праці, що дух веселить? (М. Рильський).

Вправа 13. Напишіть НЕ зі словами разом чи окремо й поясніть їх правопис.

(Не) переконливий, ніде (не) знаний, (не) активний, (не) вблаганий, (не) густо, (не) в'янутий, (не) краще, (не) врожай, (не) жить, (не) мічний, (не) знаний, (не) забутий усіма вчинок, (не) мовби, (не) йти, (не) досушити, (не) зважаючи на, (не) здужати, (не) привітний, (не) далеко, (не) спроста, (не) доречно, (не) абиякий, (не) білений, (не) густо, (не) доліт, (не) дорого, а дешево, (не) довиконати, (не) охота, (не) мій, (не) дев'ятий, (не) раз, (не) досить, (не) проворний, (не) істотно, (не) з'ясоване досі питання, (не) там.

Вправа 14. Перепишіть, розкриваючи дужки.

І. 1. Повезли мою матір на білих волах, (не) оплакану матір... 2. Спочивай, моя мамо, так легше тобі. Там (ні) хто (не) завдасть (не) вигоїної рани. 3. (Ані) кого, (ні) кого нема на землі, (ні) єдиної гілочки нашого роду. 4. Чи згадав Гордія Чурая, оті шляхи до слави найкоротші, де перемога, з горя (ні) чия, дивилась мертвим в (не) закриті очі. 5. (Не) догарок згасивши восковий, він, може, знову думав про свободу? 6. Вона в житті зіткнулась з (не) приємністю: хлопчина їй (не) відповів взаємністю. І (то) чому: бо любить іншу дівчину, а вірність має душу (не) подільчиву. 7. Мов тихий дзвін гірського кришталю, (не) сказане лишилось (не) сказаним. 8. Цвітуть обличчя, страхом (не) стерті. 9. І та печаль вже (не) скорбота. 10. (Не) забувайте (не) забутне, воно вже інше взялось! І (не) знецінюйте коштовне, (не) загубіться у юрбі. (Не) промінійте (не) повтор на сто ерзців у собі! (За Л. Костенко).

II. 1. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не)можна тільки Батьківщину. 2. Народ мій завжди буде! (Ні) хто (не) перекреслить мій народ! 3. (Ні) перед ким (не) станеш спину гнути, не віддасися ворогу в ясу. 4. Ну, нехай (би) смикнув за вухо. Хай нагримав (би) раз (чи) два, – все одно він (би) тата слухав... 5. Сім десятків дідові старому, сам (не) зчувсь, коли і відгуло. 6. І світ далекий, (не) озорий належить нам – тобі й мені. 7. Мені поля задумливо шептали свої (ні) ким (не) співані пісні. 8. Одійдіте, (не) други лукаві! 9. Гей, у лузі та й (не) перше літо вилягла (не) кошена трава. 10. Певне, є в тебе біль і горе, (не) відомі зовсім мені. 11. Вона прийшла (не) прохана й (не) ждана, і я її зустріти (не) зумів (За В. Симоненком).

ТЕМА 5. ПРАВОПИС ПРИСЛІВНИКІВ

Прислівник – незмінна повнозначна частина мови, що виражає ознаку дії або стану та ознаку якості: *працюють* (як?) **наполегливо, старанно; надзвичайно** *приємна людина* (приємна якою мірою? – надзвичайно); сказано **досить влучно** (сказано як? – влучно; влучно якою мірою? – досить); **надворі холодно** (холодно де? – надворі; надворі як? – холодно).

Виражаючи ознаку дії чи місце, прислівники пояснюють дієслівні форми, а тому в реченні найчастіше виконують функцію обставини: **Ополудні** *йду до моря і здаля бачу, що воно сміється* (Д. Павличко) – *йду* (коли?) – **ополудні, бачу** (звідки?) – **здаля**; *Нагомонівшись досхочу, жінки порозходилися* – *нагомонівшись* (якою мірою?) – **досхочу**.

Пояснюючи іменник, прислівник виконує функцію неузгодженого означення: *Дорога* **направо** *була коротшою* – *дорога* (яка?) – **направо**.

Виступаючи незалежним словом, прислівники виконують функцію головного члена односкладного речення: **Надворі зимно**.

Деякі з прислівників не є членами речення, вони надають певних відтінків мовленню: **На жаль**, *буде дощ*.

За походженням прислівники є первинними та вторинними. До первинних прислівників належить незначна кількість прислівників: *тут, там, тоді, сюди, де, куди, коли, крізь, як, досі, доки, поки, інакше, усяк, ледве, якось*.

До вторинних належать прислівники, що утворилися від інших повнозначних слів. Лексичне значення вторинного прислівника зумовлене лексичним значенням тих частин мови, від яких він утворюється.

Прислівники походять

від прикметників: <i>начисто, востаннє, голосно, по-людськи, зрідка, зліва, звисока, вороже, вліво</i>	від числівників: <i>по-перше, двічі, втричі, заодно, утрюх напроє, вчетверо, по двоє</i>
від іменників: <i>навесні, щоночі, надворі, верхи, напам'ять, кругом, повагом, підтюпцем</i>	від прислівників: <i>подекуди, відтоді, кудись, куди-небудь, назажди, позавчора, дотепер</i>
від займенників: <i>чому, тому, надто, потім, нащо, чомусь, по-моєму, по-своєму</i>	від дієслів: <i>гопки, лежма, нехотя, хвилююче, навстоячки, загода, стоячи</i>

Способи творення прислівників

1	<u>префіксальний</u>	<i>пізно – запізно, довго – недовго, тоді – відтоді, усюди – повсюди</i>
2	<u>суфіксальний</u>	<i>низько, довго, добре, рішуче</i>
3	<u>префіксально-суфіксальний</u>	<i>по-іншому, вгорі, здалека</i>
4	<u>складання слів</u> (повторення слів, однакових чи близьких за значенням)	<i>де-не-де, подекуди, деінде, часто-густо, ледь-ледь, близько-близько</i>
5	<u>лексико-синтаксичний</u> (злиття сполучень слів в одне слово)	<i>натщесерце, горілиць, мимоволі, запанібрата</i>
6	<u>морфолого-синтаксичний</u> (перехід у прислівники інших частин мови)	<i>лежачи, бігом, шкода, жаль, часом, гуртом</i>

Правопис прислівників, утворених від прикметників

1. Прислівники, утворені від прикметників за допомогою суфіксів **-о, -е**, повністю зберігають правопис цих прикметників: *туманний – туманно, нескінченний – нескінченно, шалений – шалено, нежданий – неждано, коротший – коротше, важчий – важче, дорожчий – дорожче*.

2. Прислівники, утворені злиттям прикметника з короткою формою прикметника в різних відмінках, пишуться **разом** [з + далек = здалека, по + прост = попросту]: **віддавна, востаннє, вручну, завидна, заново, звисока, зліва, нашвидку, дочиста, насухо, потиху, помаленьку, згарячу**.

Потихеньку підвода просувалася густим лісом. **Завидна** чумаки виїхали в дорогу.

3. Прислівники, утворені злиттям прикметника **по** з прикметником чи займенником на **-ому, -и**, пишуться **через дефіс** [по + давній = по-давньому, по + український = по-українському]: **по-новому, по-**

сілському, по-київськи, по-батьківському, по-батьківськи, по-німецьки, по-вовчи, по-іншому, по-всякому, по-вашому, по-твому.

Примітка. У прислівниках цього типу, утворених від складних прикметників, написаних через дефіс, ставимо дефіс тільки після **по-: по-соціалдемократичному** (хоча – соціал-демократ);

■ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Три прислівники, утворені за допомогою прийменника **в**, пишуться **окремо: в основному, в цілому, в середньому.**

✎ Розрізняйте прислівник та сполучення прийменника з прикметником, прийменника з займенником!

Прислівники типу **по-новому** треба відрізнати від поєднання прислівника з прикметником **по новому**. Прислівник відповідає на питання як?: *Робимо по-новому.* Прийменник з прикметником відповідає на питання по якому?: *Машини пішли по новому мосту.* І прийменник у цьому словосполученні пов'язується не з прикметником, а з іменником: **по мосту.**

Правопис прислівників, утворених поєднанням прийменника з іменником

1. Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який уже не вживається, завжди пишуться **разом: влітку** (немає слова «літку»), **доценту** (немає слова «цент»), **восени** (немає слова «осени»), **навпростець, навколішках, невтямки, спересердя, упереміш, уцент.**

1. **Знадвору** влітає в хату приглушений гомін (М. Коцюбинський). 2. **Невже пішло все нанівець:** бесіди, розмови, читання, робота в гуртку... (О. Донченко). 3. На дереві **спросонія** тьохнула пташка, обриваючись з гілки. 4. **Перебіг** подвір'ям вітер, зашуміли **попідвіконню** вишняки (З тв. М. Стельмаха). 5. **Медсестри** у білих халатах ходять **навшпиньки** палатами (В. Лучук). 6. Дівча бігло босими ноженятами **навпростець** по ріллі (П. Панч). 7. Не хочеться нам товариша кидати **напризволяще** (О. Гончар).

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з іменником, який і тепер вживається, теж пишуться **разом: надворі, нагору, вдень.**

Відрізняйте прислівник від сполучення прийменника з іменником або частки з іменником!

Іменник завжди називає якийсь конкретний предмет (якийсь двір, подвір'я, якусь гору, якийсь день), а прислівник лише абстрактно вказує на місце (**надворі** – тобто не в приміщенні), напрямок (**нагору** – означає, що дія спрямована вверх), час (**удень** – йдеться про пору, коли надворі видно) тощо.

Такі ж абстрактні поняття виражають і прислівники **звечора, надвечір, пополудні, спідлоба, зроду, зсередини, запанібрата, вголос, вплач, наяву** і т. д.

Іноді відрізнити прислівник від сполучення прийменника з іменником допомагає наголос: *наві́ки* — на ві́кі, *надво́рі* — на дво́рі, *набі́к* — на бі́к, *на́сміх* — на смі́х.

Порівняйте:

Він повернув убік .	Кольнуло у бік .
Спочатку це не було ясно.	З початку розмови вони зрозуміли вашу думку.
Прочитай вірш напам'ять .	На нам'ять він подарував мені книжку.
Усередині щось дуже заболіло.	Йосипа посадили у середині , між старою і старим (<i>Панас Мирний</i>).
Хлопці домовилися йти всі вкупі до міста.	У купі піску гралися діти.
Зауважую вам востаннє .	Вони постукали в останнє вікно.
Ми чуємо це вперше .	Зайдемо в перше село.
Утім , я не заперечую.	У тім спектаклі виступав і я.
У нас чимало досягнень.	Чи мало вам допомагали?
Нащо було починати справу?	На що ви натякаєте?
Ми теж виступали на зборах.	Він говорив те ж , що і я.
Якось уже воно буде.	Як ось і Марко на поріг.

❏ Отож, **запам'ятайте** правопис складних прислівників, що виникли від сполучення прийменника з відмінковою формою іменника чи колишнього короткого прикметника або утворені за зразком таких прислівників:

безвісти, безпере- станку, вбік, ввечері, вволю, вголос, вгорі, вгору, вдень, взимку, взнаки, відразу, вкрай, вкупі, влад, влітку, внизу, вночі, восени	впам'ятку впень, вперед, вплав, вплач, впоперек, впору, враз, вранці, врешті, єрівень, єрівні, єрозкид, єрозліт, єрозсип, єрозтіч, єряд, єсередині, єслід, єсмак, єщерть	доверху, довіку, довкола, доволі, догори, додолу, додому, докупи, донизу, дотла, доценту, заміж, заочі, запанібрата, запівніч, зараз, заразом	засвітла, збоку, зверху, звіку, згори, здуру, здаду, зісподу, знизу, зозла, зокола, зразу, зранку, зрештою, зроду, зсередини	набік, наверх, наверху, навесні, навиворіт, навиліт, навідліз, навідріз, навік, навіки, навіч, нагору (але на-гора), надвечір, надворі, надголодь, надзелень, надмір, надміру,	наостанку, напам'ять, наперебій, напереваги, наперед, наперекір, напереріз, напідпитку, напоказ, наполовину, напохваті, наприклад, напролом, нараз, нарешті, нарівні, нарозхвват, насилу, наспід, наспіх,
--	--	--	---	---	--

обік, обіч, одвіку, опівдні, опівночі, опліч, підряд, побіч, поблизу, поверх, повік	поволі, позаду, поночі, попліч, поруч, поряд, посередині, почасти, скраю, спереду, спочатку	убік, убрід, увечері, уголос, угорі, угору, удень, узимку, узнаки, украї, укупі, улад, улітку, униз, унизу, уночі, уперед,	уплав, уплач, упоперек, упору, уранці, урешті, урівень, урівні, урозкид, урозліт, урозсип, урозтіч, уряд, усередині, услід, усмак, ушир	назад, назахват, наздогад, назустріч, наниз, нанизу, наостанок	насподі, насторожі, наяву
---	---	--	---	--	---------------------------------

1. Десь **здалеку** чути втомлену пісню (М. Коцюбинський).
2. **Змалку** кохайтесь в освіті, змалку розширюйте ум (П. Грабовський).
3. А вже березень бродить соком, усміхається сонце **звисока** (В. Лучук).
4. Пахне димом, прілою травом, і димлять **помалу** димарі (О. Гончар).
5. **Потихеньку** шумлять очерети (Остап Вишня).
6. Марійка ще раз переглянула чернетку, переписала твір **начисто** (О. Донченко).

3. Частина прислівників (прислівникові сполучення), утворених поєднанням прийменника та іменника, пишуться **окремо**. Це зумовлено тим, що такі іменники ще не зовсім втратили своє конкретне лексичне значення й граматичну форму (між прийменником та керованим ним іменником можна вставити третє слово – означення до іменника).

■ Запам'ятайте найуживаніші прислівникові сполучення:

БЕЗ	В, У	ДО
без відома, без жалю, без кінця, без кінця-краю, без краю, без ладу, без ліку, без мети, без пуття, без наміру, без сліду, без смаку, без угаву, без сумніву, без упину, без черги	в тишиці, в міру, в нагороду, в ногу, в обмін, в обріз, в позику, в цілості, у вигляді, уві сні, у височині, у поміч, у стократ	до вподоби, до гурту, до діла, до загину, до краю, до запитання, до зарізу, до крихти, до ладу, до лиха, до лиця, до міри, до ноги, до обіду, до останку (наостанку), до пари, до побачення, до пори, до пуття, до речі, до решти (ерешті), до сих пір, до смаку (всмак), до смерті, до сьогодні

З, ЗА	НА	ПІД, ПО
за години, за дня, за кордон (закордон – іменник), за кордоном, за рахунок, за світла, з болю, з-за кордону, з краю в край, з переляку, з радості, з розгону	на бігу, на біс, на вагу, на весну (навесні), на вибір, на видноті, на відчай, на відмінно, на віку, на гамуз, на диво, на дозвіллі, на зло, на жаль, на зразок, на льоту, на мить, на ніщо (нінащо), на око, на поруки, на початку, на прощання, на радість, на руку, на radoщах, на самоті, на сміх, на світанку, на скаку, на славу, на ходу, на совість, на сором, на шкоду, на щастя	під гору, під силу, під боком, по змозі, по знаку, по правді, по силі, по совісті, по сусідству, по суті, по черзі, по щирості

■ **Запам'ятайте написання:** по-латині і на-гора.

1. Шторм лютував **без угаву** (Ю. Яновський). 2. Він **правді** дивився **у вічі**, нещадно він кривду разив (М. Рильський). 3. Сонце ходить до нас не **в** гості – сонце з нами живе! (В. Симоненко). 4. Ні, не прощай, моя Маріє, а **до побачення**, мій друг (В. Сосюра). 5. Найбільше мені **до вподоби** руки творців (Ю. Яновський).

Правопис прислівників, утворених від числівників та прислівників

1. Прислівники, утворені злиттям прийменника з числівником, пишуться разом: **вперше, вп'яте, водно, вдвоє, вчетверо, заодно, натрое, навосьмеро, утрьох, сімох, поодиноці, подевічі, потричі, утричі.**

Як **винятки** пишуться:

а) через дефіс: **по-перше, по-друге, по-третє** і т. д. – вказують на порядок виконання дії і є вставними словами в реченні;

б) окремо: **по одному, по двоє, по троє** і т. д. (Заходили до аудиторії **по одному, по двоє, ...** Сиділи за столиками **по троє, по четверо, ...**).

Відрізняйте ці прислівники від однозвучних сполучень прийменника з числівником, які пишуться **окремо**: **у перше** (в яке?) вікно, **у трьох** (у скількох?) кабінетах, **на семеро** (на скількох?) дітей.

Прийменники у цих словосполученнях пов'язуються не з числівником, а з іменником: *у вікно, у кабінетах, на дітей*.

2. Прислівники, утворені злиттям прийменника з прислівником, пишуться **разом**: *відколи, відтепер, відтоді, забагато, назавжди, назавтра* (те саме, що й «завтра»), *післязавтра, позавчора*.

Але **окремо** пишуться: *на коли, на потім, на завтра* (в значенні «на завтрашній день»), *до завтра, на відмінно*.

1. *Побратаються **відники** у новій моїй оселі труд натхненний на рівнині і пісні нові, веселі* (М. Нагнибіда). 2. **Відколи** на світі пісні гомоніли, такої не чуто ніколи (Леся Українка). 3. *Сліпі лірники сиділи; по шелягу брали і ту саму грали, що й **позаторік*** (Т. Шевченко).

Правопис складних і складених прислівників

1. Прислівники, утворені від підрядних словосполучень або поєднанням двох основ, пишемо **разом**: *у різні боки— урізнобіч, обома руками — обіруч, на швидку руку — нашвидкуруч, на самий перед — насамперед, має бути — мабуть, не сам хотів — несамохіть, мимо ходити — мимохідь, в один час — водночас, натищесерце, споконвіку*.

Прислівники, утворені сполученням часток **аби-, ані-, де-, чи-, чим-, що-, як-** з будь-якою частиною мови, пишемо **разом**: *абиколи, аніскільки, дедалі, чимало, чимскоріш, чимдуж, чимдалі, чимраз, щодня, якраз*.

Але в прислівникових сполученнях *у стократ, тим часом* (хоч сполучник *тимчасом як*), *все одно*, всі частини пишемо **окремо**.

1. *Епоха **повсякчас** жде подвигу від тебе* (О. Підсуха). 2. *Сонце стояло **якраз** над головою; не гріло – палило* (Панас Мирний). 3. ***Тим часом** короткий осінній день гас*. 4. *Та й **що** варт селянин без землі? **Усе одно**, що пташка без повітря, риба без води* (З тв. М. Коцюбинського).

2. Складні прислівники, утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних незмінних слів, пишемо через **дефіс**: *ген-ген, ледве-ледве, вранці-рано, давним-давно, повік-віків, зроду-віку, врешті-решт, тишком-нишком, геть-чисто, більш-менш, видимо-невидимо*.

Через **два дефіси** пишемо прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, будь-що-будь, хоч-не-хоч, як-не-як, де-не-де, коли-не-коли*.

Першу частину (частка, прийменник) пишемо окремо, а дві наступні — через дефіс у прислівниках *не сьогодні-завтра, без кінця-краю, з діда-прадіда, з давніх-давен* (але з усіх усюд).

1. До могил героїв **поєик-єікіє** не заросте тропа (М. Рильський). 2. З усіх усюд мені Вітчизну видно (М. Сингаївський). 3. Всі дні моєї подорожі я був **єіч-на-єіч** із народом (П. Тичина). 4. У тиху погоду в лісі ані шелесне: **тихо-тихо**, тільки **коли-не-коли** флейтою іволга заграє (Остап Вишня). 5. **Рано-вранці** крізь віконце зазирнуло в хату сонце (В. Лучук). 6. **Не сьогодні-завтра** до неї придуть старости (І. Нечуй-Левицький).

3. Прислівникові сполучення утворені повторенням того самого змінюваного слова в різних відмінках пишуться **окремо**: кінець кінцем (наз. в. + ор. в.), день у день, рік у рік, раз у раз, сам на сам, один в один (наз. в. + зн. в.), час від часу (наз. в. + род. в.), з дня на день, з роду в рід, з кінця в кінець (р. в. + зн. в.).

1. Я повний приязні до сонця і йду просто на нього, **лице в лице** [називний + знахідний відмінки] (М. Коцюбинський). 2. Блискавка миготіла **раз у раз** [називний + знахідний відмінки] (І. Нечуй-Левицький). 3. **Одним єдине** [орудний + називний відмінки] при долині, в степу, край дороги, стоїть дерево високе (Т. Шевченко). 4. Корови **одна по одній** [називний + місцевий відмінки], обчухрюючи рогами листя з вільшинок, виходять на галявину (Гр. Тютюнник). 5. Вовка він раз **сам на сам** [називний + знахідний відмінки] відігнав від овець (Панас Мирний).

Питання для самоконтролю

1. Що таке прислівник?
2. Яку функцію в реченні виконують прислівники?
3. Які прислівники називаються первинними? вторинними? Від чого залежить значення вторинних прислівників?
4. Від яких частин мови утворюються прислівники?
5. Якими способами творяться прислівники?
6. Як пишуться прислівники, утворені від прикметників?
7. Як розрізнити прислівники та сполучення прийменника з прикметником чи займенником?
8. Як пишуться прислівники, утворені від іменників?
9. Як відрізнити прислівники від сполучення прийменника або частки з іменником?
10. Які прислівникові сполучення пишуться окремо? Як можна пояснити таке написання?
11. Як пишуться відчислівникові прислівники?
12. Які складні прислівники, утворені від простих прислівників, пишуться разом, а які окремо?
13. Як пишуться прислівники, утворені від різних сполучень слів?

Вправа 1. Перепишіть речення. Визначте прислівники і поясніть їх правопис.

1. Індіанка мовчить, вороже дивиться на Дженні (Леся Українка).
2. І долину, і криницю на пам'ять назвали москалевою (Т. Шевченко).
3. Холодком віяло від його карих очей, в усій постаті було щось чуже, вороже (О. Донченко). 4. Ми торжествували – перша атака була блискуче відбита (Ю. Збанацький). 5. Асмус підвів догори обличчя й довго дивився на небо (С. Скляренко). 6. Нестір, розходившись, погрожував у бік панської економії (О. Гончар). 7. Тарас Шевченко знав і любив твори Пушкіна, він охоче читав їх напам'ять своїм друзям (М. Рильський). 8. Звір, побачивши блискуче залізне вістря, зупинився (І. Франко). 9. Пліт круто завернув убік і, вирівнявшись, ліг на рівну воду (Я. Баш).

Вправа 2*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Ми (по) новому розумієм світ, (по) іншому і любим, і страждаєм (А. Малишко). 2. (Від) давна сміливості й одвазі шумить по всесвіту хвала (М. Рильський). 3. (По) моєму, кожна людина мусить хоч раз коли-небудь сягнути свого zenіту (О. Гончар). 4. Яка ціна за день, (по) пустому прожитий? (О. Гончар). 5. Генерал (по) довгу дивився на свою карту (В. Собко). 6. Коні знялись з місця і нешвидко побрели (по) глибокому снігу (М. Коцюбинський). 7. Серце заскміло, глухо, (по) вовчи (Б. Олійник). 8. Лине (з) далеку дівочий спів (О. Довженко). 9. Але вже коли я за що візьмусь, то буде (по) моєму (Ю. Збанацький). 10. День був погожий, (по) осі(н,нн)ьому променистий (З. Тулуб). 11. І (по) заячому сліду інколи знаходять ведмедя (Нар. те.). 12. У нас усе (по) просту, (по) домашньому (І. Франко). 13. Кожен вишукував товариша (по) своєму пір'ю: пани віталися тільки до панів, купці – до купців (Панас Мирний). 14. Трясе цап бороду, бо так звик (за) молоду (Нар. тв.).

Вправа 3*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Краю мій! Люблю я тебе (в) день і (в) ночі, (в) ранці (в) вечері і не знаю краю своєї любові (Панас Мирний). 2. Не народилася і не народиться та сила, щоб наш народ (на)вколішки поставила (М. Стельмах). 3. Любіть Україну (у) сні й (на) яву, вишневу свою Україну, красу її, вічно живу і нову, і мову її солов'їну (В. Сосюра). 4. Загін (по) волі просувався розпеченим степом (Ю. Яновський). 5. Час, моя пісне, (по) волі буяти, послухать, як вітер заграє понад морем (Леся Українка). 6. Герой користі не шукає (з) роду (Леся Українка). 7. Під ним коник вороненький (на) силу ступає (Т. Шевченко). 8. На виріст, і (на) силу, й на личко у батька вдавсь (Марко Вовчок).

Вправа 4. Перепишіть, розкриваючи дужки. Зробіть порівняння в правописі прислівників та прийменникових словосполучень.

Здіймаю руки (до) гори, підійшли (до) гори; (в) горі проклали тунель, (в) горі чувся звук невидимого літака; (на) силу справився з роботою, у будь-якій справі покладайся і (на) силу, і на розум; збирайте усі речі (до) купи, (до) купи листя підійшов малюк, зносити інструмент (до) купи; заглянути (в) середину, (в) середину пляшки потрапило повітря; стати (на) бік товариша, лягти (на) бік, звернути (на) бік; подивитись (у) бік лісу, повернути (в) бік, іти (у) бік річки.

Вправа 5. Складіть і запишіть речення із поданими прислівниками та спієзвучними з ними словами. Поясніть, чим зумовлена відмінність у їх написанні.

Насторожі – на сторожі, назустріч – на зустріч, доволі – до волі, усередині – у середині, по-третє – по третє, вгору – в гору, вниз – в низ.

Вправа 6*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. (На) горі тій, на шпилечку, сяє замок з діамантів (Леся Українка). 2. Потім чайка звилася (в) гору, (на) мить застигла над рікою. 3. (В) день пригріло сонце, почалася відлига (О. Донченко). 4. (В) горі – перлисті переливи хмар, яких нема на небесах чужини (М. Рильський). 5. (У) день пекучий, наковтавшись пілу, ми спраглими устами припадали до краю дерев'яного відра (М. Рильський). 6. Цілий день вітер гуде (на) дворі; (над) вечір скресає річка (М. Коцюбинський). 7. (По) полудні прийшли на місце (І. Муратов). 8. (На) випиньках підійшов вечір (П. Тичина).

Вправа 7. Перепишіть, розкриваючи дужки. Зробіть порівняння в правописі прислівників та прийменникових словосполучень.

(По) іншому сказати, піти (по) іншому провулку; що (б) не трапилося, розраховуй на мою допомогу; іти (на) зустріч з однокласником, (на) зустріч матері вийшла дитина, бігти (на) зустріч; подарувати (на) пам'ять, вивчити (на) пам'ять; говорити (по) щирості; (від) ранку (до) вечора працювати у полі; повернутися не (в) день, а (в) вечері; (в) день свята веселились; ставитися (по) батьківському, пройти (по) батьківському подвір'ю; вийшло (по) твоєму, (по) твоєму обличчю; повторювати раз (у) раз; (тим) часом темніло; ідуть (у) трьох, вода (у) трьох відрах; відповідаю (в) друге, це слово вставляю (в) друге речення; (що) б багато знати, треба багато працювати; як (би) не поспішив, помилки не допустив би; як (би) не хитрував злочинець, однак не втече.

Вправа 8*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Порвано (на) віки ланцюги сторіч (М. Рильський). 2. Хай живе братерська єдність від сьогодні й (на) віки (П. Тичина). 3. (В) день до праці є охота, аж горить в руках робота (І. Франко). 4. Велике дерево (по) волі росте (Нар. тв.). 5. Пісня (по) волі давно не літала, приборкана тугою, жалем прибита (Леся Українка). 6. І залюбки, не з наказу вірши

(на) пам'ять вчать (*М. Шеремет*). 7. Тоді йому раптом прийшов (на) пам'ять один дитячий день (*М. Стельмах*). 8. (На) гору – все (в) гору та (в) гору – в'юниться дорога (*Ю. Смолич*).

Вправа 9*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Ще пам'ята (до) нині сивий Львів рядки друкованих (у) перше літер (*Д. Павличко*). 2. Всі (в) чотирьох вийшли з хати (*А. Головка*). 3. Будинок готелю був, (по) перше, високий і міцної старовинної кладки, а (по) друге, наріжний (*О. Гончар*). 4. Робітники (по) двоє, (по) одинці попрямували до Олексіївської балки (*П. Панч*). 5. Завіса раптом роздерлась (на) двоє (*А. Головка*). 6. (Від) коли це ти таким розумним став? (*Гр. Тютюнник*). 7. А ти свій войовничий запал прибережи (на) потім (*П. Автомонов*). 8. Потерплю (до) завтра (*М. Коцюбинський*).

Вправа 10*. Випишіть словосполучення в колонку в тому порядку, як пишуться частини, взяті в дужки: 1) разом; 2) через дефіс; 3) окремо.

Відмовився (на) відруб, заходьте (по) одному, сиділи (до) пізна, (по) справжньому влип, (по) нашому сказано, мчав (на) вскач, пропав (без) вісти, (по) вінця повен, (до) гори дном, (по) вовчому завив, складено (в) четверо, (в) цілому закінчили, перевернувся (на) бік, вийшов (на) зустріч, відклав (на) завтра, заговорив (по) французьки, видніється ген (ген), узяв (за) багато, купив (на) виплат, кинув (на) відліг, (по) іншому думав син, з ним (за) одно, написано (по) латині, це мені (до) вподоби.

Підкресліть останню букву в останньому слові кожного словосполучення. З цих букв прочитаєте закінчення вислову голландського філософа XVII ст. Б. Спінози: «Знаючи свої вади, ми...».

Вправа 11*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Так піду я в поля неозорі із піснями один (на) один (*А. Малишко*). 2. Себе ми зрозуміли в (решті) решт, коли відчули силу і відвагу (*Л. Горлач*). 3. Люди з (давніх) давен називають жнива трудовою вершиною літа (*Д. Луценко*). 4. Я на голос батьків з (діда) прадіда йду, розділяючи з ними і славу й біду (*М. Сингаївський*). 5. На чистому теплому небі тільки де (не) де біліли кушиками хмари (*М. Коцюбинський*). 6. Усім хотілося (чим) швидше вибратися із смердючих мочарів, і тому ішли (право)руч, бо здавалося, що там сухо (*Гр. Тютюнник*). 7. Сичі в гаю перекликались, та ясен раз (у) раз скрипів (*Т. Шевченко*). 8. (Вранці) рано, в Пилипівку, (як) раз у неділю, побігла я за водою (*Т. Шевченко*).

Вправа 12*. Перепишіть слова і сполучення слів, розкриваючи дужки.

Підійшов (у) притул, раз (по) раз гукав, (по) перше, узяв (до) відома, (попід) тинню, на (сам) перед, ішли один (по) одному, накинув (на) опашки, будь (що) будь, по (вік) віків, росте (в) глиб, виходили (по) одинці, стояв одним (один), день (у) день сох, рушив (у) чвал, встав (рано) вранці, всього (на) всього, бачив (уві) сні, (по) дружньому повір, (з) ранку (до) вечора, (по) новому йде праця, хоч (не) хоч, вивчив (на)

пам'ять, в (решті) решт, зроби (чим) скоріш, (на) око помнож, поговорю сам (на) сам.

Вправа 13. Поділіть прислівники на три групи: 1) ті, що пишуться разом; 2) ті, що пишуться окремо; 3) ті, що пишуться через дефіс. Поясніть їх правопис.

(В)розтіч, (на)розхват, (по)можливості, (під)гору, (як)слід, (на)жаль, (у)низу, (у)ночі, (ледве)ледве, (по)сусідськи, (таким)чином, один(в) один, (до)лиця, (до)пізна, (на)троє, (чим)дуж, (де)куди, (до)речі, (за)раз, (по)людському, (по)черзі, (по)латині, (на)пролом, (на)мить, (уві)сні, (від)тепер, (як)(най)краще, (до)сьогодні, (до)діла, (ось)ось, хоч(не)жоч, десь(то), хтозна(як), (що)дня, (за)що, (а)(ні)скільки, (на)вибір, (без)черги, (на)(сам)перед, (мимо)хідь, (по)суті.

Вправа 14. Утворіть прислівники з поданих словосполучень. Поясніть їх правопис.

З далеких країн, дуже розсердившись, українською мовою, кожної суботи, кожного літа, у два рази, в усіх місцях, не поміркувавши, останнім разом, у десять разів, латинською мовою, кожного разу, на голодний шлунок, голими руками, на швидку руку.

Вправа 15. Запишіть прислівники разом, окремо або через дефіс. Поясніть їх правопис.

Рано(по)раненьку, (на)виворіт, (без)відома, (на)зло, (в)нічию, (одним)один, (до)пари, (в)далечінь, (по)людськи, віч(на)віч, (по)друге, (з)дня(на)день, (видимо)невидимо, слово(в)слово, (с)тиха, (в)щертъ, (по)сусідськи, коли(не)коли, (на)в(з)догін, (по)маленьку, (у)наслідок, (ледве)ледве, врешті(решт), десь(не)десь, (часто)густо, (по)своєму, на(віки)вічні, (десь)інколи, з(на)двору, один(по)одному, (по)можливості, на(в)проти, сам(на)сам, (спід)споду, (по)восьмеро, (зо)зла, (з)рання, на зразок, (рано)вранці, на(в)ряд, (у)трьох, ні(на)гріш, (чим)скоріш, (в)поперек, (у)щертъ, (на)вмісне, (за)законом, (на)прокат, (на)останку, (без)упину, (на)дозвіллі, (до)долу, (під)час, (за)кордоном, (з)краю(в)край, (до)останку, (без)потреби, (в)роздріб, (по)одинці, (на)жаль, (без)черги, (під)силу, (до)пори.

ТЕМА 6. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ ПРИЙМЕННИКІВ ТА СПОЛУЧНИКІВ

Правопис прийменників

Прийменник – це службова частина мови, яка разом з відмінковими закінченнями іменників, займенників і числівників виражає відношення між словами у реченні: *Густий туман клубочився*

над крутим берегом (Л. Авдіковська). **Крізь** щільну завісу дубового листя ледь-ледь пробиваються промені сонця (О. Іванов).

1. Окремо пишуться

1. Прийменники з повнозначними словами: *у лісі, до тебе, понад степом, у серці*.

2. Складні похідні прийменники утворені від сполучення «**іменник + прийменник**» і «**прислівник + прийменник**»: *у зв'язку з, у(в) разі, на відміну від, у відповідь на, слідом за, відповідно до, залежно від, незважаючи на, у напрямку до, під кінець, під час, у силу, на чолі, в результаті*.

1. **Незважаючи на** маленький вітерець, парило і робилося душно (Г.Тютюнник). 2. До вечора вони не розмовляли між собою, хоч і бачилися в польовому таборі **під час** обідньої перерви (Г. Тютюнник). 3. Ми йдемо серединою бульвару **в напрямку до** східців у порт (Ю. Яновський).

2. Разом пишуться

а) складні прийменники, утворені з двох простих прийменників: *задля, заради, навпроти, окрім, поза, поміж, понад, поперед, посеред, проміж*;

б) складні прийменники, утворені сполученням «**один або два прийменники + будь-яка частина мови**»: *внаслідок (унаслідок), вподовж (уподовж), замість, навколо, напередодні, наприкінці, услід, щодо*.

1. Грудьми ставай **назустріч** злій погрозі (М. Рильський). 2. **Шле** день **услід** хмаркам патлатим проміння сонця з верховин (В. Сосюра). 3. Хилить вітер жита **понад** шляхом (В. Сосюра). 4. Той ніколи не доскочить слави, хто **задля** неї на землі живе (В. Симоненко).

3. Через дефіс:

Пишуться складні прийменники з початковими **з-, із-**: *з-за (із-за), з-над, з-перед, з-під (із-під), з-поза, з-поміж, з-понад, з-понад, з-посеред, з-проміж*.

1. **Із-за** лісу, **з-за** туману, місяць випливає (Г. Шевченко). 2. **З-під** коріння липи било джерело погожої води (І. Франко). 3. **З-над** хмар часом прилине прощання з літом журавлине (П. Тичина). 4. Блиснуло сонце **з-поза** гір в зеленому саду (А. Кримський).

Вживання прийменників

Кожна мова має свої специфічні особливості у вживанні прийменників. Навіть дві східнослов'янські мови, українська та російська, прийменники використовують по-різному. Це стосується прийменника **ПО**. Російські конструкції з прийменником **ПО** в українській мові можуть перекладатися цілою низкою прийменникових та безприйменникових конструкцій: **по теорії** – **за** теорією, **по заказу** – **на** замовлення, **по делам** – **у** справах тощо.

📖 ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

прийменник ПО:	прийменник З:	прийменник ЗА:
гуляти по місту; різьба по дереву; ударити по м'ячу; черговий по лікарні; товариш по зброї; по можливості; по змозі; видно по очах; транслявати по телебаченню; по 10 гривень за кілограм; сидіти по двоє; наказ по коледжу; колеги по роботі; іти по воду	з обох боків; підручник з мови; екзамен з фізики; знати з газет; з моєї вини; з власної волі; з примусу; з тієї причини; з нагоди; з ініціативи; з дозволу; комісія з охорони праці; чемпіон з тенісу; курси з вивчення	за алфавітом; за вимовою; за віком; пливти за течією; добрий за вдачею (доброї вдачі); медик за освітою; за моїми даними; за зразком; за останньою модою; за договором; за дорученням; за свідченням; за власним бажанням; туга за батьківщиною; за призначенням; за підрахунками; за ухвалою; за фахом
прийменник НА:	прийменник ЧЕРЕЗ:	прийменники У, В:
називати на ім'я; на адресу; на вигляд (з вигляду); на його поклик; на замовлення; на прохання; на вимогу; на запит; на запрошення; на мій погляд; на думку; на прізвище; на щастя; зважаючи на обставини	відпустка через хворобу; через непорозуміння; через помилку (помилково); через брак коштів; через знайомство; через недбальство; через непридатність	у напрямі до лісу; у вихідні дні; у понеділки (понеділками, щопонеділка); у справі

прийменник ДО:	інші засоби:	без прийменника:
коса до пояса; до неділі включно; від 1961 до 1986 року; припасти до смаку	<i>після</i> одержання; <i>після</i> повернення; залежно від погоди; комісія для складання резольуції; заходи щодо	йти берегом; українець родом; величезний своїми масштабами; старший віком (за віком); переслати поштою; цілими днями

Російському прийменнику **ПРИ** в українській мові відповідають такі прийменники:

ЗА	ПІД		
<i>за</i> бажанням <i>за</i> життя <i>за</i> допомогою <i>за</i> умови <i>за</i> цих обставин <i>за</i> зачиненими дверима <i>за</i> нез'ясованих обставин <i>за</i> посередництвом (кого) <i>за</i> участю	<i>під час</i> вивчення <i>під час</i> транспортування <i>під час</i> обговорення <i>під час</i> виконання службових обов'язків <i>під час</i> підписання угоди		
У	БІЛЯ		
<i>у разі</i> аварії <i>у разі</i> пожежі <i>у разі</i> виникнення <i>у разі</i> помилки <i>у разі</i> небезпеки	<i>біля</i> (коло, поруч, поряд) <i>біля</i> входу <i>поруч</i> з коледжем <i>коло</i> будинку		
	<table><tr><th>ПРИ</th></tr><tr><td>бібліотека <i>при</i> лікарні <i>при</i> свідках читати <i>при</i> лампі <i>при</i> температурі тридцять градусів <i>при</i> швидкості <i>при</i> нагоді</td></tr></table>	ПРИ	бібліотека <i>при</i> лікарні <i>при</i> свідках читати <i>при</i> лампі <i>при</i> температурі тридцять градусів <i>при</i> швидкості <i>при</i> нагоді
ПРИ			
бібліотека <i>при</i> лікарні <i>при</i> свідках читати <i>при</i> лампі <i>при</i> температурі тридцять градусів <i>при</i> швидкості <i>при</i> нагоді			

Правопис сполучників

Сполучник – це службова частина мови, яка служить для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення.

1. Разом пишуться складні сполучники, які становлять тісне поєднання повнозначних слів із частками або прийменниками: *адже, аніж, втім, зате, ніж, отже, отож, притім, притому, причім, причому,*

проте, себто, тобто, цебто, щоб, якби, якщо; порівняльні сполучники: мовби, начеб, начебто, немов, немовби, немовбито, неначе, неначебто, ніби, нібито; також слова: абощо, тощо.

1. Гетьте, думи, ви хмари осінні! **Тож** тепер весна золота! (Леся Українка). 2. Дівчата спросонку спершу перегукуються з кимось, **немовби** пробуючи голоси (Іван Ле). 3. **Таж** ми з тобою колись були товариші (Леся Українка). 4. Темінь упала на місто раптово, **начебто** хто спустив завісу (В. Шевчук). 5. А він коня поганяє, **нібито** й не бачить (Т. Шевченко). 6. **Якби** ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя (Т. Шевченко).

Увага! Сполучники **зате, проте, щоб, якби, якщо**, які пишуться разом, треба відрізнити від однозвучних самостійних слів, що пишуться з прийменниками **за, про** та частками **би, як** окремо. Так, сполучники **зате, проте** можна замінити одним із протиставних сполучників **а, але, однак**, тоді як прийменники **за, про** та вказівний займенник **те** такої заміни не підлягають.

Пор.:

Хоч не застав Івана дома, **зате** пройшовся; **але:** **За те** оповідання його похвалили.

Сполучник **щоб** легко відрізнити від займенника **що** з часткою **б**, оскільки на займенник **що** виразно падає наголос.

Пор.:

Сказав, **щоб** усі прийшли; **але:** **Що б** ви сказали, коли **б** я не прийшов?

Сполучники **якби, якщо** можна відрізнити від однозвучного з ними прислівника **як** із часткою **би** та займенника **що** за допомогою контексту, бо на прислівник **як** завжди падає логічний наголос.

Пор.:

Якби тут був мій товариш!; **але:** **Як би** краще виконати вправу!

2. Окремо пишуться:

а) Сполучники з частками **б, би, ж, же:** або ж, адже ж, але ж, а як же, бо ж, коли б, коли б то, отже ж, хоча б, хоч би.

б) Складені сполучники: дарма що, для того щоб, замість того щоб, з тим щоб, з того часу як, незважаючи (невважаючи) на те що, після того як, при цьому, та й, так що, тимчасом як, тому що, у міру того як, через те що й под.

1. Є почуття такі прозорі, що **коли б** з них відлити зорі, вони б світилися, як небесні (П. Воронько). 2. Прогуло прокляте лихо та **й** заснуло (Т. Шевченко). 3. **В той час як** надворі все вигоряло, барометр

уже третій день показував у конторі дощ (О. Гончар). 4. Даю тобі цей меч, **дарма що** ти не сильна (Леся Українка).

3. Через дефіс пишуться сполучники з підсилювальними частками: *отож-то, тим-то, тільки-но, тому-то*.

1. Добре, дуже б добре було, **якби-то** воно так сталося, як гадається (Т. Шевченко). 2. Миру над світом сяє маяк, **тим-то** спокійно свій невід рибак кидає в море, що піниться й грає (М. Рильський). 3. **Тільки-но** Хаєцький сів з товаришами снідати, за вікнами вдарила важка гармата (О. Гончар).

Питання для самоконтролю

1. Чому прийменник належать до службових слів? Які його службові функції?
2. Які прийменники пишуться окремо?
3. Які прийменники пишуться разом?
4. Які складні прийменники пишуться через дефіс?
5. Чому сполучник належить до службових слів?
6. Які є сполучники за значенням?
7. Які складні сполучники пишуться разом?
8. Які сполучники потрібно відрізняти від інших частин мови?
9. Які сполучники потрібно писати окремо, а які через дефіс?

Вправи до теми

Вправа 1. Випишіть словосполучення з прийменниками. Поясніть їх правопис. Уведіть їх у речення.

Бути поруч, випливати з-за туману, у зв'язку зі сніговими заносами, не край мені серця, на випадок паводку, на чолі полководця, інспекція в справах неповнолітніх, стояти збоку, ідемо назустріч святу, попід плавнями сяяла річка, на початку століття, оглянься навколо, вийшли назустріч, зайти всередину приміщення, працювати зі шляхетною метою, плисти впоперек річки, згідно з наказом, з метою подолання епідемії, їхати вздовж колії, сидіти навпроти, попри величезний вибір, завдяки дружбі, край села, не дивлячись у книгу, хай живе, назустріч вітру, попід горами, боротися з протягом, болить усередині, покреслено впоперек.

Вправа 2*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Тече вода (із) за гаю та (по) під горою. Хлюпочуться качаточка (по) між осокою (Т. Шевченко). 2. Геть (по) над морем, над хвилями синіми в'ються, не спиняться чаєчки білії (Леся Українка). 3. Ллється з (по) за хмар проміння тепле і голубувате (М. Рильський). 4. Дорога

гадюкою звивалася (в) здовж потоку (З. Тулуб). 5. Зелений вершник з сивих гір помчавсь горбкам (на) перекір (Р. Братунь). 6. (По) за хатами тяглися виноградники (І. Нечуй-Левицький). 7. (З) під лісового корча б'є джерельце руської, чистої тиші (Є. Гуцало). 8. (Під) час канікул я часто буваю в лісі.

Вправа 3*. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишуться прийменники: 1) разом; 2) через дефіс; 3) двома і більше словами.

(За) ради миру, (на) перекір знегодам, з (по) за хат, (із) за лісу, (на) зустріч бурі, (по) серед жит, (з) за дерев, (залежно) від обставин, (з) перед носа, (по) під вікнами, (на) прикінці відпусток, з (по) під воріт, (з) над річки, (по) за село, у (напрямку) до мене, (під) час бою, (в) наслідок чвар, (з) під коліс, (по) над хмари, (за) для вас, з (по) між гілля.

Підкресліть останню букву в останньому слові кожного сполучення слів. З цих букв прочитаєте закінчення вислову давньоримського оратора Цицерона: «Треба не тільки опанувати мудрість, а й...»

Вправа 4*. Випишіть сполучення слів у три колонки залежно від того, як пишеться частина, що в дужках: 1) разом; 2) окремо; 3) через дефіс.

Бо (ж) він орел, все (ж) не розумію, а (би) був хліб, цеб (то) я прошу, та (ж) це мій брат, якби (то) так було, коли (б) то діло йшло на лад, (тим) часом як усі мовчали, (як) би ж не він, немов (би) так і треба, тому (то) застерігаю, (при) тому смішний до сліз, сміх та (й) тільки, ніби (то) навмисне, хоч (би) хто один, то (ж) будь розумним, начеб (то) я осел, неначе (б) уві сні.

В останньому слові кожного сполучення слів підкресліть останню букву. З цих букв прочитаєте закінчення вислову Максима Горького: «Прекрасна посада

Вправа 5*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Глянь, моя сестроне, та (ж) я щаслива! (Леся Українка). 2. Ніч мине, як вже не раз минала, – то (ж) не дарма темрява тремтить (Леся Українка). 3. Як (би) я турбувався лиш про себе, вже б онімів давно від самоти (Д. Павличко). 4. Пам'ять могла б убити нас, коли (б) не мала рятівної властивості забувати (Л. Первомайський). 5. Одна в нас голова, хоч (би) ми як несли її високо (М. Рильський). 6. Вода палахкотіла жовтим вогнем, наче (б) то горіло ціле море (В. Шевчук). 7. Дарма (що) рудим називають, (за) те ж серце в нього золоте (О. Гончар). 8. Як (би) то далися орлині крила, за синім би морем милого знайшла (Т. Шевченко).

Вправа 6. Правильно запишіть прийменники у поданих словосполученнях. Поясніть їх правопис.

(За) для нас, з (по) між усіх, (по) між людьми, (на) чолі з Іваненком, (на) зустріч щастю, (на) зустріч з братом, (на) передодні свята, (у) напрямку до площі, (із) за рогу вулиці, (з) під матеріної опіки, вдивлятися (в) далечині, дивитися (в) гору, зібратися (в) гори, повторювати (в)третє, заглянути (в) третє вікно, прийшли

(у) двох, жили (у) двох кімнатах, у (ві) сні, покотився (з) гори зеленої, (по)над деревами, (по) під хмари, з (по) над гір, (з) над вершин.

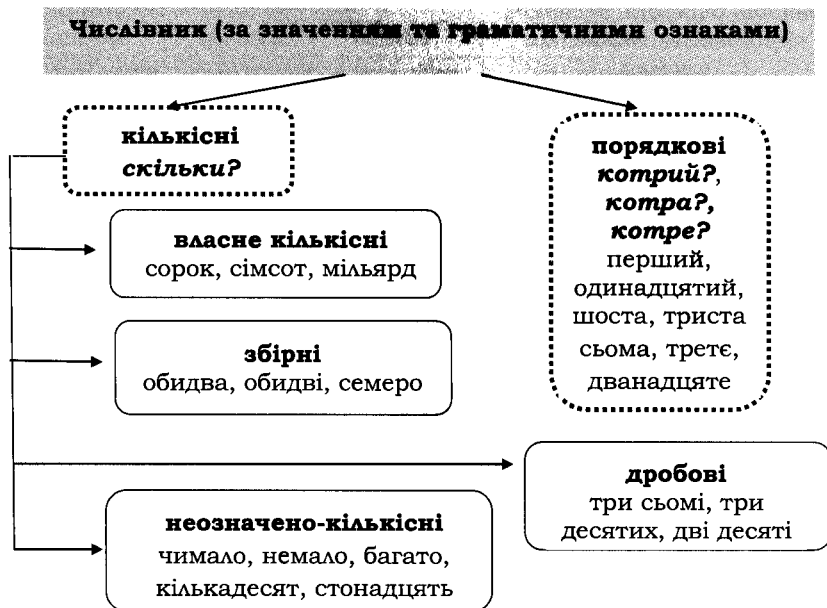
Вправа 7. Перекладіть прийменникові словосполучення з російської мови українською.

Прийти по делу. По собственной воле. В рассрочку. Не по силам. По закону. Приняться за работу. Поставить в пример. По указанию. По всем правилам. По последней моде. Принять во внимание. Принять к сведению. Работать по схеме. По моим сведениям. Послать по почте. В адрес. По прибытии. Поступать в университет. Читать на украинском языке. Войти в аудиторию. В столе. По причине. В течение. По заказу. Выйти из отдела. По истечении времени. Папка для бумаг. Вопреки желанию.

ТЕМА 7. ОСОБЛИВОСТІ ВІДМІНЮВАННЯ ЧИСЛІВНИКІВ ТА ЇХ ЗВ'ЯЗОК З ІМЕННИКАМИ

Розряди числівників за значенням

Числівник – це повнозначна частина мови, яка позначає кількість предметів або їхній порядок при лічбі й відповідає на питання *скільки?* *котрий?*

Хоч певне числове значення властиве й іншим словам, але це не числівники		
двійка, п'ятірка, раз, чверть, дюжина, десяток, пара, сотня, половина, шістка	ЩО?	іменники
дводенний, трьохактовий, стоокий, подвійний	ЯКИЙ?	прикметники
подвоїти, розтроїти	ЩО ЗРОБИТИ?	дієслова
подвоєний	ЯКИЙ?	дієприкметник
втрое, тричі, втричі, поодиноці, по-третє	ЯК?	прислівники

Правопис відмінкових форм числівників

Кількісні числівники

Розрізняють п'ять типів відмінювання числівників.

Числівник **один** становить особливий **тип відмінювання**. Він змінюється за родами, числами й відмінками, як займенник *той*.

Відм.	Одиниця					
	Чоловічий рід		Жіночий рід		Середній рід	
Н.	один		одна		одно (одне)	
Р.	одного		одної (однієї)		одним	
Д.	одному		одній		одному	
З.	один, одного		одну		одно (одне)	
О.	одним		одною (однією)		одним	
М.	(на) одному (-ім)		(на) одній		(на) одному (-ім)	
Відм.	Н.	Р.	Д.	З.	О.	М.
Множ.	одні	одних	одним	одні	одними	одних

Усі інші кількісні числівники змінюються лише за відмінками (числівник *два*, *обидва* в називному відмінку мають ще форми жіночого роду: *дві*, *обидві*).

За **II типом** відмінюються числівники **два, обидва, три, чотири, кілька, багато** та усі **збірні** (*двоє, троє, четверо*). Причому в непрямих відмінках числівник *обидва* втрачає частку **-два**, а збірні числівники втрачають суфікс **-еро**.

Н.	два	три	обидва	п'ятеро
Р.	двох	трьох	обох	п'ятьох
Д.	двом	трьом	обом	п'ятьом
З.	=Н. в. або Р. в.			
О.	двома	тьрьома	обома	п'ятьома (п'ятьма)
М.	(на) двох	(на) трьох	(на) обох	(на) п'ятьох

Числівники *чотири* і *багато* в орудному відмінку, як виняток, мають лише закінчення **-ма**: *чотирма, багатьма* (і *багатьома*).

За **III типом** відмінюються числівники від **п'яти** до **вісімдесяти** (крім *сорока*), **кільканадцять, кількадесять**. У складних числівниках цього типу (від *п'ятдесяти* до *вісімдесяти*) відмінюється лише друга частина. В основах числівників *шість, сім, вісім* чергуються голосні.

♣ У родовому, давальному, місцевому відмінках закінчення розрізняються за значенням іменника (істота чи неістота), з яким поєднується числівник.

Р.	восьми (дерев) вісьмох (студентів)	дванадцяти (столів) дванадцятьох (пацієнтів)
Д.	восьми (деревам) вісьмом (студентам)	дванадцяти (столам) дванадцятьом (пацієнтам)
М.	(на) восьми (деревах) вісьмох (студентах)	(на) дванадцяти (столах) дванадцятьох (пацієнтах)

Числівники від п'яти до двадцяти, тридцять, збірні

Н.	п'ять, п'ятеро	шість, шестеро	сім, семеро
Р.	п'яти, п'ятьох	шести, шістьох	семи, сімох
Д.	п'яти, п'ятьом	шести, шістьом	семи, сімом
З.	= Н.в. або Р.в.		
О.	п'ятьма, п'ятьома	шістьма, шістьома	сьома, сімома
М.	(на) п'яти, п'ятьох	(на) шести, шістьох	(на) семи, сімох

Н.	вісім, восьмеро	десять, десятеро	одинадцять
Р.	восьми, вісьмох	десяти, десятьох	одинадцяти, -тьох
Д.	восьми, вісьмом	десяти, десятьом	одинадцяти, -тьом
З.	=Н. в. або Р. в.		
О.	вісьма, вісьмома,	десятьма, десятьома	одинадцятьма, -тьома
М.	(на) восьми, вісьмох	(на) десяти, десятьох	(на) одинадцяти, -тьох

Числівники п'ятдесят – вісімдесят

У складних числівниках на позначення десятків змінюється лише друга частина (**-десят**):

Н.	п'ятдесят	шістдесят
Р.	п'ятдесяти, п'ятдесятьох	шістдесяти, шістдесятьох
Д.	п'ятдесяти, п'ятдесятьом	шістдесяти, шістдесятьом
З.	Н.в. або Р. в.	
О.	п'ятдесятьма, п'ятдесятьома	шістдесятьма, шістдесятьома
М.	(на) п'ятдесяти, п'ятдесятьох	(на) шістдесяти, шістдесятьох

За **IV типом** відмінюються числівники **сорок, дев'яносто, сто**. Ці числівники у всіх відмінках, крім називного і знахідного, мають однакове закінчення **-а**: до сорока днів, сорока робітників, з дев'яноста учнями, на ста сторінках.

За **V типом** відмінюються числівники від **двохсот до дев'ятисот**, а також **кількасот**. У цих числівників змінюються обидві частини: перша як числівник II або III типу, а друга – як іменник **місто** в множині. Пишуться вони разом.

Н.	двісті	п'ятсот
Р.	двохсот	п'ятисот
Д.	двомастам	п'ятистам
З.	= Н.в.	
О.	двомастами	п'ятьмастами, п'ятьомастами
М.	(на) двохстах	(на) п'ятистах, п'ятьохстах

Числівники **тисяча, мільйон, мільярд** відмінюються як іменники відповідної відміни і групи.

У **складених кількісних числівниках** (с к і л ь к и ?) відмінюються всі складові частини, у **порядкових** (к о т р и й ?) – тільки останнє слово.

К і л ь к і с н и й ч и с л і в н и к

П о р я д к о в и й ч и с л і в н и к

Н. тисяча сім
Р. тисячі семи
Д. тисячі семи
З. тисячу сім
О. тисячею сьома
М. (на) тисячі семи

Н. тисяча сьомий
Р. тисяча сьомого
Д. тисяча сьомому
З. як у Н. або Р.
О. тисяча сьомим
М. (на) тисяча сьомому

Дробові числівники

У дробових числівниках перша частина відмінюється як кількісний числівник, друга – як порядковий.

Числівники **півтора, півтори, півторапта** (150) не відмінюються.

Н.	<i>три п'яті</i>	чотири цілих <i>і дев'ять десятих</i>	<i>півтора (місяця)</i> <i>півтори (добы) = Р. в. одн.</i>
Р.	<i>трьох п'ятих</i>	чотирьох цілих <i>і дев'ятьох десятих</i>	<i>півтора (місяця).</i> <i>півтори (добы) = Р. в. одн</i>
Д.	<i>трьом п'ятим</i>	чотирьом цілим <i>і дев'ятьом десятим</i>	<i>півтора (місяцям) мн.</i> <i>півтори (добам) = Д. в. мн.</i>
З.	<i>три п'ятих</i>	чотири цілих <i>і дев'ять десятих</i>	<i>півтора (місяця)</i> <i>півтори (добы) = Р. в. одн.</i>
О.	<i>трьома п'ятими</i>	чотирма цілими <i>і дев'ятьма десятими</i>	<i>півтора (місяцями)</i> <i>півтори (добами) = О. в. мн.</i>
М.	<i>(на) трьох п'ятих</i>	(на) чотирьох цілих <i>і дев'ятьох десятих</i>	<i>(на) півтора (місяцях)</i> <i>півтори (добах) = М.в. мн.</i>

Зв'язок числівників з іменниками

Числівник	Форма іменника	Приклади
Один, -а, -е	Н. в. однини	один день, двадцять один метр
Два, три, чотири	Н. в. множини	два дні, сорок три метри, чотири тижні
Два, три, чотири + іменники з суф. -ин, + іменники, що змінюють основу, + ЧОЛОВІК	Р. в. однини	двадцять два киянина, три селянина, два друга, три чоловіка
Іменник + два, три, чотири	Р. в. множини	місяців три, днів чотири
П'ять ... двадцять, збірні	Р. в. множини	п'ять студентів, семеро дітей
Тисяча, мільйон, мільярд	Р. в. множини (незмінно)	тисяча тонн (тисячею тонн), мільйон гривень (мільйоном гривень)
Дробові	Р. в. однини (незмінно)	одна п'ята площі (одною п'ятою площі), три сьомі частини (трьома сьомими частини)
Нуль	Р. в. однини (незмінно)	нуль звука (нулем звука)
Півтора півтори	імен. чол. р. } імен. жін. р. } Р. в. одн.	півтора року, півтори доби
Півтораста	Р. в. множини	півтораста гривень
Складені числівники	За формою останнього слова	двадцять <u>один</u> студент, сорок <u>п'ять</u> метрів
Числівник + половина, чверть	За формою цілого числа	<u>два</u> з половиною вагони, <u>п'ять</u> з чвертю вагона
Дата + місяць	Р. в. однини (незмінно)	перше квітня, з восьмим березня

Збірні числівники поєднуються з:

- іменниками чол. р. (на позначення осіб, тварин) та спільного роду: *трое селян, троє горобців, двоє сиріт*;
- особовими займенниками: *нас п'ятеро, їх четверо*;
- іменниками невизначеного роду: *семеро дітей, троє осіб*;
- іменниками сер. р. II відміни та IV відміни: *двоє відер, четверо яблук, п'ятеро ведмежат, шестеро телят*;

- парними іменниками: *двоє окулярів, четверо ножиків, троє дверей.*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Іменники жіночого роду поєднуються лише зі словом *обидві*: *обидві жінки.*

УВАГА! Слово «пара» на позначення кількості парних предметів узгоджується тільки з кількісними числівниками: *дві пари чобіт.*

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «числівник».
2. Назвіть розряди числівників за значенням та граматичними ознаками.
3. Які виділяють типи числівників за будовою?
4. Як розрізняти числівники та інші частини мови?
5. Які типи відмінювання числівників ви знаєте?
6. Назвіть особливості відмінювання кількісних числівників.
7. Як відмінюються дробові числівники?
8. Як відмінюються порядкові числівники?
9. Як поєднуються іменники з числівниками?
10. З якими іменниками поєднуються збірні числівники?

Вправи до теми

Вправа 1. Прочитайте прислів'я та образні вислови. Як ви їх розумієте? Наведіть свої приклади приказок та прислів'їв з числівниками.

Говорить так, наче три дні хліба не їв.

Працює до сьомого поту.

Семеро одного не чекають.

У три дуги зігнути.

Робить п'яте через десяте.

Знаю, як свої п'ять пальців.

Вправа 2. Провідмініайте подані словосполучення.

Вісімнадцять зошитів, дві шостих кілограма, двадцять сім учнів, четверо хлоп'ят, одна третя кілометра, дванадцятро поросят.

Вправа 3. Перекладіть українською мовою.

1. Гроза продолжалась около двух часов (О. Пушкин). 2. Сечь состояла из шестидесяти с лишним куреней (М. Гоголь). 3. Лагуна отделена от моря двухъярусным валом (А. Арсеньев). 4. Мать с четырехлетним мальчиком переходила улицу (А. Павленко). 5. Это было в семидесятых годах (А. Толстой). 6. Двухмачтовая фелюга лениво

покачивається с боку на бок (О. Купрін). 7. Живет Балда в поповом доме, спит себе на соломе, ест за четверых, работает за семерых (О. Пушкин).

Вправа 4. Провідиняйте числівники.

Дві цілих одна друга кілометра, дев'ять цілих сім десятих процента, чотири цілих три сьомих метра, п'ятеро вікон, четверо дверей.

Вправа 5. Прочитайте. Напишіть речення, записуючи цифри словами.

До 783 додати 53.

Від 637 відняти 298.

Визначити добуток від множення 23 на 68.

Скільки разів 18 міститься в 1206?

Вправа 6. Запишіть цифри словами й розкрийте дужки. Поясність зв'язок числівників з іменниками.

11 (слива), 21 (яблуко), 3 (сестра), 2 (м'яч), 2 (стіл), 4 (дівчина), 2 (перо), 42 (хлопець), 3 (учень), 3 (брат), 3 (груша), 3 (вікно), 4 (товариш), 4 (книга), 4 (море), 4 (стілець).

Вправа 7*. Розкриваючи дужки, запишіть у дві колонки словосполучення: 1) у яких іменники мають закінчення -и, -і; 2) в яких іменники мають закінчення -а, -я.

Півтора (зошит), два (раз), чотири (оберемок), півтори (зміна), півтора (день), три (місяць), три (рядно), два (училище), два (острів), перед першим (грудень), два (озеро), два з половиною (вагон), два (апельсин), півтора (місяць).

Вправа 8*. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Високо в небі плавали два (яструб) (О. Десняк). 2. Поміж небом і землею рухались і рухались два живі (вогник) (М. Стельмах). 3. Ой у полі два (явір), ще й третій маленький (Нар. тв.). 4. Старий озирнувся на чотири (бік): степ лежав німий і принишклий (Гр. Тютюнник). 5. Лівий берег кипів, клекотав, ревів, скреготав тисячами (мотор, гусениця, колесо) (Л. Дмитерко). 6. Три (день) минуло, а лелеки не з'являлись (Ю. Збанацький). 7. Наше село нараховує п'ятдесят одну (хата) (Ю. Яновський).

Вправа 9. Перепишіть. Числа й скорочення запишіть словами, поставивши числівники в потрібному відмінку.

1. Найбільшим морем, що омиває Україну, є Чорне море, яке має площу близько 350 тис. км кв. Особливістю моря є зараженість його вод, починаючи з глибини 150-200 м, сірководнем. 2. Унаслідок виверження морського грязевого вулкану в Темрюцькій затоці Азовського моря в серпні 1988 р. на відстані 240 м від берега утворився острів площею близько 2700 м кв. та заввишки в південній частині 2,8 м над рівнем моря. 3. На Оболоні виявлено залишки

ранньослов'янських поселень I ст. до н. е. – 2 ст. н. е. та 6 – 7 ст. н. е.
4. На площі 25 тис. м кв. досліджено залишки 66 загинених жителів і
918 господарських ям (З підруч.).

Вправа 10. З поданими словосполученнями складіть речення. Запишіть числа словами і поясніть зв'язок числівників з іменниками.

11 фермерів, 39 місце, 155 кілометрів, 14 асоціацій, 80 земельних ділянок, 263 випускників школи.

Вправа 11. Перекладіть словосполучення українською мовою і складіть з ними речення.

Шестидесяти інженерів, на дев'яносто п'яти підприємствах, двомстам п'ятидесяти семи студентам, двома колегами, семи задач, на восьми сторінках, п'ятью дітьми, о восьмидесяти двох робочих, дванадцятьма столами.

Вправа 12. Утворіть кількісно-іменні сполуки.

3 (примірник), 42 (комп'ютер), 58 (боржник), 23 (стілець), 1/5 (кілометр), 4 (принтер), 342 (документ), 3 з половиною (метр), 133 (мешканець), 7 і 1/10 (день), 142 (американський долар), 3 (касовий апарат), 243 (слухач), 32 (будинок), 2 (сусід), 12 (місяць), 3 (місяць), 4 (директор), 44 (громадянин), півтора (зошит).

Вправа 13. Розкрийте дужки, узгодивши іменник з числівником.

Два (дід, голуб, дуб, красень, зуб, короп); три (син, килим, батько, професор, лікар, каменярь, тиждень); чотири (чоловік, селянин, харків'янин, вірменин, грузин); чотири з половиною (день, кілограм, келих); три з половиною (мішок, вечір, мільйон); п'ять з половиною (місяць, вік, аркуш); сім і одна третя (рік, гектар, віз); півтора (день, вечір, вікно); півтора (рік, пуд); сто і п'ятьдесят чотири (день, тиждень, століття).

Вправа 14. Розкрийте дужки, запишіть числа словами; обґрунтуйте зв'язок числівників з іменниками.

Відвантажили 465 (мішок); закупили 3 (тонна); здали 1,5 (мільйон гривень); замовили 20 (двері); їхали 9,5 (година); продали 1 (будинок); записалося 1000 (громадянин); купили 11 (комп'ютер); залишилося 6 (акція); 40 (орендні підприємства); 19 (замовлення); виписалося 2 (пацієнт), зайшло 4 (студентка); зустрічаємо 5 (угорець); працюємо 6 1/2 (година); в аудиторії 53 (студент); на фермі 122 (теля) і 34 (лоша); лежить 3 (плоскогубці) і 4 (ножиці); привезли 3 (двері); у кошику 3 (курча); проголосувало 152 (громадянин), виготовили 3 (двері) і 5 (ворота); купили 8 (ножиці) і 7 (ложка); з'явилося 58 (учасник); відповіло 4 (учень); на концерті 326 (слухач); 3,5 (година); на луці 17 (гуся); проїхало 6 (циган) і 7 (молдаванин); 25/8 (площа).

Вправа 15. Утворіть складні прикметники або іменники від наведених словосполучень.

а) 500 км, 45 процентів, 25 метрів, 80 років, 30 днів, 120 років, 300 років, 16 годин, 22 поверхи, 400 тонн, 175 кг, 6 дюймів, 3 години, 120 серій, 120 мільйонів, тисяча кг, 3 кімнати, 3 бали, 3 колеса, 22 відсотки, тисяча тонн, 3 комплекти, 3 кути, 95 тисяч, тисяча років, 150 літ, 48 годин, 40 км, 2 акти, 4 кольори, 2 елементи, 46 серій, 100 днів;

б) 25 кілограмів, 60 років, 157 днів, 345 кілометрів, 1 000 рук, 746 літрів, 7 тонн, 3000 літ, 259 вулиць, 356 метрів, 22 вагони, 594 грами, 3 поверхи, 50 років, 125 літ, 736 тонн, 69 центнерів, 54 секунди, 72 доби, 67 хвилини, 356 гектарів, 21 поверх.

Вправа 16. Перекладіть подані словосполучення українською мовою.

Двухмачтовая яхта, трехсотшестидесятикилограммовый станок, двухсотпятидесятилетний юбилей, трехтысячный житель, поздравить с семидесятилетием, семидесятипятипроцентный, двухразовый, четырехактный спектакль, стосорокашестисерийный фильм, трехэтажный дом, четырехбальный шторм.

Тестові завдання для самоконтролю

1. До чоловічого роду належать усі іменники рядка:

А Токіо, ступінь, Оріноко, салямі
Б кір, розпродаж, дріб, Огайо (штат)
В ампула, ООН, кенгуру, міль
Г розкіш, поні, вуаль, кольє
Д ступінь, путь, тюль, жалє

2. До жіночого роду належать усі іменники рядка:

А міс, жирафа, діагональ, Чилі
Б нежить, листоноша, дівчина, туш
В дівча, теля, фрекен, ніч
Г щирість, пані, біль, тюль
Д плакса, суддя, путь, леді

3. До середнього роду належать усі іменники рядка:

А акварель, корито, депо, лібрето
Б Чилі, алое, нетто, збіжжя
В Міссісіпі, брутто, піддашшя, ягня
Г Онтаріо (озеро), Баку, паливо, таксі
Д шосе, світло, цеце, батько

4. До спільного роду належать усі іменники рядка:

А доцент, інженер, секретар, нікчема
Б нечупара, невдаха, листоноша, соня

В солдат, Дюма, шимпанзе, староста
Г сорока, професор, білоручка, підлиза
Д лікар, плакса, перукар, листоноша

5. *Форми однини та множини мають усі іменники рядка:*

А Полісся, киянин, кріпак, кріпацтво
Б добро, вчитель, стежка, ліс
В князь, рушниця, село, стілець
Г золото, ніжність, каблучка, млин
Д пролісок, бджола, прислів'я, учитель

6. *Форму лише однини мають усі іменники рядка:*

А дорога, колосся, ключ, пюре
Б коріння, братерство, добро, сметана
В радіо, урожай, сани, Карпати
Г обличчя, стаття, собака, іменини
Д коридор, ліки, лікар, лікарня

7. *Форму лише множини мають усі іменники рядка:*

А двері, сходи, ночви, недоїдки
Б граблі, сани, ковзани, Онтаріо
В ваги, вила, шори, Тбілісі
Г ноші, макарони, Міссурі, Міссісіпі
Д Чернівці, Лубни, пахощі, чоботи

8. *У род. відм. однини закінчення -у (-ю) мають усі іменники ч. р. рядка:*

А футбол, гектар, фольклор, роман
Б гнів, автобус, вальс, сум
В ансамбль, Бут, Сибір, сніг
Г зошит, ураган, Амур, хокей
Д вальс, центнер, інститут, університет

9. *У род. відм. однини закінчення -а (-я) мають усі іменники ч. р. рядка:*

А вокзал, жираф, патріарх, ерудит
Б материк, медик, тигр, прямокутник
В водоспад, егоїст, атом, вересень
Г переліг, Острог, мікроб, вечір
Д понеділок, Дністер, десяток, атлас

10. *У род. відм. однини закінчення -а (-я) і -у (-ю) залежно від значення чи наголосу мають усі іменники ч. р. рядка:*

А Єгипет, Петербург, прибуток, ремонт
Б ручай, колектив, том, рай
В гіпс, міф, біль, галас
Г аврал, фейлетон, нарис, Афганістан
Д паркан, міст, пліт, термін

11. Невідмінюваними є всі іменники рядка:

- А кава, Гвантанамо, Сочі, Бразилія
- Б Панама, Чилі, Перу, Гондурас
- В Сулавесі, Тбілісі, Міссісіпі, Міссурі
- Г Окінава, Хонсю, Токіо, решето
- Д пальто, відро, фойє, резюме

12. Ступені порівняння можна утворити від усіх прикметників рядка:

- А сліпий, приємний, синій, гучний
- Б красивий, м'який, високий, глибокий
- В глухий, чорний, товстий, цікавий
- Г білуватий, лисячий, надзвичайний, цікавий
- Д лисий, довгий, гранітний, смачний, німий

13. Неправильно форму ступеня порівняння прикметника утворено в реченні:

- А Жінка мала якнайскромніший вигляд.
- Б Хома там самий активніший.
- В Найдорожчий кришталь стояв у Марії в серванті.
- Г Найвища у світі трава – бамбук.
- Д Наймиліше слова на світі – матуся.

14. Усі форми прикметників найвищого ступеня порівняння правильні в рядку:

- А самий найзаможніший, найцікавіший, не дуже свіжий, нездоланий
- Б найсміливіший від усіх, дуже вигідний, занадто самовпевнений, найчасливіший
- В якнайдужчий, щонайменший, якнайбільший, щонайлютіший
- Г найбільш великий, найменш достойніший, височезний, незбагнений
- Д чемніший, гіркіший, найбільш нижчий, добріший

15. Помилку у відмінюванні кількісних числівників (Р. в., Д. в., О.в., М. в.) допущено в рядку

- А п'ятидесяти, п'ятдесятьом, п'ятдесятьма, на п'ятдесятьох
- Б п'ятисот, п'ятистам, п'ятьмастами, на п'ятистах
- В трьохсот, трьомстам, трьомастами, на трьохстах
- Г дев'ятисот, дев'ятистам, дев'ятьмастами, на дев'ятистах
- Д вісімдесяти, вісімдесятьом, вісімдесятьма, на вісімдесятьох

16. Помилки у відмінкових формах кількісних числівників допущено в рядку:

- А на восьмистах, п'ятьмастами, на трьохстах
- Б із сорока восьми, сімдесятьма, двох тисяч восьмисот
- В трьомами, з чотиристах сімдесяти восьми, п'ятдесяти
- Г сімдесяти дев'яти, дев'ятьмастами, дев'яноста
- Д п'ятдесят трьох, сорока восьми, дев'ятисот дев'яноста п'яти

17. Правильно поєднано іменники з числівниками в рядку:

- А вісім відсотків
- Б чотири окуляри
- В півтора рази
- Г тридцять чотири грибів
- Д два з половиною вагона

18. Через дефіс усі прислівники та прислівникові сполучення треба писати в рядку:

- А коли/не/коли, на/в/з/догін, по/маленьку, у/наслідок
- Б ледве/ледве, врешті/решт, десь/не/десь, часто/густо
- В по/своєму, по/одинці, десь/інколи, ні/на/гріш
- Г з/на/двору, на/в/проти, сам/на/сам, спід/споду
- Д без/відома, на/зло, на/віки, десь/інде

19. Разом усі прислівники та прислівникові сполучення треба писати в рядку:

- А в/цілому, по/людськи, слово/в/слово, з/рештою
- Б спід/тишка, чим/дуж, на/різно, по/часті
- В на/жаль, волею/не/волею, з/переляку, в/розсип
- Г в/нагороду, то/рік, хтозна/що, сто/крат
- Д за/ради, сам/на/сам, по/тихеньку, без/кінця/краю

20. Окремо всі прислівники та прислівникові сполучення треба писати в рядку:

- А з/нічев'я, до/загину, за/рахунок, без/просипу
- Б за/надто, без/угаву, до/часу, до/побачення
- В коли/не/коли, по/всяк/час, без/краю, по/сусідству
- Г без/відома, до/пуття, до/снаги, на/прощання
- Д до/нині, до/вподоби, в/обріз, на/вибір

21. Разом усі прислівники та прислівникові сполучення треба писати в рядку:

- А по/маленьку, до/віку, на/осліп, мимо/хідь
- Б в/цілому, по/всяк/день, без/сліду, о/півночі
- В на/передодні, за/молоду, до/смаку, на/славу
- Г по/за/торік, по/одному, на/вмисно, в/зимку
- Д до/діла, поза/сумнівом, з/дому, до/сих/пір

22. Помилки в написанні прийменників допущено в рядку:

- А усередині, з-понад, в ім'я, наперекір
- Б назустріч, наперекір, спочатку, впоперек
- В з-під, на чолі, згідно з, в справі
- Г з-посеред, окрім, поруч, внаслідок
- Д з-заду, підкінець, заради, з метою

23. Помилки в написанні сполучників допущено в рядку:

- А немовбито, буцімто, тільки-но, або ж
- Б не зважаючи на те що, начебто, немовби, себто
- В колиб то, мовбито, адже ж, хоча б
- Г дарма що, так що, нібито, зате, отже ж
- Д тому-то, тільки-но, аджеж, отож.

24. Частка НЕ пишеться окремо з усіма словами рядка:

- А ще не/збудований, не/мічний, не/виконавши проект, не/навість
- Б не/вивчені ще проблеми; не/зчувся, як заснув; не/знаючи броду
- В не/дорого, а дешево, не/зводячи очей, не/потрібно дякувати, не/захищений від вітру
- Г не/часто, не/закінчений вчасно, не/забаром, не/довірливо
- Д не/далеко, а поряд; не/дорого; не/зчутися; не/посильне завдання

25. Усі займенники треба писати через дефіс у рядку:

- А чого/небудь, хтозна/що, будь/який, казна/хто
- Б де/кому, аби/хто, де/кому, якого/небудь
- В казна/чим, ні/якому, аби/когось, ні/чим
- Г хтозна/чому, аби/якому, який/небудь, який/сь
- Д аби/чому, ні/який, хтозна/що, що/небудь

26. Усі виділені слова є прийменниками в рядку:

- А бути **поруч**, впливати **з-за** туману
- Б **у зв'язку** зі сніговими заносами, **не** край мені серця
- В **на випадок** паводку, **на** чолі полководця
- Г інспекція **в** справах неповнолітніх, стояти **збоку**
- Д ідемо **назустріч** святу, **попід** плавнями сяjala річка

27. Усі виділені слова є прийменниками в рядку:

- А **усередині** хати, **коло** звужується
- Б стояти **коло** тину, прекрасний **край**
- В **поміж** людей, **край** лісу
- Г зробити **наперекір**, **всупереч** логіці
- Д **попереду** йде молодь, сидіти **поруч** з мамою

28. Виділене слово є прийменником у реченні:

- А Запрошуємо **на/зустріч** молодь 16-25 років.
- Б **На/зустріч** узбережжю море котить литво бурунів.
- В Школярі зібрались **на/зустріч** з ветеранами.
- Г Вітер дув **на/зустріч**.
- Д Раптом **на/зустріч** три хлопчики.

29. Виділене слово є прийменником у реченні:

- А Десь **з/боку** високо підпадьомкає перепел.
- Б Видно, як під тоненькою шкірою **з/боку** калатає серце.

В Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом **з/боку** в бік, наче питаючи: чого тобі?

Г Шелестить тільки очерет, та іноді десь **з/боку** зашарудить болотний щур.

Д Чіпка йшов **з/боку** отари.

30. Немає частки в реченні:

А Чи можна забути, як шуміли гаї у моїй стороні?

Б Як радісно мені, що знову сніг розтане й зелене убрання одягнуть дерева.

В Учитель мій! Ось ти ідеш повільною ходою і слухаєш, як день шумить життям.

Г І просто вниз, під гору, у долині – Обухівка, немов хтось жменюю сійнув зерно золотаве в чорну ріллю.

Д Лиш сняться грози лихоліть...

31. Частку вжито в реченні:

А Хто полю годить, тому жито родить.

Б Губи аж бринять від холоду.

В Коли листя жовтіє, ліс і поле смутніє.

Г Чим темніша ніч, тим ясніші зорі.

Д Нема ранку без вечора.

32. Виділене слово є сполучником і його треба писати разом у реченні:

А **Що/б** жить – ні в кого права не питаюсь.

Б Ну **що/б**, здавалося, слова.

В Може, дівчина не любить **за/те**, що убогий.

Г **Як/би** я тепер хотіла у мале човенце сісти.

Д Відповідь була **та/ж**.

33. Виділене слово є сполучником і його треба писати разом у реченні:

А В криницю старості не заглядай, **про/те**, яким ти будеш, не гадай.

Б Та пільма не так уже мучила Соломію, **про/те** вогкий холод проймав її наскрізь.

В **То/ж** дядько Лев сидітиме в тій хижі, а він нам приятель.

Г Та й вона **те/ж** казала.

Д **Як/що** трапиться – нарікайте на себе.

34. Виділене сполучення слів не є сполучником і тому треба писати окремо в реченні:

А На **те/ж** і шука в морі, щоб карась не дрімав.

Б Життя таке коротке – **то/ж** спішімо робити добро.

В Не радий хрін тертушці, а **про/те** на кожній танцює.

Г Взимку холодно, **за/те** комарі не кусають.

Д Русалка зникає в тумані, потерчата **те/ж** зникають.

35. Виділене сполучення слів не є сполучником і тому треба писати окремо є реченні:

А **Як/що** зовсім пізно повертались, то вчитель брав школярську нашу бригаду до себе ночувати.

Б **Як/би** ж то знаття, де я опинився.

В У лісі ж не самії дерева, – **та/ж** тут багато різної є сили.

Г Я **при/тому** не був і нічого сказати про це не можу.

Д **Що/б** тебе, малого, взяли на ярмарок, це треба було заслужити...

Розділ VII

Стилістика

простих речень

ТЕМИ:

1. Види простих речень і відтінки їх значень.
2. Пунктограми у простому реченні. Тире між підметом і присудком.
3. Розділові знаки при однорідних членах речення та узагальнювальних словах.
4. Пунктограми при відокремлених другорядних членах речення. Відокремлені й невідокремлені означення. Відокремлені прикладки. Відокремлені додатки.
5. Пунктограми при відокремлених другорядних членах речення. Відокремлені уточнювальні члени речення. Відокремлені обставини.
6. Розділові знаки при вставних словах, звертаннях та вигуках.

❖ Студенти повинні знати:

- види речень за метою висловлювання та структурою, види простих речень;
- структурно-семантичні особливості односкладних речень, їх типи за способом вираження головного члена;
- типи ускладнювальних елементів;
- умови відокремлення членів речення та основні правила відокремлення другорядних членів речення;
- типи звертань і вставних слів;
- правила вживання розділових знаків у реченнях зі звертаннями, вставними словами і вставленими компонентами.

❖ Студенти повинні вміти:

- аналізувати прості речення;
- розрізняти двоскладні та односкладні, повні й неповні прості речення;
- правильно ставити розділові знаки між підметом і присудком та в неповному реченні;
- розрізняти ускладнювальні елементи речень;
- відрізняти звертання від підмета, вставні слова від однозвучних слів, що є членами речення;
- ставити розділові знаки у реченнях з ускладнювальними елементами.

ТЕМА 1. ВИДИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ І ВІДТІНКИ ЇХ ЗНАЧЕНЬ

Речення – граматично й інтонаційно оформлена синтаксична одиниця, що виражає закінчену думку.

У реченні виділяють **граматичну основу**, яку складають головні члени речення – *підмет* та *присудок* або тільки один головний член речення.

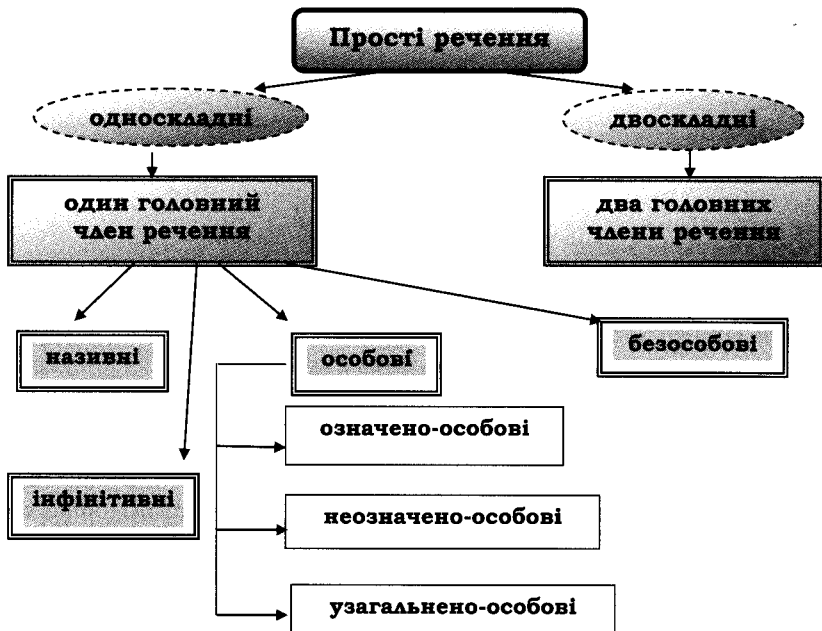
Будова речення визначається кількістю граматичних основ. Речення з однією граматичною основою – **просте речення**, з двома або більше – **складне**.

Червоніло ціле море колосків пшениці (М. Коцюбинський) – *просте речення*; Мене води́ло в безвісті життя, та я верта́вся на свої пороги (А. Малишко) – *складне речення*.

Речення розрізняються за метою повідомлення (розповідне, питальне, спонукальне), за емоційним забарвленням (окличне, неокличне).

Все можна виправдати високою метою, та тільки не порожнечу душі (П. Тичина). Яка орда нам гідність притоптала? (Л. Костенко). Хай зачекає втома на порозі, а ти побудь, побудь на самоті (М. Ткач).

За наявністю головних членів речення прості речення поділяються на **односкладні** та **двоскладні**.

Односкладні речення – це такі речення, граматична основа яких має у своєму складі лише один головний член (підмет або присудок), другий головний член не потрібний, бо зміст речення зрозумілий без нього.

Односкладні речення, як і двоскладні, можуть бути непоширеними (*Літо. Погода. Відпочиваємо.*) і поширеними (*Довгождане літо. Чудова погода. Весело відпочиваємо.*).

Односкладні речення можуть бути частинами складного речення: *Заграй мені мелодію любові, ту, без якої холодно словам* (Л. Костенко).

Розрізняють кілька типів односкладних речень із головним членом-присудком.

Означено-особові речення – це речення, в яких головний член вказує на те, що дія виконується або виконуватиметься певним предметом чи особою, і який виражений дієсловом у формі 1-ї або 2-ї особи однини чи множини теперішнього або майбутнього часу дійсного способу [*Пойдемо поговорити з лісом ...; Відмикаю світанок скрипичним ключем* (Л. Костенко)] і дієсловом наказового способу [*Зиграй мені осінній плач калини* (Л. Костенко)]. На певну дійову особу (я, ти, ми, ви) в **означено-особових** реченнях вказують **особові закінчення** дієслів-присудків (*розумію, розумієш, розуміємо, розумієте; зрозумію, зрозумієш, зрозуміємо, зрозумієте; зрозумій, зрозуміймо, зрозумійте*).

Означено-особові речення часто виражають різні спонукання до дії – прохання, накази, побажання, заклики: *Бережи рідну землю! Любіть травинку, і тваринку, і сонце завтрашнього дня...* (Л. Костенко).

Неозначено-особові речення – це такі речення, в яких дійова особа мислиться неозначено, більша увага зосереджена на дії, на події. Присудок у неозначено-особових реченнях виражається дієсловом у 3-й особі множини минулого, теперішнього чи майбутнього часу: *Задзвонили у Констанці рано в усі дзвони* (Т. Шевченко). У газетах детально описують події тижня. *Виступ президента покажуть* по телебаченню.

Неозначено-особові речення широко вживаються в науковому стилі: У давнину писали на глиняних табличках, папірусах, пергаменті.

Узагальнено-особові речення – це речення, в яких присудок виражається формою 2-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу (рідше – 3-ї особи множини та наказового способу), але виконувач дії не називається, бо дію може виконувати кожен. Узагальнено-особові речення вживаються переважно у приказах та прислів'ях, а також у художньому стилі мовлення: *Шилом моря не нагрієш. Готуй сани влітку. На переправі коней не міняють* (Нар. тв.).

У безособових реченнях дійова особа граматично не визначається. Головний член виражений:

➤ безособовим або особовим, що має безособове значення, дієсловом: Смеркалося... Огнем кругом запалало (Т. Шевченко). А на небі зчинилась гуркотнява: кидало колоддям, ламало, трощило (С. Васильченко);

➤ дієслівними формами на **-но, -то**:

Ранено в груди тяжко, а волосся тільки обсмалено порохом (А. Головка);

➤ прислівником (зі зв'язкою або без неї): У коморі було тихенько, як у вусі (Марко Вовчок). Так тихо, тихо скрізь (П. Тичина);

➤ словами **нема, немає, не було, не буде**, при яких є додаток у родовому відмінку: Ніде немає літа (Л. Костенко).

Безособові речення часто трапляються в художньому стилі мовлення.

Інфінітивні речення – односкладні речення, головний член яких виражений інфінітивом (неозначеною формою дієслова) або інфінітивом у поєднанні з прислівником чи присудковими словами **треба, можна, жаль, шкода, слід**: Вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Симоненко). Ніколи не забути шкільних років.

Односкладні речення з головним членом-підметом – це **називні речення**, в яких стверджується наявність предметів чи явищ. Головний член виражається іменником у називному відмінку (*Хвилини. Дні. Роки.*). При ньому в реченні можуть бути означення і додатки: Пекучий день... Лісів солодка млява... Смага стежок... Сонливі левади... (Л. Костенко).

Іноколи називні речення можуть починатися вказівними частками **ось, он**: Он Говерла. Ось гуцульський край.

Називні речення вимовляються з інтонацією повідомлення. Вони часто вживаються в художньому, публіцистичному та розмовному стилях мовлення.

Двоскладне речення – речення, у якому обов'язково повинні бути обидва головні члени – підмет і присудок. Наприклад, речення *Я так люблю зимові вечори в людському домі, де зростають діти* (І. Жиленко); *Адже це уже не дивно, що ми твердо, супротивно, владно устаєм* (П. Тичина) складаються з двох простих двоскладних повних речень (синтаксичні центри – я люблю, діти зростають, це не дивно, ми устаєм).

У двоскладному реченні якийсь **головний член може бути пропущений**, але він легко встановлюється з контексту або ситуації. Наприклад, у реченні *Ранні пташки росу п'ють, а пізні – сльози ллють* (Нар. тв.) у другій частині немає підмета, але він доміслюється з контексту: пізні пташки сльози ллють. Тому таке речення є двоскладним неповним. Поза контекстом такі речення незрозумілі.

Іноді присудок у реченні може бути відсутній, і не відчувається потреби в ньому – він, так би мовити, самоочевидний, тобто випливає зі змісту самого речення: *А тут і Чіпка в хату* (Панас Мирний).

Найчастіше це трапляється в описах та ремарках: *Село. Праворуч хата, навкруги город, заплетений лозою; в городі біля хати, з причілку, квітки, соняшники і маленька верба* (М. Кропивницький).

У таких реченнях є обставини місця (що стосуються присудків), а самі речення констатують переважно розміщення або пересування когось або чогось у просторі. До наявних у них підмета і обставини легко домислюється присудок: *ворота й хвіртка стоять, найдорожче й найважче чекає, Чіпка заявився, хата стоїть, город розкинувся, квітки, соняшники і верба ростуть*. Ці речення також двоскладні неповні.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть найголовніші ознаки речення.
2. Як поділяються речення за граматичною основою?
3. Які види односкладних простих речень визначають?
4. Що визначає тип односкладного речення?
5. Які речення називаються двоскладними?
6. Коли двоскладне речення є неповним?

Вправи до теми

Вправа 1. Прочитайте і запишіть речення. Визначте вид односкладного речення. Підкресліть головний член.

1. Хочу слухати забуті пісні, хочу бачити місячні плями (В. Сосюра).
2. Оце, синку, як прийдеш, то на стіл поклади хліб... (М. Зарудний).
3. Не рони, вербо, сліз над водою. 4. Разом ходімо в майбутнє. 5. Сади свій сад, плекай свої надії. 6. Нас зустрічають хлібом-сіллю (З те. Лесі Українки).
7. Шукайте цензора в собі (А. Костенко).
8. І знов лечу. 9. І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій не забудьте пом'янути незлим тихим словом (З тв. Т. Шевченка).
10. Розплющую очі і раптом бачу: у вікнах голубе небо і віти беріз (М. Коцюбинський).
11. Мною надто піклуються (Ю. Смолич).
12. І просить вітер у бійця: постій зі мною до кінця (А. Малишко).
13. Весною в селі встають рано (Гр. Тютюнник).
14. Його побачили давно (Ю. Збанацький).

Вправа 2. Спишіть речення. Розмежуйте означено-особові та узагальнено-особові. Чи є серед поданих речень неозначено-особові?

1. Дай, серце, волю нетерплячим крилам, затріпочи, розвійся і полинь (М. Рильський).
2. Учора ділянку зорали, засіяли добірним зерном (З газ.).
3. Скажеш – не вернеш, напишеш – не зітреш. 4. Бур'ян знищиш – урожай підвищиш. 5. На те коня купують, щоб не спотикався (Нар. тв.).
6. Поклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші

(О. Довженко). 7. Посадили над козаком явір та калину (Т. Шевченко). 8. Нещадні будьмо до найменших хиб... (О. Підсуха).

Вправа 3. Спишіть, назвіть безособові речення, визначте, чим виражений присудок.

1. Їм обом стало жаль молодого деревця (М. Коцюбинський). 2. Дуже недобре діло брехати! 3. У першому ряду було добре видно Петрові Брюховецького з гетьманською булавою (П. Куліш). 4. Спокійно стало в лісі. Спокійно і буденно (О. Кобилянська). 5. Доводилось вам їхати пізньої весни чи раннього літа по Україні? (Панас Мирний). 6. Пахне морем і озоном від притихлої землі (М. Рильський). 7. Світає. Край неба палає. 8. Не спалося, – а ніч, як море (Т. Шевченко).

Вправа 4. Перебудуйте подані двоскладні речення в односкладні безособові.

1. Вода розірвала греблю. 2. Пахне спечений хліб. 3. З відкритих дверей віє холод. 4. Архітектори запроектували нове місто. 5. Я був веселий. 6. У полі запахи волошки. 7. Вода залила береги. 8. Раптом повіяли степові пахощі. 9. Я був сумний. 10. Обабіч дороги посаджені яблуні.

ТЕМА 2. ПУНКТОГРАМИ У ПРОСТОМУ РЕЧЕННІ. ТИРЕ МІЖ ПІДМЕТОМ І ПРИСУДКОМ

Між підметом (групою підмета) і присудком (групою присудка) може вживатися **тільки тире**. Найчастіше ставиться на місці пропущеного в теперішньому часі дієслова-зв'язки **бути (є)** при складеному іменному присудку.

Тире ставимо		
1	Якщо підмет та іменна частина складеного присудка виражені іменниками в Н. в.	<u>Краса</u> любові – то найвища на землі <u>краса</u> (В. Сосюра).
2	Коли підмет і присудок виражені неозначеною формою дієслова.	<u>Вік прожити</u> – не ниву <u>перейти</u> гомінку (А. Малишко). <u>Лиш боротись</u> – значить <u>жить</u> (І. Франко).
3	Якщо один головний член речення виражений інфінітивом, а другий – іменником у Н. в.	<u>Стояти над своїм життям</u> – це велика <u>цесть</u> (Ю. Яновський). <u>Найвище уміння</u> – почати спочатку <u>життя</u> ... (Л. Костенко).

4	Якщо обидва головні члени речення виражені числівниками.	<u>Два на п'ять – десять</u>
5	Якщо перед присудком стоять частки це, то, ось, значить.	<u>Поезія – це завжди неповторність</u> (Л. Костенко). <u>Червоне – то любов, а чорне – то жирба</u> (Д. Павличко).

Тире не ставимо		
1	Якщо іменна частина складеного присудка виражена займенником, прикметником, дієприкметником, порядковим числівником.	<u>Ніч прекрасна. Море тихе і спокійне. Небо закрите хмарами. Сірим серпанком закладані поля. Він наш, а ми твої. У списку я перший.</u>
2	Якщо підмет виражений займенником. !!! Якщо на підмет-займенник падає логічний наголос, тире ставимо.	<u>Я син свого часу</u> (О. Довженко). <u>Ти моя молитва, ти моя розпука вікова</u> (В. Симоненко). <u>Вона – саме народу, його душа, його</u> (Л. Костенко).
3	Якщо перед присудком, що має порівняльне значення, стоять сполучники як, мов, ніби, наче. Проте тире ставимо лише при логічно наголошеному присудку.	<u>Промені як вії сонячних очей</u> (П. Тичина). <u>Вечірня радість – мов далекі дзвони</u> (М. Рильський). <u>Весна – неначе карусель</u> (Б.-І. Антонич).
4	Якщо підмет виражений словами це, то , тире ставимо залежно від логічного наголосу.	<u>Ця дівчина не просто так Маруся. Це – голос наш Це – пісня. Це – душа</u> (Л. Костенко).
5	Якщо перед присудком, вираженим іменником, стоїть частка не.	<u>Серце не камінь. Молодість – буйність, а старість не радість</u> (Нар. тв.).
6	Якщо присудок стоїть перед підметом.	Воістину <u>прекрасний світ вночі</u> (Є. Плужник).
7	Якщо присудок виражений іменником чи займенником у непрямих відмінках.	<u>Я від коріння. Я із первовіку</u> (Б. Олійник).

Тире в неповному реченні

Прості речення за наявністю головних і другорядних членів поділяються на **повні й неповні**. У повному реченні є всі потрібні для висловлювання думки члени речення, у неповному пропущено один або кілька членів, головних чи другорядних, але їх можна легко відтворити:
➤ із попередніх речень або його частин:

Шабля рани́ть ті́ло, а сло́во – ду́шу (Нар. тв.) – у другій частині складного речення пропущено слово *рани́ть*;

➤ зі змісту самого неповного речення:

Сиві ма́льви при доро́гах на Воли́ні (Л. Костенко) – пропущено слово *росту́ть*.

Коли на місці пропуску у вимові робиться пауза, то на письмі ставиться тире: *Дере́во ми́цне корі́нням, а лю́дина – дру́зями* (Нар. тв.).

РОЗРІЗНЯЙТЕ! Односкладні речення не можна вважати неповними на тій підставі, що в них немає другого головного члена речення. Підмет чи присудок у них не пропущено, він просто не потрібний.

Питання для самоконтролю

1. Які функції виконує знак тире в писемному мовленні?
2. Коли ставиться тире між підметом і присудком?
3. Коли тире не ставиться між підметом і присудком?
4. За якою ознакою двоскладні речення поділяються на повні і неповні?
5. Коли ставиться тире в неповному реченні?

Вправи до теми

Вправа 1. Перепишіть речення, підкресліть підмети та присудки. Визначте, які речення є двоскладними. Поясніть уживання тире між підметом і присудком.

1. Українська літературна мова – органічна частина й знаряддя національної культури (З газ.).
2. Незалежність – заслуга всього народу, багатьох його поколінь (І. Дзюба).
3. Слово – це найтонший різець, здатний доторкнутися до найніжнішої рисочки людського характеру.
4. Вміти користуватися ним – велике мистецтво (В. Сухомлинський).
5. Читання – одне із найважливіших занять у самоосвіті (І. Наумченко).
6. Сумніви – це перший крок до філософії (Д. Дідро).
7. Життя прожити – не поле перейти (Нар. тв.).
8. Мовлення – поняття не тільки лінгвістичне, а й психологічне, педагогічне, естетичне, етичне тощо.
9. Провідна вимога мовного етикету – ввічливість, уважність і чемність співрозмовників (М. Стельмахович).
10. Розділові знаки – це як ногті знаки.
11. Вони міцно тримають текст і не дають йому розсипатися (К. Паустовський).
12. «Маленьке вечірне

інтермецо» – одна з цікавих оригінальних книжок відомого українського прозаїка Валерія Шевчука (З журн.).

Вправа 2. Визначте головні члени речення. Поставте, де потрібно, тире. Поясніть свій вибір.

1. Синтаксичне призначення дієслова виконувати роль присудка. 2. Заступають дієслово в ролі присудка інші частини мови, зокрема прикметники та іменники. 3. Ми свідки великої події, творці своєї нації, своєї держави (З газ.). 4. Виховання також справа державна. 5. Вміло користуватися невичерпними синонімічними багатствами граматики мовленнєве мистецтво (І. Вихованець). 6. Постійну працю полегшує звичка (Демокріт). 7. Людина народжена для діяльності... (Д. Дідро). 8. Праця один з найкращих вихователів характеру (С. Смайлс).

ІІ. 1. Самозакоханий не має суперника (Б. Франклін). 2. Тримавши в руках скрипку, людина не здатна зробити погане (Г. Скворода). 3. Заздрісник сам причина свого нещастя й сам собі ворог (Демокріт). 4. Жодна мудра людина ніколи не бажала бути молодшою (Д. Свіфт). 5. Людський інтелект це здатність абстрактно мислити й вирішувати проблеми (З моногр.). 6. Перші кроки завжди найважчі (Р. Тагор). 7. Вільний час це аж ніяк не солодке неробство (І. Топан). 8. Мовчання це велике вміння вести бесіду (Б. Хазіт).

Вправа 3. Розставте розділові знаки. Поясніть свій вибір.

1. Є заповідь – прощати ворогам нашим. 2. Але нема заповіді прощати нашим колишнім друзям. 3. Інтелектуальність це постійна практика мислення (К. Медічі). 4. Нічого не робити й не існувати для людини одне й те саме (Вольтер). 5. Найбільша розкіш на світі це розкіш людського спілкування (А. Екзюпері). 6. Музика спонукає нас красномовно мислити! (Р. Емерсон). 7. Окресла глибоких думок ясність! (Я. Вовенарс). Бери вершину матимеш середину! (Г. Скворода). 8. У жінки все серце, навіть голова (Ж. Поль). 9. Ніколи не говорять про себе погано! Це роблять ваші друзі (П. Меріме). 10. Усі радості життя в творчості. 11. Творити значить вбивати смерть! (Р. Ролан). 12. Розлука це солодкий біль, поділений на двох (В. Шекспір).

Вправа 4. Випишіть неповні речення. Усно поясніть розділові знаки.

Австрійський композитор Моцарт з п'яти років складав музичні твори, а в шість – став знаменитим музикантом світу.

У дев'ять років Леся Українка написала свій перший вірш «Надія», а в чотирнадцять – підручник з історії для брата Михайла.

Павло Яблочков – винахідник електричної лампочки. У дванадцять років він зробив землемірний прилад.

Йожеф Віро – знаменитий угорський журналіст і художник. У 1935 році він винайшов кулькову ручку.

До 1780 року люди користувалися при написанні гусячими перами, а після винаходу Самюеля Гаррісона – сталевими перами.

У 1867 році винахідник Шолс сконструював машину для розмножування тексту. Це була перша друкарська машинка (З журн.).

Вправа 5. Визначте, котрі з поданих речень є неповними і які члени речення в них пропущені. Поставте, де потрібно, тире в неповних реченнях.

1. У мові постійно відбуваються перетворення більших одиниць на менші. Складне речення може перетворитися на просте. Просте речення на словосполучення. Словосполучення на складне слово. Складне слово на звичайне слово. А слово на афікс (І. Вихованець). 2. Історія творення національних енциклопедій історія багатозмістовна й вельми повчальна. Слушно кажуть: енциклопедія візитна картка народу (І. Заславський). 3. Більшість слів у кожній мові утворюється від інших, а ті часто-густо ще від інших (З кн.). 4. Мрія красива, її по-різному уявляють і здійснюють люди. Художники в полотнах, де світанок, де багато неба і барв. Композитори в океані музики. Письменники в буянні слова. Скульптори у витончених формах, які відбивають порухи душі героя. Мрія хліборобська в буянні хлібів (П. Попович, А. Дринь).

Вправа 6. Прочитайте вірш. Розставте, де потрібно, тире. Поясните, які функції виконує тире в простому реченні.

Чужа душа то, кажуть, темний ліс.

А я кажу: не кожна, ой не кожна!

Чужа душа то тихе море сліз.

Плювати в неї гріх тяжкий, не можна (Л. Костенко).

ТЕМА 3. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНИХ СЛОВАХ

Однорідними називаються члени речення, що виконують одну синтаксичну функцію та пояснюють той самий член речення.

Однорідні члени речення мають такі ознаки:

- займають позицію одного члена речення;
- пов'язані між собою сурядним зв'язком;
- пов'язані з тим самим членом речення підрядним зв'язком;
- виражають однотипні поняття;
- мають переважно однакове морфологічне вираження.

Однорідними можуть бути як окремі члени речення (присудки, підмети, додатки, означення, обставини), так і цілі сполучення слів у середині речення: Були і ревнощі, і муки, і докори, і вірші, розпачем налиті (М. Рильський) – **однорідні підмети**. Там хати садками вкриті, срібним маревом повиті (Т. Шевченко) – **однорідні присудки**. І

барвінком, і рутою, і рястом квітчає весна землю, мов дівчину, в зеленому гаї (Т. Шевченко) – **однорідні додатки**. Береги річки положисті, з великими піщаними плесами, з рідкими кушиками верболозу (Є. Івженко) – **однорідні означення**. Для радість, для щастя приходить людина в життя (О. Довженко) – **однорідні обставини**.

Однорідні члени речення можуть бути **непоширеними** (Немає берегів ні в смерті, ні в любові, й у вічності немає берегів (Є. Гуцало) і **поширеними**, тобто мати при собі залежні слова (Ліс зустрів мене як друга Горлиць [чийм?] теплим [яким?] **воркуванням**, пізнім [яким?] **дзвоном** солов'їним [чийм?], Вогким [яким?] одудів [чийм?] **гуканням**, Круглим [яким?] **циканням** дроздів [чийм?]) (М. Рильський).

Зверніть увагу! Не належать до однорідних членів речення:

- слова, що повторюються з метою підкреслення тривалості дії, множини предметів: Іде Котигорошко тим лісом, іде та й іде;
- слова у фразеологічних зворотах: ні риба ні м'ясо, і вдень і вночі, ні те ні се;
- слова в однаковій формі, що виступають єдиним присудком: Піди виглянь надвір.

Способи поєднання однорідних членів речення можуть бути: без сполучників, лише сполучниками сурядності, а також поєднанням безсполучникового і сполучникового зв'язків: А я дивлюсь на сизий від води городець, на розптані дерева саду, на віті туману (М. Стельмах) – **без сполучників**. Широка й безкрая долина зачорніла поміж пологими горами (М. Коцюбинський) – **сполучник сурядності**. Нехай же слово, слово золоте, печалиться, сміється і цвіте (Р. Лубківський) – **комбінований спосіб**.

Граматичними засобами вираження однорідності є сурядні сполучники:

1.	Єднальні: і (й), та (в значенні і), і...і, ні...ні, ані...ані .	<i>І сниться їй той син Іван і уродливий, і багатий (Т. Шевченко).</i>
2.	Протиставні: а, але, та (в значенні а), однак, проте, зате, тільки, хоч , а також парні сполучники хоч...але, хоч...проте, хоч...зате .	<i>Тече вода в синє море, та не витікає (Т. Шевченко).</i>
3.	Розділові: або, чи, а чи, хоч, чи то, як не...то, то...то, не то...не то, чи то...чи то, чи...чи .	<i>У Килини та Горпини як не свадьба, то родини (Нар. тв.).</i>

Розділові знаки між однорідними членами речення

Кома ставиться		
1	Між однорідними членами (у схемах позначено О), коли немає сполучників [... О, О, О ...]	<i>Не дивися так привітно, яблуновоцвітню, не милуй мене шовково, ясносоколово (П. Тичина).</i>
2	Між однорідними членами речення, з'єднаними протиставними сполучниками [... О, але (та) О ...]	<i>Полетіла б я до тебе, та крилець не маю (Нар. тв.).</i>
3	Між однорідними членами речення, з'єднаними повторюваними сполучниками [... і О, і О ...], [... або О, або О ...], [... О, і О, і О ...]	<i>А човен колихається й колихається, вихоплює з пожакованих хвиль то плескіт, то зітхання, то клекіт, то гнів (М. Стельмах); А ріка життя все шумить, і піниться, і стогне, і великим напором безконечним несе нові, все нові жертви (Г. Хоткевич).</i>
4	Між парами однорідних членів, з'єднаних сполучниками [... О і О, О і О ...]	<i>Крик та гук, регіт та жарти стоять над річкою (Панас Мирний).</i>
5	Перед другою частиною парного сполучника як...так, не тільки...а й, хоч...але (та), не так...як , що з'єднує однорідні члени [... не тільки О, але й О ...]	<i>Людина має бути не тільки здоровою, а й гарною.</i>
6	Коли частина однорідних членів речення з'єднана безсполучниково, а частина – повторюваними сполучниками і (й), та (= і) , кома ставиться між усіма однорідними членами, у тому числі і між першими двома (перед першим сполучником) [... О, О, О, і О, і О ...]	<i>Я пам'ятаю вчительку мою, просту, і скромну, і завжди спокійну (В. Сосюра).</i>

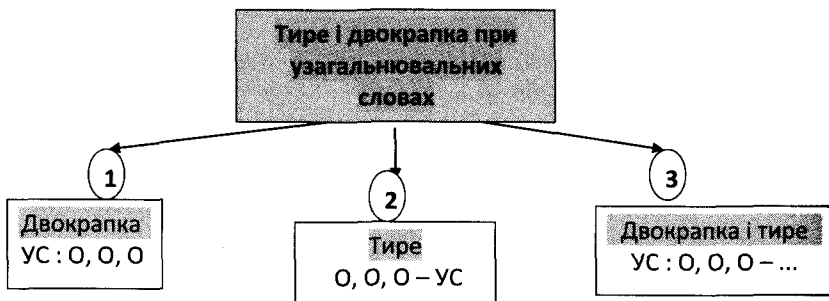
Кома не ставиться

1	Коли розділові та єднальні сполучники вжиті один раз: [... О і О ...], [... О або О ...] <u>Словесна формула:</u> «Або – чи – та – і» коми ковається	<i>Вода при березі починала каламутитись і жовкнути</i> (М. Коцюбинський)
2	Між двома дієсловами в однаковій формі, що вказують на рух і його мету.	<i>Ой ти, гарний Семене, прийди сядь коло мене</i> (Нар. тв.). Але: Приходь, посидимо (різні форми дієслів).
3	Між двома однаковими або близькими за значенням словами, з яких друге вжито з часткою не , якщо така словосполучка є одним цілим.	<i>Вона на нього дивиться не надивиться, дише не надихється.</i>
4	У стійких фразеологічних висловах: ні риба ні м'ясо, і сміх і гріх, і вдень і вночі, ні живий ні мертвий, ні пуху ні пера тощо.	<i>І вдень і вночі мати молилася за свою дитину.</i> <i>Ні живий ні мертвий він прибіг додому.</i>

Крапка з комою ставиться між однорідними членами речення, коли вони значно поширені або мають свої розділові знаки, чи значно віддалені за змістом: *На паниціні пшеницю жала, втомилася; не спочивать пішла в снопи, пошкандибала Івана-сина годувать* (Т.Шевченко).

Тире ставиться

1	Між однорідними членами речення при протиставленні; перед наступним членом можна поставити сполучники а, але, та (= але).	<i>Було колись – [та] минулося, не вернеться знову</i> (В. Заболотний). <i>Не вітер – [а] буря над землею в замети клала білий сніг</i> (Л. Первомайський).
2	Коли наступний однорідний член (присудок) виражає причину, наслідок, швидко зміну подій, уточнення.	<i>Мотря миттю обернулася, глянула на Чіпку – та й отетеріла</i> (Панас Мирний).

1. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, то перед першим однорідним членом ставиться двокрапка: **Все** послуло: земля, вода, повітря. **Усе** в чеканні: спілі краплі рос, земля і місяць, вишні і тополі (Б. Олійник). **Скрізь** червоно: на небі, і на узгір'ях, і на горі (Марко Вовчок).

2. Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то перед ним ставиться типе: 1. Земля, вода, повітря – **все** послуло. 2. Луки, гори, пишні сади – **все** зелене і принашле (О. Гончар). 3. Березу, вільху і ліщину, дубів могутність величаву і навіть тихий верболіз – люблю я **ліс** (П. Воронько).

3. Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами, а після них речення продовжується, то перед однорідними ставиться двокрапка, а після них – типе: 1. **Все**: земля, вода, повітря – послуло. 2. Ранок починався тихий та лагідний, **все** наокил: і трави, і дерева, і куці – наче завмерло (Ю. Смолич). 3. **Всюди**: і на вулицях, і круг стадіону, і обабіч дороги до заводу – росли молоді осоки, клени й каштани (В. Собко).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Якщо перед однорідними членами речення стоять слова **як-от, а саме, наприклад**, то перед цими словами ставиться кома, а після них – двокрапка [УС, **як-от: О, О, О.**] *Всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок – можна було викосити косою в траві або впіймати* (О. Довженко).

Однорідні й неоднорідні означення

Однорідні означення розділяються розділовими знаками (комою).

Однорідними називаються означення, які:

- характеризують предмет в одному плані – за кольором, розміром, матеріалом тощо: 1. *В одну мить усі вікна в дівочій половині гуртожитку розчинялись, і поспішно висувались біляві, чорняві, руді, каштанові, кудлаті і прилизані голівки.* 2. *Глибока, тиха, нерозважна туга вникає в серце, каменем лягає* (Леся Українка).
- вказують на споріднені ознаки одного предмета або об'єднуються спільною (позитивною чи негативною) оцінкою і зазвичай її можна замінити одним словом: 1. *Запашна, співуча, гнучка і милозвучна, сповнена музики і квіткових пахощів* – рідна мова. 2. *У полі зацвітуть пахучі, ніжні, голубі [привабливі] фіалки.* 3. *Голубі, сині, фіолетові, рожеві [різнобарвні] пасма снувались над горами* (І. Цюпа). 4. *Знову потекли теплі, лагідні, задумливі [приємні] дні* (В. Козаченко). 5. *Якось раз над містечком стояла тиха, місячна [погожа] літня ніч* (І. Нечуй-Левицький).
- є епітетами (означення в переносному значенні): 1. *Густа, медова теплота високі налила жита* (М. Рильський). 2. *Вітер стугонів у голому, холодному гіллі* (В. Дрозд). 3. *І так повзла зима, замітільна, сніжна, морозна і чарівна.*

❏ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ! Два означення однорідні, якщо першим стоїть непоширене означення, виражене прикметником або дієприкметником, а потім – поширене означення, виражене дієприкметниковим зворотом (*літній, залитий сонцем день*). Якщо ж вони стоять навпаки – то є неоднорідними (*залитий сонцем літній день*).

[1 слово, 1+1 слова] – однорідні означення

1. *Рівний, залитий сонцем* [однорідні: непоширене + поширене] степ одразу принишк (О. Гончар). 2. *Ніч розкидала над селом своє темне, всипане зорями* [однорідні: непоширене + поширене] шатро (І. Цюпа). 3. *З ластівками прокидався яблуневий, у білих накрапах* [однорідні: непоширене + поширене] сад (М. Сингаївський). 4. *На лісових горбках солодко пахли нагріті сонцем стиглі* [неоднорідні: поширене + непоширене] суниці (О. Донченко). 5. *У стомлених від безсоння голубих* [неоднорідні: поширене + непоширене] очах хлюпнула радість (І. Цюпа). 6. *Лупиться під палаючим сонцем старенький, вимитий дощами* [однорідні: непоширене + поширене] дах.

УВАГА! Означення, які стоять після означуваного слова, звичайно, однорідні.

1. Бідні люди хотіли собі побудувати дім – **триєкий, кам'яний, вигідний** (І. Франко). 2. У темряві густій, тяжкій і **рівній** прокинувся я (М. Рильський). 3. Твої очі – як те море **спокійне, світляне** (І. Франко). 4. Ніч розляглась на безкраїх просторах, таких **свіжих, зелених** (М. Коцюбинський).

Неоднорідними називаються означення, якщо вони характеризують предмет з різних боків: *Погідне блакитне небо дихало над землею теплом.*

Якщо **означення неоднорідні**, то кома не ставиться: **Київські сизі** гори стали фіолетовими.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте визначення поняття «однорідні члени речення».
2. Які члени речення можуть бути однорідними?
3. Яка роль однорідних членів речення у мовленні?
4. Від яких умов залежить уживання чи неживання коми при однорідних членах речення?
5. Коли між повторюваними сполучниками ставиться кома, а коли не ставиться? Наведіть приклади.
6. Які розділові знаки вживаються при узагальнювальних словах та однорідних членах речення?
7. Які означення є однорідними?
8. Які означення є неоднорідними?

Вправи до теми

Вправа 1. Прочитайте речення, визначте, чи є в них однорідні члени речення.

1. Синє, глибоке небо розгортало своє безкрає поле (Панас Мирний).
2. Вечір був чарівний, зоряний, пісенний (О. Гончар).
3. Зелена блискуча машина помчала у блискучу далечінь (М. Стельмах).
4. Пишну, залиту цвітом яблуню вкрили бджоли (О. Копиленко).
5. Роман – людина сумирної, ніжної вдачі (О. Гончар).
6. Над берегом річки линула журлива народна пісня (М. Стельмах).
7. Скрізь видно було залиті сонцем садки (І. Нечуй-Левицький).
8. Люблю я тиху гордість деревинну – дивитись вгору (Д. Павличко).
9. Було щось буйне, зухвале, нездоланно безстрашне у цьому перевдяганні на снігу серед хурделиці (О. Гончар).
10. Весна вже протоптувала в болоті теплі, гладесенькі стежечки, що ними так люблю було ляпати босоніж (За В. Винниченком).
11. Спокійний, сповнений власної гідності дядько Петро був для Сашка ідеалом (З журн.).
12. Лив дощ, дрібний, ясний (М. Коцюбинський).

Вправа 2. Знайдіть однорідні члени речення і поставте між ними коми.

1. Тож ставай до хороводу і за піснею народу далі йди в святкову ніч щастю власному навстріч! (*М. Бажан*). 2. Ми в'їжджаємо на шкільне подвір'я, де ясніє великими вікнами двоповерхова з червоної цегли школа (*М. Стельмах*). 3. Горять міняться на очах сині зелені бузкові оранжеві й бурштинові легкі осяйні хмарини. 4. За чорними шибками хлюпотів дощ, якимось тужно надсадно шуміли на вітрі мокрі обважнілі сосни (*З тв. В. Козаченка*). 5. Високо над грядою гір ключем пролітали в сонячному небі якісь бистрі тонкошії птахи (*О. Гончар*). 6. Раптом над ним пронеслась, мов хмара, тінь великого з розпростертими крилами птаха (*В. Гжицький*). 7. Високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч (*М. Коцюбинський*). 8. Вилізли тіні з садків з-під стріх із-за повіток (*А. Головка*).

Вправа 3. Спишіть речення, ставлячи, де потрібно, пропущені розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення відповідно до їхньої ролі. Укажіть речення з кількома рядами однорідних членів.

1. Шаблі й набой кайдани й пістолі хай гинуть у морі (*С. Фоменко*). 2. А літа плавають за ними плавають собі стиха забирають за собою і добро і лихо (*Т. Шевченко*). 3. Чорнобиль та м'ята барвінок та рута калина верба над водою вишневий садок над ставочком солом'яні стріхи та чорна пухкая рілля все сниться щоночі шпаків (*Дніпрова Чайка*). 4. Ті пісні мене найперше вчили поважати труд людський і піт шанувать Вітчизну мою милу, бо вона одна на цілий світ (*В. Симоненко*). 5. Люблю я осінні квіти прощальну красу вечорів і сині оголені віти і вітру холодного спів (*В. Сосюра*). 6. Шумить і хвилюється Київ і сонце сміється з висот (*В. Сосюра*). 7. На синіх долонях вечора темним смутком горбатився старий вітряк і в благанні простягав змерзлі руки чи до неба чи до людей (*М. Стельмах*). 8. З півночі раптом налетів вітер наробив лиха в господах (*Д. Ковальський*).

Вправа 4. Спишіть речення, добираючи з довідки відповідний парний сполучник для з'єднання однорідних членів речення. Поставте розділові знаки. Прочитайте речення з правильною інтонацією.

1. Митець думає ... розумом ... серцем (*О. Довженко*). 2. Хата ... старенька ... чепурна біла – видно, біля неї ходили хазяйські руки (*Панас Мирний*). 3. Не ... тії вороги ... добрії люди – і окрадуть жалкуючи плачучи осудять (*Т. Шевченко*). 4. І ... болить ... не черствіє серце (*О. Квітневий*).

Довідка: Так... як; хоч... та; хоч... але; не тільки... а й.

Вправа 5. Спишіть, розставляючи розділові знаки, підкресліть однорідні члени речення та узагальнювальні слова відповідно до їхньої ролі в реченні. Поясніть розділові знаки. Вкажіть речення з неоднорідними означеннями.

1. Світає... Все спить ще і небо і зорі безсилі... (П. Тичина). 2. Усе і небо і перемелене на труху в глибоких колях дороги сіно і вогкий гнилуватий повів ріки і тривожний крик птиці і невисока росиста отава – сповіщало, що літо вже здає ключі сумовитій осені (М. Стельмах). 3. І цвіт і грім і дощ і град я серцем спраглим все приємлю, та збережу від граду сад і захищу від грому землю (Л. Дмитерко). 4. Все змішалося в одну мить і злилося до купи і земля й море (І. Нечуй-Левицький). 5. Тихий шум лісу синява високого неба запах зелених трав все це зливалося з гомоном потривоженої крові і наповняло серце Дороша невітшним болем (Г. Тютюнник). 6. Та всі голоси і зяблика і вівсянки і зеленушки і навіть одуда заглушувало кування зозулі (О. Донченко).

Вправа 6. Відділіть пунктуаційно узагальнювальні слова й однорідні члени речення. Узагальнювальні слова підкресліть і визначте, якими членами речення вони є.

1. Гарячий степовий вітерець подихнув і обдав польовими пахощами зігрітою травою чебрецем материнкою (Панас Мирний). 2. Кожен кущик горбок долинки кожна стежечка все це було йому знайоме, промовляло до нього (М. Коцюбинський). 3. Хтось сказав, що є три справи, починаючи які ніколи не знаєш, чим вони закінчаться любов кар'єра і революція (П. Загребельний). 4. Забіліло все навколо і дорога і гайок і ставок і наш каток (М. Стельмах). 5. Із морських тварин, що я їх бачив на власні очі, зазначу таких дельфін султанка камбала морський кінь морська корова краб риба-голка медуза... (Остан Вишня). 6. Чарівний світ пливе переді мною як-от сині води білі піски хати на високих берегах (О. Довженко). 7. Кожна людина свято береже в своїй пам'яті все, що супроводить її з дитинства і рідну хату і батьківський поріг і своє місто чи село й дороги стежки та дороги, сходжені в юні літа (І. Цюпа). 8. Все бачить співець у широких роздолах і небо і землю красу світову і людям співає він пісню свою (Леся Українка). 9. Усе і це повітря і покручені лози і зів'яла трава все це мимохіть нагадує їй щасливі хвилини її життя (М. Коцюбинський).

Вправа 7. Попрацюйте в парах. Знайдіть у поданих реченнях пунктуаційні помилки. Доведіть свою думку.

1. Ранок теж був тихий і безвітряний, і обіцяв сонячний жаркий день (Гр. Тютюнник). 2. І барвінком, і рутою – квітчає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї... (Т. Шевченко). 3. Народ наш вистояв у тих битвах і живе, і гонить з другого кореня нове пагіння... 4. Досвідчена вчителька, і словом, і увагою пригріла хлопчика (За тв. І. Цюпи).

Вправа 8*. Перепишіть, вставляючи, де треба, коми між однорідними членами речення.

1. Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? (Панас Мирний). 2. Ззаду кожної підводи торохтить відро або надимлений казанок (Г. Тютюнник). 3. Довкола розкинулись мило барвисті дрібні береги домочки й садочки і люди отари і луки й луги (Леся Українка). 4. Вже сонце котилось до темного бору і в теплім промінні купало і ярі лани і веселую гору (Леся Українка). 5. Вересневе сонце непомітно зайшло за потріскані негусто хмари і зразу ж розісало аж за ліс недобілені полотна (М. Стельмах). 6. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу чи ловити щучок руками, скаламутивши воду (О. Довженко). 7. Прокинувся чоловік ні світ ні зоря... (Ю. Збанацький). 8. Дивлюся: так буцім сова летить лугами берегами та нетрями та глибокими ярами та широкими степами та байраками (Т. Шевченко).

Вправа 9. Знайдіть однорідні означення і поставте між ними коми.

1. Полюлися веселі хорові народні пісні (І. Нечуй-Левицький). 2. На товстих куцях пальцях блищали важкі золоті персні з дорогими блискучими камінцями (І. Нечуй-Левицький). 3. Червоним великим колом заходило сонце (С. Васильченко). 4. В густім зеленім березовім гаю над Дністром весело щибетали пташки (І. Франко). 5. Промерзлі до темного дрову блакитні каштани в руках задубілих тримають погаслі свічки (А. Первомайський). 6. Хто хоч раз на віку бачив такі болючі смертельною вогкістю обведені пташині очі, той ще більше має шанувати усе живе (М. Стельмах). 7. Сірі ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли (М. Коцюбинський). 8. Чумаки їдуть з Криму в темних просмолених сорочках (О. Довженко).

Вправа 10*. Перепишіть, вставляючи, де треба, коми між однорідними членами речення.

1. Хто може сонце погасить і землю вибити з орбіти? (В. Сосюра). 2. Переможець лиш тоді похвалить, коли подоланий похилить чоло йому до ніг і порох поцілує з-під стіп його (Леся Українка). 3. Радість і чудо найбільше для людини – її рука. Бере і дає карає і милає пестить і нищить будує і палить творить і любить (П. Загребельний). 4. Промчав верхівець у вухатій насунутій на самі брови шапці (В. Козаченко). 5. Не чужим а своїм законом я на білім світі живу (П. Дорошко). 6. Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть (Леся Українка). 7. Коли б часом нам ті пироги та найдки та напитки не вилізли боком (І. Нечуй-Левицький). 8. Людина вигала себе і від того страждає (Р. Іванчук).

Вправа 11. Доповніть речення поширеними і непоширеними узгодженими означеннями. Запишіть їх, поставивши розділові знаки.

1. Висипали ... зорі, зійшов місяць ... 2. Щебетали пташки у гушавині молодого гілля ... 3. Красно грає весняне сонце на небі ... 4. Зелена трава ... піднялася високо вгору, а я лежав серед цих трав...

Вправа 12. Запишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть вивчені пунктограми й орфограми.

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння прислухаюсь до їхнього співу і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки наче крила. І радість і смуток і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим а навколо більшає росте і міниться увесь світ і загачене білими хмарами небо і одноногі скрипучі журавлі, що ніколи не полетять і полатані веселим зеленим мохом стріхи і блакитна діброва під селом і туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів (М. Стельмах).

**ТЕМА 4. ПУНКТОГРАМИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ
ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ.
ВІДОКРЕМЛЕНІ Й НЕВІДОКРЕМЛЕНІ ОЗНАЧЕННЯ.
ВІДОКРЕМЛЕНІ ПРИКЛАДКИ.
ВІДОКРЕМЛЕНІ ДОДАТКИ**

Відокремлені означення

Відокремлені означення в усній мові виділяються паузами та інтонацією, а на письмі – комами з обох боків, зрідка – тире.

Відокремлюються означення, що виражені

1. Дієприкметниками та прикметниками, що мають при собі пояснювальні слова й стоять після означуваного іменника.

*Вмирав поет, **залюблений у світ**,
Вмирав поет, **здивований у море**
(П. Осадчук).
Деревця молоді, **укриті білим
пухом**,*

	<p>Тихенько сплять над Волгою в снігу... (Л. Забашта).</p> <p>Розгойдане море, аж брудне й темне, насакувало на берег і покривало скелі (М. Коцюбинський).</p>
<p>2. <u>Дієприкметниками та прикметниками</u> (як із пояснювальними словами, так і без них), що стоять перед іменником і мають обставинний відтінок (будучи, бувши...) або відділені від іменника іншими членами речення.</p>	<p>1. Дезорганізований раптовістю нічної атаки, ворог не встиг учинити скільки-будь сильного опору (О. Гончар).</p> <p>2. Вражений небаченим видовищем, хірург прикипів до місця (О. Довженко).</p>
<p>3. <u>Дієприкметниками та прикметниками</u> (як із пояснювальними словами, так і без них), що стосуються особового займенника.</p>	<p>1. Вона стоїть навпроти Сагайди, маленька, мов куріпка на межі (О. Гончар).</p> <p>2. Як я, бідна, тут горюю, приходи подивися (І. Котляревський).</p> <p>3. Дивився [Юрко] на батька, і йому стало жаль його, завчасно постарілого, спрацьованого (Б. Харчук).</p>
<p>4. Два або кілька непоширених означень після означуваного слова, якщо перед ним уже є узгоджене означення.</p>	<p>1. Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, кидала на берег тонке мерехтиво піни (М. Коцюбинський).</p> <p>2. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не встигло наложити палючих слідів на землю (Панас Мирний).</p> <p>3. Живе життя і силу ще таїть Оця гора, зелена і дрімлива (М. Зеров).</p> <p>4. Слався, мій народе, мій гордий, чесний, добрий (М. Вінграновський).</p>
<p>5. <u>Іменниками в непрямих відмінках</u> (з прийменниками або без них), щоб надати їм більшої ваги порівняно з іншими членами речення.</p>	<p>1. Висока на зріст, різна станом, але не дуже тонка, з кремезними ногами, з рукавами, позакочуваними по лікті, з чорними косами, вона [Мотря] була ніби намальована на білій стіні (І. Нечуй-Левицький).</p> <p>2. До неї наближалась мати... Іллевського, невисока, досить поена жінка, з кошиком у руці (О. Гончар).</p>

Невідокремлені означення

<p>1. Якщо означення стоїть безпосередньо перед означуваним іменником (або перед сполученням прикметника з іменником) і не має обставинного відтінку, то воно не відокремлюється (безмежний степ; залитий сонцем степ; залитий сонцем безмежний степ).</p>	<p>1. Омиті росами квітки розтулюють повіки (В. Сосюра). 2. І сп'янілий до нестями вечір квітами пропах, солов'їними піснями заливається в куцах (В. Сосюра). 3. Теплою дихала настояна на травах та квітах земля (Ю. Збанацький). 4. Над селом стояв звичайний в осінню пору туман (М. Коцюбинський). 5. Зорі сплять на холодних, морозом зе'ялених травах 6. Розтоптана танками мертва земля безмовно лежала навкруг (З тв. А. Первомайського).</p>
<p>2. Не відокремлюється одиничне непоширене означення, яке стоїть безпосередньо після означуваного іменника, якщо воно не має обставинного відтінку (Ліс зелений нас привітно зустрів).</p>	<p>1. На київських вулицях шумних каштани давно одувіли (В. Сосюра). 2. Тихе озеро незриме віє духом трав'яним (М. Рильський). 3. Вітер берези смути хилить в солодкій дрімоті, в тихому сні (М. Рильський).</p>
<p>3. Звичайно не відокремлюються неузгоджені означення. Але коли автор хоче підкреслити важливість такого означення, то виділяє його комами, іноді – тире.</p>	<p>1. Стала наближатися година [яка?] рушати в дорогу (С. Васильченко). 2. Настала осінь [яка?] з вітрами холодними, з дощами дрібними (Леся Українка). 3. А була б у них [яка?] хоч на курячий ніжці хатина – о, жили б! (А. Головка). 4. Брянський, [який?] з туго перетягнутим станом, з білавою пишною чуприною [ці ознаки автор хоче підкреслити], стоїть, облитий променями призахідного сонця (О. Гончар).</p>

Увага! Від означення треба відрізнати виражений дієприкметником або прикметником присудок, який ніколи не відокремлюється.

1. Ниви колгоспні розкриті дням золотим у теплі (В. Сосюра). 2. А навкруги вся ніч переповнена розміреним шумом хлібів (О. Гончар). 3. Герої славою повиті, зоріє кожного ім'я (П. Усенко). 4. Город ровом обкопаний, дерева глиною замазані (Грицько Григоренко). 5. Весна мандрувала загадкова, сонячна, вітряна (Н. Рибак). 6. Шлях стелився їм далеким (З. Тулуб).

Відокремлені приклади

Відокремлена прикладка – це іменниковий зворот, який виступає в реченні як різновид означення.

Прикладка відокремлюється комами, якщо:

- стоїть після пояснювального слова, виражається іменником (здебільшого власною назвою): *Навкруги чорне страшне море, безодня води і гніву* (Ю. Яновський);
- стосується особового займенника: *Далеко за синім морем на чужій чужині гинули вони, безталанні шукачі щастя* (І. Цюпа);
- стоїть перед пояснювальним іменником і має відтінок обставини: *Чудовий піаніст, Лисенко надзвичайно точно й художньо передав твори Шопена, Шумана, Ліста* (В. Дяченко);
- приєднується словами **або, на ім'я, на прізвище, родом, походженням, на ймення, так званий, як-от, а саме, тобто, або (тобто), чи (тобто), наприклад, зокрема, особливо** та ін.: *Людський хлопець, дядька Лева небіж, Лукаш на імення* (Леся Українка);
- приєднується сполучником **як** і має відтінок причини; таке відокремлення не залежить від місця прикладки в реченні: *Як сестра, схилилась над тобою невтомна подруга, сувора творчість* (М. Рильський).

Не відокремлюються приклади, які разом зі словом **як** указують на інші додаткові відтінки або мають значення «в ролі кого, чого»: *Ліс зустрів мене як друга* (М. Рильський).

Відокремлені приклади відділяються тире:

- якщо вони стоять у кінці речення й перед ними можна, не змінюючи змісту, вставити слова **а саме**: *У хаті є ще у нього дві дівчини – Домаха й Меланка* (У. Самчук);
- якщо поширені приклади уже мають у своєму складі розділові знаки: *Мати – ставна, смаглява гречанка, що була ніби старшою сестрою Ользі, – сама ув'язувала вузли, коли дівчата зайшли до хати* (О. Гончар).

Відокремлені додатки

Відокремлюються додатки, що мають значення виключення або виділення і починаються словами **крім, окрім, опріч, за винятком, зокрема, особливо, наприклад, на відміну від**.

1. *Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, **крім качок**, у Тихона не піднімалася рука* (О. Довженко). 2. *Старий зараз ніякої роботи не*

визнає, **окрім пасіки** (М. Стельмах). 3. **Всі, за винятком Бойчука**, здивовано дивилися на шкіпера (М. Трублаїні). 4. **Густі, непрохідні ліси** закривали весь простір, **окрім високих полонин** (І. Франко). 5. **На світі все знайдеш, крім рідної матері** (Нар. тв.).

УВАГА! Додатки з прийменником **«замість»** не відокремлюються, якщо **«замість»** можна замінити прийменником **«за»** або **«взамін»**.

1. Студент-практикант пояснював тему **замість** викладача [за викладача]. 2. Шматочки мармуру на вулицях Помпеї колись служили **замість** ліхтарів [служили за ліхтарі] (Л. Дмитерко). 3. **Замість** квіток шаблі, списи виблискують у долині [порівняйте: не квіти, а шаблі, списи виблискують у долині] (П. Тичина).

Якщо ж така заміна неможлива, тоді додатки **відокремлюються**:

1. **Замість** свинячого м'яса, лікар рекомендував вживати теляче.
2. Там, **замість** житечка, в тепле літечко терен зацвів (Г. Чупринка).

Питання для самоконтролю

1. Які означення називаються поширеними, а які – непоширеними?
2. Коли означення відокремлюються?
3. Коли означення не відокремлюються?
4. Коли дієприкметник не є означенням?
5. Що таке прикладки?
6. Коли прикладки відокремлюються?
7. Назвіть випадки, коли прикладки не відокремлюються?
8. Якими ще розділовими знаками відокремлюються прикладки?
9. За допомогою яких слів вводяться у речення відокремлені додатки?
10. Коли додатки зі словом **замість** відокремлюються, а коли – ні?

Вправи до теми

Вправа 1. Прочитайте вголос текст, відповідно інтонаючи виділені відокремлені означення. Простежте, як з їхньою допомогою автор створює художній образ та досягає лаконізму й виразності опису.

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони чомусь схожі на круглі кобзи, які земля підняла зі свого лона на високих живих стеблах. Живе тіло кобз, пахуче, укрите жовтим пилом, проросле пелюстками, світить і золотіє... Усі соняшники сміються, веселі, але водночас по-доброму замислені, кожен щось хоче сказати тобі, тільки підійди, наблизь своє обличчя до нього, уважного й доброзичливого... Так можна довго дивитися одне одному в очі, і коли ви розлучитеся, то кожен із вас відчує себе багатшим, ніж був (За Є. Гуцалом).

Вправа 2. Прочитайте речення. Знайдіть відокремлені означення, поясніть умови їхнього відокремлення. У яких двох реченнях відокремлення обумовлене бажанням автора? Як це вплинуло на зміст речень?

1. Мотря помітила на кущі калини червоний кетяг, не скльований горобцями, і простягнула руку, щоб зірвати (Є. Гуцало). 2. Така краса, висока і нетлінна, що хоч спинись і з Богом говори (Л. Костенко). 3. Абрикоса цвіте, промениста, натхненна, крилата (О. Головка). 4. Міська публіка стіною стояла на тротуарах і, приголомшена, дивилась, як з гуркотом проносились вулицею незнайомі війська – шумливі, нестримні, повні енергії (О. Гончар). 5. Мокрі, стомлені, але радісно усміхнені, ми входимо в ліс (М. Стельмах). 6. Скроплений живаючою рососою, пробився паросток на світ (О. Квітневий). 7. Якись он квіти, сині-сині, на голу цеглу повились. 8. Троє старшин – у рубцях, у кривавому клоччі, прямо із боку – говорили про бій на Дніпрі (З тв. Л. Костенко).

Вправа 3. Знайдіть у реченнях непоширені означення і з'ясуйте, коли вони відокремлюються.

1. І панує холодна зима, невблаганна і люта (Б. Грінчак). 2. Сільська тиша, глибока й прозора, огортає теплими хвилями (С. Журахович). 3. Василеві хотілося говорити з нею. Говорити!., і чути її голос – сильний, дзвінкий, безтурботний (Я. Дубинянська). 4. Така її доля... О Боже мій милий! За що ти караєш її, молоду? (Т. Швеченко). 5. Сльози набігають на очі, пекучі, непрошені (М. Зарудний). 6. Комиш шумів. Жовтий, гладкий, високий, він глузував з неї, помахуючи над її головою рудим чубом (М. Стельмах). 7. Над приморавськими лісами підіймалося сонце, велике, ласкаве (О. Гончар). 8. Здивований, постояв ще трохи, а потім рушив (Є. Гуцало). 9. Енергійний, меткий, дотепний, Борис умів подобатись з першого разу (Р. Іванченко). 10. Одна вулиця – тиха, безлюдна – щось каштанам на вухо шепоче. Друга, звабна, гінка, велелюдна, не змикає неонові очі (Л. Косаківська).

Вправа 4. I. Поширте речення узгодженими чи узгодженими відокремленими означеннями. Запишіть утворені речення.

1. Сонце зійшло над лісом. 2. Місто оповила темінь. 3. Йй подобалося працювати в саду. 4. Сьогодні він зробив по-своєму. 5. Літак зробив останнє коло і пішов на посадку.

II. Доповніть речення поширеними і непоширеними узгодженими означеннями. Запишіть їх, поставивши розділові знаки.

1. Висипали ... зорі, зійшов місяць ... 2. Зелена трава ... піднялася високо вгору, а я лежав серед цих трав... 3. Щобетали пташки у гушавині молодого гілля ... 4. Красно грає весняне сонце на небі ...

Вправа 5. «Плутанина». Речення «переплутали» свої відокремлені члени речення, і вийшла нісенітниця. Поверніть дієприкметникові звороти пояснюваним (означеним) словам, поставте розділові знаки.

1. У спортивній залі знаходився великий більярдний стіл порослий зеленим очеретом.
2. Великі карі очі запряжені в наповнений яблуками віз дивилися наполохано.
3. Сад спускався до річки стривоженої вогнем.
4. На зеленій галявині спокійно паслася пара коней завішані важкою червоною порттьєрою.
5. Великі вікна покриті червоним сукном тьмяно світилися.

Вправа 6. Випишіть речення з відокремленими означеннями, розставляючи пропущені розділові знаки. У виписаних реченнях підкресліть відокремлені означення й означувані слова як члени речення. Поясніть вивчені пунктограми.

1. А ліс, як дрейфуюча шхуна, скрипів у льоди закутий.
2. Зав'язані снігом вітрила звисали, як біла гречка.
3. Сади омиті музикою згадок ковтають пил міжселищних доріг (З тв. Л. Костенко).
4. Смутний і виснажений став він підніматись на гору вузькою вулицею, заповненою кам'яним вугіллям (І. Микитенко).
5. Подвір'я дрімає сонне й порожнє (О. Гончар).
6. Занесена вгору з мечем рука боярина вже втомилась, і він її важко опустив (Р. Іванченко).
7. Прикмета червня – найкоротша ніч замріяна казково-загадкова (В. Скомаровський).
8. Непорушно стоять дерева загорнені в сутінь ясно вкриті краплистою росою (М. Коцюбинський).
9. Вона прийшла завітчана і мила і руки лагідно до мене простягла (В. Симоненко).
10. Веде нас мрія ніжна й строга і підросли малі сини (А. Малишко).
11. Широкою відкритою туманом долиною верталися додому (У. Самчук).
12. Зморений страхом безсонням і холодом Олег заснув (Ю. Мушкетик).

Вправа 7. Переробіть прості речення з відокремленими означеннями на два простих речення або на складне.

Зразок: На землю тихо опустилася ніч, тепла, лагідна. На землю тихо опустилася ніч, і була вона тепла, лагідна.

1. Жахнулося лисеня і зникло в норі, надійній, маминій.
2. Ми зупинилися в німому здивуванні, вражені цим зізнанням, налякані втратою перспективи.
3. І знову впала на землю зоря, схожа на жаринку багаття з нашого дитинства.
4. Дівчина, схвилювана його палкою сповіддю, спочатку справді розгубилася.
5. Дивлячись на нього, молодого і трохи самовпевненого, я наче бачив себе у далекі студентські роки.

Вправа 8*. Знайдіть відокремлені означення і виділіть їх комами.

1. Світ до захмеління прекрасний розступався на всі чотири боки від них.
2. Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю.
3. Причалися гори заворожені красою ніколи не бачених степів.
4. Спокійний, сумирний стоїть сад (З тв. О. Гончара).
5. Нова хата біла,

чепурна привітно виглядала з-за обголених лихою осінньою негодою груш (*Панас Мирний*). 6. Ми розправляли плечі у труді, і мозолі нам зігрівав тверді ще теплий кусень взятий з рук у мами (*Т. Коломієць*). 7. А далі знов полились вже дивні мелодії співучі, глибокі та ясні (*І. Нечуй-Левицький*). 8. Сполоханий світлом хижак звів голову й пильно дивився у віконце (*М. Трублаїні*).

Вправа 9. Перебудуйте (усно) речення так, щоб означення, ажиті перед означуванним словом, стали після нього. Запишіть нові речення, поясніть (усно), які зміни відбулися в ритміці речень і логічному наголошенні слів у них.

1. Загадкова дівчина з'являлася у селі ще двічі й щоразу змушувала село розгадувати її. 2. Скроплена рясними сльозами пам'ять про воєнні роки часом не давала заснути. 3. Сповненим образи голосом вона тільки й сказала: «Ех, ти!» 4. Вдумлива і рішуча молода вчителька не піддалася на хитрощі класу. 5. Мале й велике кола були розбиті на сегменти. 6. Задивлений у майбутнє хлопець інколи легко важив сьогоднішнім. 7. Здружені роками спільного навчання учні були здебільшого однодумцями.

Вправа 10*. Перепишіть, виділяючи відокремлені члени речення.

1. Любов до вітчизни починається з любові до берізки біля рідної хати, до стежки на городі втоптаній дитячими ногами (*М. Рильський*). 2. Дніпро внизу розлитий сяє, грає, котить води (*М. Рильський*). 3. У Моринцях в Шевченковім краю хай буде вік благословенна хата така убога і така багата (*Т. Коломієць*). 4. Не називаю її раєм тієї хатиночки у гаї над чистим ставом край села (*Т. Шевченко*). 5. Один-однісінький серед морської рівнини бовваніє крейсер вдалині, і крім нього ніде ні паруса, ні катерка (*О. Гончар*). 6. Озеро схоже на велетенську пласку чашу (*С. Гуцало*). 7. Димок від розкладених на землі вогнищ прозорими струмочками здіймався до блакитного неба (*М. Коцюбинський*).

Вправа 11. Із двох простих речень утворіть одне з відокремленим означенням, поясніть розділові знаки.

1. Тарас довго стояв під горою. Його зачарувала краса Дніпра, темної лісової гори з монастирем. 2. Вітер щось шепоче травам. Вони вміті россою. 3. Мене зачудувало і вразило дядькове слово. Я не знав, що відповісти. 4. А скрипучі вози вивозили з двору роки і спомини. Вони були дорогі для мене і моїх батьків.

Вправа 12. Перепишіть речення, поставте, де потрібно, коми при відокремлених непоширених означеннях.

1. Він вийшов із крамниці і довго йшов містом загублений і самотній (*В. Даниленко*). 2. І тиха осінь мрійна яснолиста несла в серця надію і тривогу (*А. Малишко*). 3. Художниця добігла до Отави і задихана майже впала йому на плече (*П. Загребельний*). 4. Всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію людяну дорогоцінну (*О. Довженко*). 5. Екскурсанти зупинилися в кінці коси десь посередині лиману і цікаві розглядаються навкруги (*Д. Міщенко*).

6. Стрункий комиш осоку стиска міцніш і облесливий шепоче про літа дівочі (Олександр Олесь). 7. І зустріч ця приємна і неждана мені пригадає забутий сон (В. Симоненко). 8. Розтерзані з'єднаємося криком понад кордонами і вирвами ідей! (Н. Поклад).

Вправа 13. Спишіть речення, підкресліть приклади й означувані ними слова як члени речення. Укажіть, чим вони виражені. Поясніть роль приклади в мовленні.

1. Я хочу на озеро Світязь, в туман таємничих лісів (Л. Костенко). 2. Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичайною справою (О. Гончар). 3. А друзі кажуть: нащо він тобі, цей куц-дикун (М. Рильський). 4. Ріка Супій, і що там тої річечки? (Л. Костенко). 5. В довгому, покрученому ярку розкинулось село Семигори (І. Нечуй-Алевицький). 6. Не спочивать пішла в снопи, пошкандибала Івана-сина годувать (Т. Шевченко). 7. А човен «Ластівка», мов птиця, летить на крилах-парусах (В. Скоромовський). 8. Вдяг асен-князь кирею золоту, а дика рожа – буйній корали (Леся Українка).

Вправа 14. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть приклади. Обґрунтуйте вживання дефіса й лапок при прикладі.

1. Слізьми водою розлилось колишнєє святеє диво! (Т. Шевченко). 2. Десна красна тече у даль, несе кудись мою печаль (А. Лемніцький). 3. Кошлатий вітер голодранець в полях розхристує туман (Л. Костенко). 4. Дерева сироти принишкли ув імлі (Лнатолій Дністровий). 5. А угорі про таїнства природи задумався мислитель чорногуз (Л. Костенко). 6. Не сон трава на могилі вночі процвітає, то дівчина заручена калину саджає (Т. Шевченко). 7. Пахне мамою сорочка вишиванка, цвітом яблуні, пшеничним колоском (Н. Багмут). 8. Будуть вік стояти біля броду посивілі верби матері (В. Симоненко).

Вправа 15. Пригадайте, за якої умови відокремлюються приклади, що починаються з ЯК. Випишіть тільки ті речення, у яких прикладка відокремлюється.

1. Як справжній, органічно близький народу митець Андрій Головко черпав свої теми, образи, колізії з живих народних джерел (О. Гончар). 2. Юрин батько як відомий аматор квітів мав постійно виконувати нагляд за прикрашенням гімназії, а як усім у гімназії відомий віртуоз на фортепіано – виступати в концертах і взагалі доглядати за музичною частиною (Ю. Смолич). 3. Відчуваючи впевненість у собі як спеціаліст, ти краще почувашся і як людина (Ю. Шербак). 4. Усе своє свідоме життя Сірко провів на війні і як справжній патріот присвятив його боротьбі з ворогами своєї вітчизни. Ім'я його як ватажка оточене було ореолом нездоланного, і тому вороги боялися його більше вогню, більше бурі, більше пошесті світової (І. Шаповал). 5. Як митець і філософ не міг Рильський не написати про сутність прекрасного в житті, природі, мистецтві (В. Неділько).

Вправа 16. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Відокремлені додатки підкресліть.

I. 1. Ведмеді, слава тобі Господи, у нас на Україні крім як у зоологічних парках ніде не водяться (*Остап Вишня*). 2. Вустя нічого не бачила крім отих швидких струмків нічого не чула крім їхнього лопотання (*Є. Гуцало*). 3. Як мало навіть і в розумних людей жага багатства народжує думок (*М. Стельмах*). 4. Це залицання усім кинулось в очі навіть батькові (*І. Нечуй-Левицький*). 5. Старий Кайдаш зганяв зість більш на невістці ніж на своїй жінці (*І. Нечуй-Левицький*). 6. На відміну від інших грецьких полісів-республік Боспор був рабовласницькою монархією (*Д. Степовик*). 7. Все можна купити за винятком здоров'я. 8. Втративши землю, йшли у міста, але там своїх бідарів було повно особливо ремісників (*В. Чермерис*).

II. 1. На його пальцях навіть на долонях шкіра так поморщилась та порепалась, ніби потріскалась на жару (*І. Нечуй-Левицький*). 2. Але нікого опріч неї не було (*М. Коцюбинський*). 3. Вони курчата інкубаторні без квочки, тому-то охороняти їх крім Ігоря нікому (*А. Давидов*). 4. Пахне грибами й медом, вогкістю пахне тією, що опріч назви осінь немає імені їй (*М. Рильський*). 5. Співають усі за винятком Ліни Яцуби дочки майора-відставника яка в їхній школі не так давно і чи не знає ще всіх їхніх пісень, чи може в неї якась незлагода вдома (*О. Гончар*). 6. Поезія Лесі Українки на відміну від переважної більшості тогочасних віршів позначена бадьорістю і оптимізмом (*Л. Каспрук*). 7. У всьому крім добрих справ знай міру і час (*Нар. тв.*). 8. За винятком баби Оришки малий Чіпка нікого не любив (*Панас Мирний*).

Вправа 17. Перепишіть речення, поставивши розділові знаки. Обґрунтуйте наявність чи відсутність коми перед словом замість.

1. Тепер замість Діда Мороза все частіше звертаємося по вітху та заступництво до угодника Божого Святого Миколая (*А. Губар*). 2. Васько замість відповіді підвів червоне від втоми й сонця лице й мовчки погрозився палицею (*В. Винниченко*). 3. Замість коня дісталася свиня (*Нар. тв.*). 4. Замість вітрила флюгер якийсь поставили (*О. Гончар*). 5. А в кістляві голодні роки, коли пухли людські обличчя, ти мене годувала кашею замість хліба і молока (*А. Малишко*). 6. Серця в браконьєра нема. Замість серця в нього торбочка з м'язів (*Остап Вишня*). 7. А втім, той бал-маскарад так і не відбувся. Зате замість нього трапився величезний скандал (*Ю. Смолич*).

Вправа 18. Складіть і запишіть речення, в яких у ролі відокремлених додатків виступають наведені конструкції.

Окрім брата; за винятком фізично слабких; замість уроку фізкультури; крім самого себе; замість запізнілої поради.

**ТЕМА 5. ПУНКТОГРАМИ ПРИ ВІДОКРЕМЛЕНИХ
ДРУГОРЯДНИХ ЧЛЕНАХ РЕЧЕННЯ.
ВІДОКРЕМЛЕНІ УТОЧНЮВАЛЬНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ.
ВІДОКРЕМЛЕНІ ОБСТАВИНИ**

Відокремлені уточнювальні члени речення

Уточнювальні члени речення – це члени речення, які доповнюють, характеризують інші члени речення, звужуючи, обмежуючи їх значення, уточнюючи кількість предметів або виділення їх із загальної маси. Відповідають на питання: **а де саме? а коли саме? а як саме? а який саме? а що саме?**

Розгляньте приклади:

[коли?] *Уранці*, [а коли саме?] **ще до схід сонця**, *Надійку збудив батько* (О. Яворська) – обставина часу;

[де?] *У долині*, [де саме?] **край лісу**, *висить синя імла* (М. Коцюбинський) – обставина місця;

Тепер скелі росли перед нами [які?] **теплі**, [які саме?] **навіть гарячі** (М. Коцюбинський) – означення;

Данилко [як?] **радо**, [а як саме?] **з підскоком**, *біг до сусідів* (П. Панч) – обставина способу дії;

Під синім склепінням високого неба розкинувся [який?] **широкий**, [а який саме широкий?] **аж до самого обрію**, *степ* (Ю. Бедзик) – означення.

[хто?] *Ми*, [а хто саме?] **школярі**, *набираємо взимку свіжих знань у голову* (Ю. Яновський) – підмет.

Уточнювальні члени речення в усному мовленні відокремлюються паузами, а на письмі – комами, рідше – тире: *Дніпро несе Тарасові здаля – з усіх усюд – поклони і привіти* (П. Ребро).

Відокремлюються уточнювальні члени речення, при яких стоять слова **тобто, цебто, а саме, або (= тобто), чи (= тобто), наприклад, зокрема, у тому числі, особливо, навіть, хіба що, причому, мабуть**.

Такі слова від уточнювальних членів речення комою не відокремлюються: 1. Людям хотілося жити, **тобто творити**. Людині властиво звикати до всього, **в тім числі й до творів мистецтва**. Людина розкладає розумом на найпростіші елементи все довкола, **навіть саму себе** (Ю. Мушкетик). 2. Більшість, **особливо молодь**, вбачали в поїзді до Моринці веселу розвагу (Ірина Вільде). 3. Вальдшнеп, **або [тобто] лісовий кулик**, – благородна птиця (Остап Вишня).

Відокремлені обставини

Відокремлені обставини можуть бути виражені одиничними дієприслівниками, дієприслівниковими зворотами, а також іменниками з прийменниками. Вони бувають поширеними й непоширеними.

I. Обставини, виражені дієприслівниковими зворотами та дієприслівниками

Відокремлюються комами:

➤ обставини, виражені дієприслівниковим зворотом, незалежно від його місця в реченні: Жовте листя, тремтячи і коливаючись у повітрі, тихо раз по раз сідало на землю, вкриваючи її пишним золотим накриттям (Б. Грінченко); Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу (В. Підмогильний).

Примітки:

1. Два чи більше дієприслівникових зворотів, з'єднаних між собою інтонацією або повторюваними сполучниками, на письмі один від одного відділяються комою: Хустину кинувши на плечі, надівши плаття весняне, берізка вибігла надвечір і жде чи вітру, чи мене (С. Будний); Він несподівано з'являвся в степу на шляху, чи відійшовши з-за могили, чи випроставшись з яру, високий, кремезний... (В. Підмогильний).

2. Якщо дієприслівникові звороти з'єднані між собою неповторюваними єднальними чи розділовими сполучниками, то кома між ними не ставиться: Він устав разом із сонцем, довго кашляв, сидючи в солом'яній постелі і туго обігнувшись рябою плащ-палаткою (Гр. Тютюнник).

3. Якщо дієприслівниковий зворот стоїть після сполучника, то він відокремлюється комою: Він наближався їй, кинувши гострий погляд з-під навислих рудих брів, підносив над землею кийок... (В. Підмогильний).

➤ обставини, виражені одиничним дієприслівником: Щохвили творим ми нове, йдучи, співаючи і мислячи (В. Бичко). Усяка пташечка, радіючи, співала (Л. Глібов).

Не відокремлюються:

а) обставина, виражена дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: Василь працює не покладаючи рук. Катруся, досить сидіти склавши руки. Івасик біг додому не чуючи ніг. А з порога почав говорити не переводячи духу;

б) обставина, виражена дієприслівниковим зворотом, на початку якого стоїть підсилювальна частка **і (їй)** або частки **лише, тільки**: Можна

розпочинати екскурсію **і не чекаючи** великої кількості людей. Я зможу вирушити в дорогу **лише зваживши** все;

в) одиничний дієприслівник, що за змістом тісно пов'язаний з дієсловом-присудком і вказує на **спосіб дії** (як? яким способом?), стоїть після дієслова-присудка: Людина! Це ж яке слово! Його треба завжди говорити [як?] **стоячи** і кашкета скидати (М. Зарудний). Умовк кобзар [як?] **сидуючи** (Т. Шевченко). Вона читала [як?] **лежачи** на піску. Я йшов [як?] **не поспішаючи**;

г) дієприслівниковий зворот, однорідний з іншим невідокремленим членом речення: Оксана **стояла непорушна й не зводячи** з Андрія очей;

д) дієприслівниковий зворот, утворений дієприслівником і сполучним словом **який**, у складі підрядного речення: Це книга, **прочитавши яку** одержиш насолоду.

II. Відокремлені обставини, виражені сполученням іменників з прийменниками

1. Завжди відокремлюються обставини допусту, виражені іменником з прийменником **незважаючи на**: Незважаючи на ранню пору, то в одному кінці, то в іншому зривалася пісня (О. Гончар).

2. Обставини, виражені іменниками та прислівниками з прийменниками **у зв'язку з, залежно від, на відміну від, завдяки, внаслідок, з причин, за браком, згідно з, за згодою, відповідно до, на випадок**, можуть відокремлюватися і не відокремлюватися (за бажанням автора).

Відокремлення залежить від того, наскільки зворот поширений, близький за змістом до основної частини речення, яка його стилістична функція, а також залежно від наміру автора:

Наперекір воєнню і смерті, полки незборені і вперті боям виходили навстріч (М. Упенник). Всупереч зовнішній легковажності, Люба напрочуд чесно уміла зберігати таємниці (О. Гончар). Всупереч тим віщуванням, проходили грози (М. Рильський). Залежно від положення язика голосні характеризуються за місцем артикуляції та ступенем підняття язика (3 підруч.).

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення відокремлених членів речення.
2. Які члени речення можуть бути відокремленими?
3. Назвіть найважливіші випадки відокремлення обставин.

4. Коли дієприслівники відокремлюються, а коли ні?

5. Як відокремлюються обставини, виражені сполученням іменника з прийменником?

Вправи до теми

Вправа 1. Знайдіть уточнювальні, пояснювальні та присудковальні члени речення, поясніть розділові знаки при них.

1. На сажень від купців ріс тоненький, у дві хлопчачі руки завтовшки, бересток (В. Винниченко). 2. У нього [селезня] на крилах темно-синє, з перламутровим відблиском, пір'я, дві білі подушечки на щоках – бакенбарди (В. Близнець). 3. До нього прийшов особливий, навіть не дуже великий, жаль (В. Шевчук). 4. Там, над Россю, стоїть одна висока скеля (І. Нечуй-Левицький). 5. На лівому боці яруги, на відлозі, сліпучо-біла товчениця пісків, зелений полиск густого шелюжиння (Г. Тютюнник). 6. Біля тих дверей на східцях і далі, майже до шосівки, стояла непорушна, мов нежива, черга (В. Шевчук). 7. На другий день, рано-вранці, Чіпка пішов до Грицька (Панас Мирний). 8. Другого дня, в понеділок, не було й панщини (І. Нечуй-Левицький). 9. Ми ходили групами, плече в плече, і тихо, але схвильовано розмовляли (Ю. Смолич). 10. Їдете ви компанією, тобто колективом, так – чоловіка з п'ять, бо дика качка любить іти в супову каструлю з-під колективної праці (Остан Вишня).

Вправа 2. Прочитайте речення, знайдіть уточнювальні та присудковальні члени речення, розставте розділові знаки. Визначте, який саме член речення уточнюється.

1. Колись звідси з цієї вершини де купчилися тополі і клени, йшли полки хороброго витязя Ігоря Святославича (Р. Іванченко). 2. Незабаром Лариса Петрівна опритомніла. Лежала, бліда аж прозора з невимовним болем в очах (М. Коцюбинський). 3. Вгорі над садом у всіх напрямках прорізують закурену димом міста небесну блакить аероплани обливаючи тишу саду лопотливим гуркотом моторів (В. Винниченко). 4. Квітка познайомився з ним давненько ще в Києві і таки в них же у Косачів (М. Олійник). 5. Олесь Гончара я знаю давно не одне десятиліття (Б. Олійник). 6. У всьому людському я хочу шукати красу себто істину (О. Довженко). 7. Від перону люди прямують навпростець витоптаними в траві стежками до річки (Р. Іванченко). 8. Тієї ж ночі перед ранком замкова сторожа випустила із замку сварливого нетерплячого хорунжого із двома гусарами (Я. Качура). 9. Найкрасивіша рослина українських водойм – біле латаття або лілея (З підруч.). 10. В цьому випадку допущено було перекручення навіть свавілля (О. Гончар).

Вправа 3. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть уточнювальні члени речення. Визначте, який саме член речення уточнюється.

1. На сажень від кущів ріс тоненький у дві хлопчачі руки завтовшки бересток (В. Винниченко). 2. Восени перед відльотом у вирій тривожиться й табунами збирається птаство (М. Стельмах). 3. Там за горами давно вже день, а тут на дні міжгір'я ще ніч (М. Коцюбинський). 4. Справді було душно аж варко так душно (Панас Мирний). 5. Всі розмови не скінчені тут на землі десь кінчалися там між зірками (Леся Українка). 6. Під призьбою врівні з вікнами росла стара аж червона кропива (Гр. Тютюнник). 7. Господарювала там старенька жінка Ганна Іванівна або як її називали в селі баба Ганя (В. Близнець). 8. Знов без драбини через димар виліз на небо дим аж до хмар (А. Качан).

Вправа 4. Постаєте пропущені розділові знаки при відокремлених обставинах, обгрунтуйте їх вживання. Визначте тип обставин.

1. До вас, село і рідне поле, приїхав по дитячі сни на мить забувши, що ніколи не повторяться вони. 2. З доріг життя сховавши втому я в отчий край вернусь назад. 3. Ми часто похапцем живем все відкладаючи на потім. Життя ж сіяє кожним днем – в красі, в любові, у роботі (З тв. В. Крищенко). 4. Я пишу не згарячу, а добре все обдумавши (О. Гончар). 5. Пішов Гонта похилившись (Т. Шевченко). 6. Я на гору круту крем'яную буду камінь важкий підіймать і несучи вагу ту страшную буду пісню веселу співать (Леся Українка). 7. Гортаючи сторінки одинадцяти томів видання ми вчитуємося в історію народу, відбиту в словах давніх і тих, що засвідчують реалії наших днів (З підруч.).

Вправа 5. Постаєте пропущені розділові знаки при відокремлених обставинах, обгрунтуйте їх вживання. Визначте тип обставин.

1. Жінка йде поволі і трохи зігнувшись (О. Довженко). 2. Якось аж надто загадково висловлювався цей подорожній чемно уникаючи прямої і обволікаючи свою особу у велику якусь тайну (О. Гончар). 3. Ми жартуючи погнали чужі ягнята до води (Т. Шевченко). 4. Часто пан не міг докликатись Тараса, який захопившись перемальовуванням картин, що прикрашали стіни панських покоїв, нічого не чув (З підруч.). 5. Об'єднавшись воедино і згуртувавши розпорошені сили слов'янські племена поклали початок зародженню могутньої держави східних слов'ян (І. Цюпа). 6. Штаби і тилові бази, які в польових умовах згідно з статутом розташувались на певній відстані від фронту, зараз дістали можливість базуватись біля самого переднього краю (О. Гончар). 7. Незважаючи на напруженість становища ми з оптимізмом дивимось у майбутнє і впевнені у своїх силах (З газ.).

Вправа 6. Знайдіть обставини, виражені дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами, розставте при них, де потрібно, розділові знаки.

1. Сонце досхожу накупавшись у хмарах і блакитних ополонках струсонуло на сніги вінець проміння, кинуло на небосхил бузкові барви і легко впаялось у промерзлий край землі (М. Стельмах). 2. Отак сплелись життя і пісня переливаючись в одне (Б.-І. Антонич). 3. Натрудившись у квітні перецвівши у маю йдуть дерева передлітні в повільний лагідну свою (М. Рильський). 4. Плавці мчали до берега захищаючись водою пробиваючись крізь кригу (Ю. Яновський). 5. Дівчина стрепенувшись підвела голову (О. Гончар). 6. Одарка як різала ножом хлібину притиснувши до грудей так і держить її отетерівши (Гр. Тютюнник). 7. Раділи люди встаючи (Т. Шевченко). 8. Знітившись я стаю на поріг (М. Стельмах). 9. За вікном розсипаючись котилась зоря (М. Стельмах).

Вправа 7. Знайдіть відокремлені обставини, виражені сполученням іменників із прийменниками, усно розставте розділові знаки при них.

1. Сікач незважаючи на свою чималу вагу й короткі ноги дуже прудко бігає (Остан Вишня). 2. Причиною була тут особлива здібність Карповича до практичних справ, якою попри всі намагання не відзначався Іван Іванович (І. Багмут). 3. Наперекір суховіям та чорним бурям повсюди йде вона [біла акація] за людиною заходячи аж сюди до самого Мертвого моря, де крім солі вже ніщо не росте (О. Гончар). 4. Отруйні опеньки на відміну від їстівних не мають на своїй ніжці білого кільця (З газ.). 5. Малий не ждав напасті не готувався до опору, але й не розгубився знаючи, що порятуватися може тільки завдяки самому собі (П. Загребельний). 6. Чи то під впливом прощання й Соломійних сліз чи внаслідок реакції по пережитих турботах його огорнув жаль (М. Коцюбинський). 7. Обставини виражені іменниками із прийменниками відокремлюються залежно від їх поширеності, смислового навантаження, стилістичної функції (З підруч.). 8. Я й сама, як той барометр, то падаю то здіймаюсь духом відповідно станом погоди (Леся Українка). 9. Моя господиня віддала мені цю хату за 15 р., хоч я сама бачу, що згідно з тутешніми звичаями вона варта 20 р. (Леся Українка). 10. Це були гамазей, де переховувався недоторканий запас чорна на випадок неврожаю чи якогось стихійного лиха (О. Донченко).

Вправа 8. Усно. Розставте пропущені розділові знаки. Укажіть, у яких реченнях допускається варіативність у їх уживанні. Вставте, де потрібно, пропущені літери, апостроф, розкрийте дужки.

1. Освіту у зв...язку зі слабким здоров...ям Леся ро...почала дома.
2. (Не) зважаючи на відсутність систематичної шкільної освіти поетес...а вже в молоді роки була людиною всебічних і глибоких знань.
3. Вона володіла крім україн...с...кої і російс...кої німець...кою

француз...кою англійс...кою італійс...кою польсь...кою бол...гарс...кою грец...кою і латинс...кою мовами. 4. За допомогою брата Михайла Лєся Українка створює молодіжний літературний гурток «Плеяда», але з причин ідейних незгод між учасниками цей гурток ро...пався. 5. У 1904 році виходить із друку нове видан...я поезій Лєсі Українки «На крилах пісень» (що)правда завдяки царс...кій цензурі туди не ввійшов ряд революційних поезій. 6. Поезія Лєсі Українки (на)відміну від переважної більшості (того)часних віршів познач...на бадьоріст...ю й опт...мізмом. 7. Поетес...а всупереч настроям самотності втоми і смерті прокл...нає руки, що «звикали у неволі носити кайдани ржаві та важкі». 8. Вона закликає ві...дати для борот...би все навіть і власне жит...я: «Хай я загину, та хай сяє мило над людьми сонцем правда і надія!» 9. Завдяки високій поет...чній техніці майстерному володін...ю формою поетес...а досягла незвичайної еф...ективності в застосуван...і образної системи включаючи побудову метафор порівнян...ь використан...я епітетів. 10. Варто прослідкувати, якими означеннями вона наділяє імен...ик «слово» залежно від його призначення. Ось яких епітетів уживає поетес...а до слів революційної активної дії: слово – огнисте, палке, г...рляче, одважне, наповн...не кров...ю серця, крилате. На прот...вагу цьому на означен...я слів пасивного застосування Лєся Українка вживає протилежні за своїм (емоційно) ідейним звучан...ям тропи: слова – даремні, журливі, нудні; німий, холодний, дивний труп слова. 11. Як і в усій творчості в пейзажній лір...ці зокрема в зображенні моря поетес...а впроваджувала оптимістичні світлі тони. 12. Вона бажала підкреслити, що справжній поет, який володіє «у крицю закован...им міцно озброєн...им віршем», мусить мужньо попри всі перешкоди нести світло правди і визволен...я в народ. 13. Образи «Лісової пісні» взяті Лєсею Українкою з фольклор... наприклад із народних легенд повір...ів пісень не механічно (За А. Каспруком).

Вправа 9. Перепишіть, відокремлюючи комами обставини, виражені дієприслівниками й дієприслівниковими зворотами.

1. Виблизкувала в лузі річка і звиваючись губилася в зелених шатах надбережного гаю (А. Шиян). 2. А Чіпка наперекір світові й людям якийсь веселий, радий (Панас Мирний). 3. Вони стояли мовчазні вдивляючись в далеке минуле своє і своїх батьків і линучи думкою в майбутнє (О. Довженко). 4. Лиш хто народу рідного не любить, піде по світу тихим жебраком і просячи до щастя шлях загубить (Д. Павличко). 5. Старий підводиться і не прощаючись іде, зникає десь внизу за курганом (О. Гончар). 6. Блакитний час прикинувшись водою тече в піщаних, чистих берегах (Є. Гуцало). 7. Микола замість панського лану вийшов на своє поле (І. Нечуй-Левицький). 8. Він дивився на стовп сонячного проміння, що прoderшиє крізь вікно ліг на стіні чотирма золотими плямами (М. Коцюбинський). 9. Бійці сиділи деякий час задумавшись. 10. У цих міжгір'ях особливо вночі дуже легко було заблудитись. 11. Міст перегорівши з гуркотом повалився в воду. 12. Незважаючи на таку рань було зовсім тепло (З тв. О. Гончара).

Вправа 10. Перепишіть речення, поставте, де необхідно, розділові знаки та поясніть їх.

1. Співали не кваплячись повторюючи приспів (Н. Рибак). 2. І ти ниспівуєш неначе та жар-птиця (Л. Глібов). 3. Бол оставшись на господі зібрав всіх вітрів до двора (І. Котляревський). 4. Бібліотеку перенесли нсупереч нашому читацькому бажанню. 5. Всупереч правді вони продовжували наполягати на своєму (Л. Авдіковська). 6. Неначе п'яний очерет від вітру гнеться (Т. Шевченко). 7. Виросши діти злетіли а мати так і зосталась одна (Я. Щоголів). 8. Як ніч насувається туча імлою небо покрива (М. Старицький). 9. Клопочуться хазяйки невсипущі стрічаючи отару та черідку (Леся Українка). 10. Ішов лікар у село селу на безголов'я а із села біжить злякавшись здоров'я (П. Гулак-Артемовський).

**ТЕМА 6. РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВСТАВНИХ СЛОВАХ,
ЗВЕРТАННЯХ ТА ВИГУКАХ**

Вставні слова

Вставними називаються слова або сполучення слів, що виражають ставлення мовця до висловлюваного ним повідомлення. Вони не виступають членами речення:

І найвища, **по-моєму**, це краса вірності (О. Гончар); **Правда**, з того часу втекло вже чимало води (Ю. Збанацький).

У першому реченні той, хто говорить, за допомогою вставного слова **по-моєму** вказує, що думка належить йому, а в другому – словом **правда** – стверджується достовірність. Вставні слова, словосполучення й речення вимовляються швидше і нижчим тоном, ніж слова того речення, до якого вони введені, і виділяються паузами.

**За значенням вставні слова і словосполучення
поділяються на такі, що:**

1) виражають упевненість, достовірність того, про що говориться в реченні: **безумовно, безперечно, без сумніву, очевидно, справді, звичайно, правда, певна річ**: Кожному, звичайно, приємно, коли в кімнаті стоять квіти;

2) виражають непевність, припущення, гаданість повідомлюваного в реченні: **мабуть, може, може бути, здається, як видно, вочевидь, сподіваюся**: Молоденькі гіллясті берізки, може, тільки вночі покрились листям (Ю. Збанацький);

3) виражають радість, задоволення, незадоволення, співчуття, жаль, здивування: **на жаль, шкода, на радість, на щастя, на сором, дивна річ, як на біду, як навмисне, як на лихо, чого доброго, хвалити долю, нівроку:** *Населення, на диво, зустріло нас привітно* (Я. Баш);

4) вказують на зв'язок висловлюваної думки з попередньою, на послідовність викладу: **по-перше, по-друге, нарешті, інакше кажучи, наприклад, однак, навпаки, таким чином, значить, отже, словом, з одного боку, до речі, між іншим, крім того, зокрема, взагалі, зрештою:** *Тільки в середині червня роботи, нарешті, були завершені;*

5) вказують на джерело повідомлення: **з точки зору, на мій погляд, на думку, за повідомленням, як кажуть, як відомо, як зазначено, по-моєму, по-твоєму, по-вашому:** *Сміх, кажуть, віку додає* (Ю. Збанацький);

6) активізують увагу слухача або читача: **знаєте, вірите, уявіть собі, зверніть увагу, зрозумійте, чуєте, бачите, погодьтесь, майте на увазі, даруйте на слові, між нами кажучи:** *Але доля звела нас дуже близько і, повірте, здружила* (Ю. Збанацький).

Вставні речення здебільшого виражають ті самі значення, що й вставні слова і словосполучення.

Вставними можуть бути речення означено-особові (*це добре знаю, думаю, як бачите, дозволю собі сказати, нагадаю ще раз*), неозначено-особові (*як про це кажуть, як про це думають*), безособові (*нам думается, треба сказати*).

Вставні слова, словосполучення і речення найчастіше відокремлюються **комами**:

Перші олімпійські ігри, за народними переказами, відбулися 776 року до нашої ери (3 журн.); Справді, хвилин за десять у сусідній кімнаті почулися голоси (С. Журахович).

Вставні слова і речення, що виражають додаткові повідомлення чи побіжні зауваження, виділяються **дужками** або, рідше, **тире**. Стоять вони або в середині речення, або в кінці:

У всьому світі (не секрет!) зростає наш авторитет (С. Олійник); Пишу листа із Кабарди (тобі земля ця невідома) (М. Нагнибіда); Ще недавно у віконце кожен день дивилось сонце, а тепер – пора настала – хуртовина загуляла (Янка Купала).

УВАГА! Щоб правильно виділяти в реченні вставні слова і словосполучення, треба орієнтуватися не тільки на їхні функції (значення), а й на інші ознаки:

1. Тільки вставними бувають, наприклад: *по-перше, по-друге, мабуть, щоправда, а втім, отже.*

*Хто не живе для інших, той, **отже**, й для себе не живе* (Ю. Мушкетик).

2. Вставні лише в середині простого речення: *однак, одначе, проте.*

*З борців насміхалася доля, **зростає, проте**, їх громада* (П. Грабовський).

3. Ніколи не бувають вставними словами і не виділяються комами: *ніби, нібито, мовбито, наче, неначе* (складні сполучники), *все-таки, навіть, майже, адже, якби, от, принаймні, при тому, при цьому, тим часом, до того ж, приблизно, буквально, якраз, між тим, за традицією, у кінцевому підсумку* (а не рахунку), *як-не-як* тощо.

4. Вставні слова дієслівного походження потрібно відрізняти від одностовічних слів-присудків.

1. **Здається** [присудок] вічністю буття маленька мить, перед якою навіть смерть безсила (Л. Дмитерко). 2. По вулиці йду і, **здається**, уперше розплющив я очі на світ (О. Підсуха). 3. **Здавалосьь**, заgrimів десь на небі грім (С. Васильченко). 4. Біліло небо, білястим **здавалося** [присудок] тонко вібруюче повітря (О. Гончар). 5. **Буває**, часом спінну від краси (Л. Костенко). 6. Диво дивнее на світі з тим серцем **буває** [присудок]! (Т. Шевченко).

5. В інших випадках, щоб упевнитися, чи певне слово справді вставне, перевіряємо його питанням (спочатку знайшовши підмет і присудок). Якщо слово в реченні відповідає на питання – то воно не вставне і виділяти його комами не можна; якщо ж не відповідає – то воно вставне і його виділяємо комами.

Питання до слів ставимо такі: **як?** – *справді, взагалі, таким чином, навпаки, очевидно, безперечно, певно*; **коли?** – *нарешті, зрештою*; **як часто?** – *звичайно*; **з якою метою?** – *на цастя*.

1. *Поки живий, я хочу (як?) **справді** жити* (І. Франко). 2. **Справді** [це правда], *добре сміється той, хто сміється останній* (М. Стельмах). 3. *Пойдемо, **певно** [мабуть], човном, коли море буде таке тихе, як нині* (М. Коцюбинський). 4. *Роби криво й ходи [як?] **певно*** (Нар. тв.). 5. **Видно** [мабуть], *було вже пізно, бо ніде по хатах не світилося* (Панас Мирний). 6. **Видно** [присудок] *шляхи полтавські і славу Полтаву* (І. Котляревський). 7. **Звичайно** [само собою зрозуміло], *вовкулаки – це химери* (М. Рильський). 8. *У комірчині [як часто?] **звичайно** стояли бідони з молоком* (Г. Тютюнник).

Звертання

Звертання – це слово або декілька слів, що називають особу чи предмет, до якого звернена мова. Звертання бувають поширені (складаються з декількох слів) і непоширені (складаються з одного слова): *Не журися, **славна Україно*** (Нар. тв.). ***Слово**, чому ти не твердая криця* (Леся Українка).

Звертання може знаходитися на початку, в середині і в кінці речення. На початку або в кінці речення звертання виділяється комою або, при окличній інтонації, знаком оклику; в середині речення – комами з обох боків: ***Земле**, радій і цвіти! Оживи, **козацька славо**, у бандурних струнах* (П. Куліш). *Привіт тобі, **прекрасний ранку!*** (Олександр Олесь).

Звертання виражаються

кличною формою іменника, іменника з прикметником чи присвійним займенником: ***Що, братику, посіяв, те й пожни!*** *Рости, міцній, **моя Вітчизно**, во ім'я щастя на землі!* (В. Сосюра). ***Благословенний будь, мій рідний краю!*** (Д. Павличко).

прикметником, ужитим у значенні іменника: ***Будь щаслива та здорова, чорноброва.***

У групі звертання можуть бути однорідні члени, відокремлені означення тощо. Тоді всередині такого поширеного звертання ставляться розділові знаки відповідно до загальних правил.

1. *Будь славен, **мир, поля, і ріки, і цвіт червоної зорі!*** (В. Сосюра).
2. *Прощай, **сине море, безкрає, просторе*** (Леся Українка).
3. *Оставайтесь здорові, **мої високії тополі і хрещатий барвіночку!*** (Т. Шевченко).
4. ***Слово, моя ти єдина зброе**, ми не повинні загинуть обое!* (Леся Українка).

Вигуки від звертання відділяються комами. Якщо слова **ти, ви** підсилюють вигук, то вони теж відділяються разом з вигуком. Не відділяються лише слова **о, ой**, якщо вони вжиті як підсилювальні частки.

1. ***Гей** ви, далі ясні, безкінечні й сині, як чудесно в світі молодому жить!* (В. Сосюра).
2. ***Гей**, юнаки, **гей**, молодість світу, доля планети у ваших руках* (І. Нехода).
3. *І погляд твій німий, **о** [частка] **мати**, понад землею загримів* (М. Рильський).
4. ***Ох**, пісне, чому, як той птах, не*

летиш? (М. Рильський). 5. **Ой** [частка] Дніпре, мій Дніпре, широкий та дужий, багато ти, батьку, у море носив козацької крові (Т. Шевченко).

Слова-речення та вигуки

Слова-речення (стверджувальні слова **так**, **авжеж**, **гаразд**, **добре**, **еге**, **ага**, **атож**, заперечне **ні**, питальні **що ж**, **а що**) та вигуки в усній мові виділяються паузами, на письмі – розділовими знаками.

На початку речення слова-речення та вигуки виділяються комою або, при окличній інтонації, знаком оклику.

1. **Так**, я вільний, маю бистрі думи-чарівниці (Леся Українка). 2. **Ні**, не марний труд ваш, люди ясночолі! (В. Сосюра). 3. **Ні!** Я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги постала (Леся Українка). 4. **Гей**, піду я в ті зелені гори, де смереки гомонять високі (Леся Українка).

У середині речення слова-речення та вигуки виділяються з обох боків комами або, якщо при них є знак оклику, – тире.

1. Життя не нива, **ні**, воно – дорога між злом і добром, буттям і небуттям (Л. Дмитерко). 2. Земле рідна, **о**, чим далі ти від мене, тим дорожча (Д. Павличко).

Треба відрізнати слова-речення **так**, **ні**, **гаразд**, **що ж** та вигуки від однозвучних часток і членів речення, які ні в усній мові, ні на письмі не відокремлюються.

1. **Так** [обставина міри] ніхто не кохав. Через тисячі літ лиш приходить подібне кохання (В. Сосюра). 2. **Так** [тож] будьмо єдині! Ми – квіти життя (В. Сосюра). 3. Мовчи, **так** [то] подумують, що ти розумний (Нар. тв.). 4. **Ну** [присудок] до танців, до танців, кобзарю (Т. Шевченко).

Питання для самоконтролю

1. Які слова, словосполучення і речення називаються вставними?
2. Що можуть виражати у реченні вставні слова та речення?
3. Які слова можуть бути лише вставними, а які тільки в певній позиції?
4. Якими розділовими знаками виділяються вставні слова та речення?
5. Що таке звертання? Назвіть способи вираження звертань та розділові знаки при них.
6. Що таке слова-речення та вигуки? Як вони відокремлюються на письмі?

Вправи до теми

Вправа 1. Перепишіть речення, підкресліть вставні слова, в дужках поясніть, з якою метою вони використані. Прокоментуйте розділові знаки.

Зразок: Того, **можливо**, не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський) (Припущення).

1. Добра, добра такого зроду у мене, правда, не було. А так собі якось жилось (Т. Шевченко). 2. Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном (О. Довженко). 3. Та, мабуть, над усе до загину треба віри людині в людину (Ю. Збанацький). 4. У всякому ділі є свої майстри і своє, так би мовити, натхнення (О. Гончар). 5. Погане, я чував, життя собаче, не добре ж і вовкам (Л. Глібов). 6. Якась вишка з'явилась у степу, здається, її раніше не було (О. Гончар). 7. Життя, звичайно, йде вперед, і нікому не дано такої сили, яка б могла спинити його непереможний рух (Н. Рибак). 8. Життя, кажуть, прожити – не поле перейти (Панас Мирний). 9. Полювання, як бачите, дуже поважна справа (Остап Вишня). 10. «Заходьте, будь ласка!» – запросила нас учителька до класу.

Вправа 2. Знайдіть вставні слова і словосполучення, визначте їх значення та розставте розділові знаки при них.

I. 1. І справді француз Боплан приклав тут усього свого досвіду, щоб зробити Кодак непоборимою фортецею (А. Коваль). 2. Голуб видно втихомирився й заснув. 3. Здавалося так і треба (З тв. У. Самчука). 4. Кінь здається зупинився біля її хати (М. Стельмах). 5. Марко ніколи не бачив на материнім виду таких крихітних сліз напевне старість чи лихоліття здригнули їх, як здригнували все на світі (М. Стельмах). 6. Може б та щира, гаряча мова зломила зиму! (Леся Українка). 7. Тепер повернули без сумніву до лісу (В. Близнець). 8. Повиймавши хліб із печі, Катря оце вже либонь і вправилась була (А. Головка). 9. Мабуть нема уже на світі правди! Мабуть вона уже за море утекла! (Є. Гребінка).

II. 1. Батько звісна річ відвідав приятеля в лікарні й спитав, чи в нього на складі все гаразд (В. Шевчук). 2. Хм, коли по зросту судити, невелика в нього доля, але видать проворна (М. Стельмах). 3. У мене душа було піснями аж бринить (А. Костенко). 4. Це як скажімо вірувати в Бога і продавати душу сатані (А. Костенко). 5. Небо очевидно захмарене, бо на ньому ані вогника (В. Шевчук). 6. Через це я на велику втіху батьків повернувся до Житомира (В. Шевчук). 7. Найдовше стояв Сіроманець перед будинком Чепіжного, але й Чепіжного на його превеликий жаль не було на цей раз вдома (М. Вінграновський). 8. На щастя Федько не може чути ніяких порад і щасливо добирається до берега (В. Винниченко). 9. У мене недавно на городі Червона Рожа зацвіла, і треба ж на біду край неї Хміль пустився! (Є. Гребінка).

Вправа 3. Знайдіть вставні слова і речення і виділіть їх комами.

1. Мабуть то й буде ідеальне суспільство майбутнього, коли потребою для кожної людини стане робити для іншої тільки щось добре, приємне, корисне, може навіть самопожертвувати (О. Гончар). 2. На жаль світ побудований так, що щастя людства здобувається ціною чийхсь страждань (О. Довженко). 3. Всяке трапитись може на довгій віку (О. Підсуха). 4. Ти мене, кохана, проведеш до поля, я піду – і може більше не прийду (М. Рильський). 5. Невже і справді неминучість є у чергуванні радості і лиха? (Л. Первомайський). 6. Справді краще в ріднім краю хоч і кості положить, ніж в чужині в супокій, хоч би і в достатку, жити (І. Франко). 7. Трудно розказати, для чого власне нам потрібна мрія і що вона таке, та певне в світі ніхто живий без мрії не прожив (Леся Українка).

Вправа 4. Вставте у речення прийнятні за змістом вставні слова або речення, запишіть нові речення, правильно поставте коми або тире.

1. А вони не побоялися взятися за цю справу. 2. Хлопці й послушали б, але часу на вмовляння не було. 3. Їм не дуже хотілося сьогодні вчитися. 4. А я не дуже й надіялась. 5. То ти все ж наважишся? 6. Вам теж не завадить послухати цю бувальщину. 7. Гарний вийшов твір. 8. На все треба мати щастя. 9. А ти цього не чула?

Вправа 5*. Знайдіть звертання і виділіть їх комами. Якщо в звертаннях є однорідні або відокремлені члени, то теж поставте, де треба, коми.

1. Дзвени моя пісне крилата в вітрах світової весни. 2. О мій народі Прометей ти маєш душу молоду. 3. Тобі країно моя і перший мій подих, і подих останній тобі (З тв. В. Сосюра). 4. Я всі слова свої не злі, всю душу пристрасної вдачі, всі почуття мої гарячі тобі Вітчизно віддаю (П. Воронько). 5. Якою ж ви силою володієте сині небесні потоки ви білі хмари і ти пахуча земле, що з одного робиш звіра, а з другого голуба? (Г. Тютюнник). 6. Лети ж о ніч, щоб день тобі на зміну прийшов новий (В. Сосюра). 7. Не стелись турмане не шуміть тополі не печальте очі ви берізки голі! (В. Сосюра). 8. Прощайте росяні долини і села сповнені краси (О. Підсуха).

Вправа 6. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки при звертаннях.

1. Що братику посієш, те й пожнеш (Л. Глібов). 2. Любая милая чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям вкрай? (П. Тичина). 3. Куди ти мчиш, куди летиш моїх поривів птице рання? (А. Малишко). 4. Яка ж гірка о Господи ця чаша (М. Зеров). 5. Ой хлопче хлопче ти в одчаю красі нестямній в очі гаянь! (Б.-І. Антонич). 6. Розцвітай ти веснонько красна духом творчості все онови (П. Грабовський). 7. Благословенні ви сліди не змиті вічності дощами, мандрівника Сковороди (М. Рильський). 8. Ти справжній лицар сину!.. Ти вславиш Україну! (І. Малкович). 9. Ми ж любя матінко козачого роду (Марко Вовчок). 10. Журавлику мій сірий

ти вже летиш у вирій? (Т. Майданович). 11. Куди ви летите мої високі птиці? (Б. Олійник).

Вправа 7. Перепишіть, виділяючи потрібними розділовими знаками слова-речення та вигук.

1. О які були великі зорі, як синіло й склилось навкруги! 2. Всі, у кого серце вірне сонцю нашої весни, сійте зерно гей! добірне в нерозмежені лани! (З тв. М. Рильського). 3. Прощавайте, ждіте волі, – гей на коні, всі у путь! (П. Тичина). 4. Тисячоголосе «ура» покотилося берегом (О. Гончар). 5. Так молоді, радісно й дзвінко (В. Сосюра). 6. О вірю я, що з'явиться вона, загублена, сподівана воля (М. Старицький). 7. Ах як всього багато: неба, сонця, веселої зелені (М. Коцюбинський). 8. Так я буду крізь сльози сміятись, серед лиха співати пісні (Леся Українка).

Тестові завдання для самоконтролю

1. Двоскладним є речення:

- А Краще добре робити, ніж гарно говорити.
- Б Березень березовим віником зиму вимітає, весну в гості закликає.
- В На батозі далеко не поїдеш.
- Г Пороби до поту, то й поїси в охоту.
- Д Робити казали, а їсти не дали.

2. Односкладним є речення:

- А Квітневий день рік годує.
- Б Що посієш, те й пожнеш.
- В У травні травиця як дівоча косиця.
- Г Вересень – рум'янець року.
- Д Грудень око снігом радує, а вухо морозом рве.

3. Односкладним є речення:

- А Розум – скарб людини.
- Б Кожна пригода – до мудрості дорога.
- В Наука в ліс не веде, а з лісу виводить.
- Г Добрий початок – половина діла.
- Д Вола в'яжуть мотузом, а чоловіка – словом.

4. Односкладним означено-особовим є речення:

- А У тропіках темніє одразу.
- Б Взимку та повесні курінь відчинено з ранку до вечора і цілу ніч.
- В Там того поля на заячий скік.
- Г Не поганьбімо ж бо ніколи міщанством романтичних шат.
- Д На небо не скочиш, а в землю не закопаєшся.

5. Однокладним неозначено-особовим є речення:

- А На ланах співають ще не часто, і сьогодні в полі день важкий.
Б Доберемся за три години за стонадцять верств до родиночки.
В Мої любі, до мене ходіть!
Г Разом ходімо в майбутнє.
Д Вчись не до старості, а до смерті.

6. Однокладним узагальнено-особовим є речення:

- А Зранку було тихо на обох пагорбах.
Б Щоб спрагу вгасити, треба води попити.
В Море перепливти – не поле перейти!
Г По правді роби, по правді й буде.
Д Без труда нема плода.

7. Однокладним безособовим є речення:

- А Не додавай знесиленим журби.
Б У лузі пахне вогкою травою.
В Скажи мені, соловейку, правду...
Г Прислухаюсь до шереху вітру.
Д Уже весняний вітер віє.

8. Між підметом і присудком не ставиться тире в рядку (розділові знаки опущено):

- А Ті вечори осінні як напій що пахне ґрунтом яблуком і гроном.
Б Дядько у мене веселий дивак.
В У нас кохати полюбить сповна і серце з милим вік не розлучати.
Г І один у полі воїн.
Д І весь наш вік одна жагуча мить.

9. Між підметом і присудком не ставиться тире в рядку (розділові знаки опущено):

- А Тікать дієслово що виключно стосується живих речей.
Б Мова явище космічне.
В Проблема виховання вічна проблема людства.
Г Професор медицини це не просто вершина а вершина добра.
Д Промені як вії сонячних очей!

10. Виділені слова є однорідними обставинами в реченні:

- А Роман увівся в садку під шовковицею.
Б Високо-високо залетіло вгору в дні свої останні бабине літо.
В Падають зорі в долоні, і падає сон на траву.
Г Вночі в лісі хлопцям стало страшно.
Д Млостиво, гаряче-духмяно дихає тамариск.

11. Виділені слова є однорідними означеннями в реченні:

- А Каштани хитають привітним і теплим гіллям.
Б Обличчя в жінки було чуже, незнайоме.

В Сірі води густо спливали з сірого неба на посірілу землю.
Г В цей лагідний літній день ставок здавався коштовною перлиною.
Д За лісом широкі поля поволі й лагідно спускались униз.

12. Виділені слова є однорідними підметами в реченні:

А Вже листопад підкрався з-за дубів, і гай знімає золоту перуку.
Б Наступав холодний та сумний вечір.
В Я часто спав у насінні, в житі, в просі, в ячмені.
Г Навколо тільки дрімучий тютюн, та мак, та кукурудзяні тополі.
Д Сиплється осінній, уїдливи, дрібний дощик.

13. Виділені слова є однорідними додатками в реченні:

А Дали в дорогу різних почастунків, лящів, тарані і місцевих трунків.
Б На пагорбах росли стрункі смереки й кипариси.
В У материнському погляді не було ні фальші, ні лукавості, ні хитрування.
Г Сніг покрив куці, замів дороги.
Д По долині, по стежині біжить сонце.

14. Виділені означення є неоднорідними в реченні (розділові знаки пропущено):

А Перед нашими очима біжать сірі (?) сумні лани.
В Ось уже з місяць стоять теплі (?) погожі (?) навіть спекотні дні.
В Чистий (?) свіжий сніг саяв під блакитним наметом неба.
Г Безжурна (?) безводна (?) безлісна земля розлягається навкрузи.
Д З кленового пагона зірвався широкий (?) жовтий лист.

15. Виділені означення є неоднорідними в реченні (розділові знаки пропущено):

А Над озером пливла м'яка (?) тендітна тиша.
Б Посмішка освітила її старе (?) вив'ялене обличчя.
В Небо висвічувалося чистою (?) ясною блакиттю.
Г Падав тихий (?) лапатий сніг.
Д Лагідне (?) шовковисте повітря весни купав мої очі.

16. Кома не ставиться в реченні:

А Думи українського народу, висловлені нашими геніями, ні в огні не згорають (?) ані в воді не тонуть.
Б Над широким Дніпром у промінні блакить (?) і висока (?) і тиха могила.
В Минають віки, волею людей змінюється географія степу, іншими люди стають (?) і вітри (?) і трави.
Г Від чабанів пахло і вітром (?) і сонцем (?) запашними травами (?) духмяним степовим зіллям.
Д Все частіше то там (?) то тут чувся веселий сміх.

17. Узагальнювальне слово після однорідних членів е в реченні (розділові знаки пропущено):

А Летиш і милуєшся всім сріблястою нехворощю, лісосмугами і ворохами золотого зерна.

Б День, вечір, ніч, ранок все біле, все тьмяне.

В Все тут мовби однакове і похилені до води вільхи, і засніжені береги.

Г Надворі повсюди лежала роса на пожовклій траві осінній, на круглій павутині попід стріхою у хліві, на капустях у городі.

Д Все знайоме і рідне до болю в душі і криниця в саду, і червона калина.

18. Речення з відокремленим означенням:

А І на оновленій землі врага не буде, супостата.

Б Небо, холодне та темне, байдуже блимало зірочками.

В Старий зараз ніякої роботи не визнає, окрім пасіки.

Г Незважаючи на спеку й духоту, косарі співали косарських пісень.

Д Над Оболонню висять низько білі, аж прозорі, хмарки.

19. Речення з відокремленим означенням (розділові знаки пропущено):

А Усіяна колосками земля пахне літом.

Б Зачувши тупіт з глинища вискочив Карпо сторож із школи і подався в поле.

В Природжений співак він любив пісні і в душі пишався своїм артистичним хистом.

Г Вкрита садками балка вилає попід горою.

Д Ростислав у солдатській фронтовій шинелі Іванова і Боженко поспішали тепер до залізничних майстерень.

20. Перед словом ЯК треба поставити кому в реченні (розділові знаки пропущено):

А Як визволителів своїх нас зустрічали на кордоні.

Б Ліс зустрів мене як друга тихим горлиць воркуванням.

В Шевченко як поет відомий усьому світові.

Г Як митець слова Василь Симоненко завжди неспокійний у творчих шуканнях.

Д Про хист Довженка як письменника заговорили тільки в роки Другої світової війни.

21. Обставина, виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, НЕ відокремлюється комами в реченні (розділові знаки пропущено):

А Співають ідучи шахтарки кароокі.

Б Побігли швидко, мов ящірки, потоки з гір стрибаючи на переступах.

В Вона стояла закам'яніло мовби не дихаючи нічого не чуючи і не бажаючи знати.

Г Духнович присівши почав слухняно жувати.

Д На яблуні переливчасте заспівала івогга і війнувши пір'ям перелетіла на друге дерево.

22. Дужками виділяється вставлена конструкція у реченні (розділові знаки пропущено):

А Трава у полі як там кажуть аж шумить, лізучи з землі.

Б Довгий коридор був як і треба було сподіватися порожній.

В Береговенько як здавалося мені з недовір'ям глянув і підморгнув.

Г А мене повинна тобі сказати звуть Мартою Гаврилівною.

Д Слов'янськ і Слов'яногірськ давніша назва – Святогірськ розташувалися по сусідству.

23. Кому між сполучником А і вставним словом потрібно поставити у реченні (кому пропущено):

А А може, цього й справді не було?

Б Навесні, а може, влітку знов знайду вікно вечірнє, де колись в зимовий вечір ти привиділась мені.

В У цих мандрах залізний організм Багірова не надломився, а навпаки, здобув богатирського гарту.

Г Минув рік, а може, й два.

Д А може, й все це перебудем? Не вічна ж, вірилось, тюрма.

24. Речення із вставним словом:

А Тобі, земле моя рідна і велика, матінко велична, мої всі поривання.

Б Земля не може жити без сонця.

В Там, кажуть, з гір усю країну видно.

Г Дорогий друже! Довго чекав ти мого листа.

Д Він казав, що не може мати ніякої насолоди від життя, коли знає, що поруч люди безправні, забиті.

25. Правильно виділено розділовими знаками звертання:

А Оживи козацька славо, у бандурних струнах.

Б Здрастуй, липню, кучерявий!

В Де забарився, ти, вечоре, милий?

Г Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою.

Д Ти, в моєму серці Україно, думою Шевченка гомониш.

26. Речення із вставним словом:

А Видно шляхи полтавської і саму Полтаву.

Б Поки живий, я хочу справді жити.

В Цить, доню, цить.

Г Здається вічністю буття мленька мить...

Д За дверима така ніч і, мабуть, зоряна.

27. Неправильно поставлено розділові знаки при відокремлених означеннях:

А Яблука, холодні від роси, ми зриваєм теплими руками.

Б Отже, планування світлиці було суто функціональним, позбавленим випадковостей.

- В Там стояв стіл накритий білим обрусом, з хлібиною і сільничкою.
Г Мальвам розкішним вклонись біля тину, білим берізкам, тонким і струнким.
Д Крізь дощі пройшов трамвай, од холоду горбатий.

28. Обставина, виражена дієприслівником або дієприслівниковим зворотом, не відокремлюється комами в реченні (розділові знаки пропущено):

- А Кайдаш пішов на греблю не знаючи для чого.
Б Куди ти йдеш не спитавшись?
В Білий ніздрюватий деревій пахне густо і владно пробиваючи сумовиті повіви прив'ялих трав і квітів.
Г Похлипавши гармошка починає снувати й прясти розлогу мелодію.
Д Свиня не з'їсть не покачавши.

29. Поширене означення не відокремлюється комами (розділові знаки пропущено):

- А Лукаш зачарований музикою лісу зупинився на галявині.
Б Осінній ліс осяяний вранішніми променями сонця здавався казковим.
В І дощами вмиті журавлі в блакиті відлітають у тривожний дальній шлях.
Г Птахолови минали березовий гай пронизаний пасмами світла.
Д Налита сонцем і вітрами хлюпоче веслами весна.

30. Пунктуаційну помилку допущено:

- А Не копавши криниченьки, водиці не пити.
Б Сонце зупинившись, посеред неба, здавалося, уже й не рухається далі.
В Ах, це десь весна танцює, розтопивши білу кригу!
Г Тепер він ішов, тихо плутаючись у високій траві.
Д До землі припавши вухом, заснуло враз нароблене село.

ТЕМИ:

1. Види складних речень і відтінки їх значень.
2. Пунктограми у складносурядному реченні.
3. Пунктограми у складнопідрядному реченні.
4. Пунктограми у складному безсполучниковому реченні.
5. Пунктограми у складному реченні з різними типами зв'язку.

❖ Студенти повинні знати:

- структурно-граматичні, інтонаційні, пунктуаційні та стилістичні особливості складних речень;
- засоби зв'язку частин складного речення та їх класифікацію;
- види складносурядних, складнопідрядних, безсполучникових та багатокomпонентних складних речень;
- розділові знаки у складному реченні та складних синтаксичних конструкціях.

❖ Студенти повинні вміти:

- розпізнавати сполучникові й безсполучникові складні речення в тексті;
- складати складні речення різних типів;
- інтонаційно та пунктуаційно оформлювати їх;
- грамотно вживати пунктуаційні знаки.

ТЕМА 1. ВИДИ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ І ВІДТІНКИ ЇХ ЗНАЧЕНЬ

Складним називається **речення**, що складається з двох або кількох простих речень, об'єднаних в одне ціле за змістом та інтонацією.

Залежно від способу поєднання простих речень у складному розрізняються такі основні види складних речень: **складні сполучникові речення і складні безсполучникові речення**.

Прості речення в складному втрачають інтонаційну завершеність. Інтонацію кінця має все складне речення, а не кожне з простих, що входять до нього. Так, у реченні *Ішов дрібний густий дощик, і сіра імла застигла берег* відбувається підвищення тону в кінці першої його частини, далі робиться пауза і пониження голосу на останньому слові, що означає інтонаційну завершеність складного речення.

Складні сполучникові речення поділяються на дві групи:

1) складні речення із сурядними сполучниками (складносурядні речення); у складносурядному реченні прості речення, що входять до нього, – рівноправні, незалежні одне від одного, тобто з'єднані сурядним зв'язком як однорідні члени речення;

2) складні речення з підрядними сполучниками і сполучними словами (складнопідрядні речення); у складнопідрядному реченні одне просте, що входить до його складу, залежить від іншого і з'єднане з ним підрядним зв'язком.

Складносурядні речення

Складносурядне речення – це речення, частини якого рівноправні за змістом і поєднані сурядним зв'язком за допомогою сурядних сполучників: *Завірюха стугоніла, вила, а мороз гострив свій білий ніж* (І. Драч).

Частини складносурядного речення з'єднуються сполучниками сурядності:

- **єднальними:** одиничними *і, й, та* (в значенні **і**) та повторюваними *і...і, ні...ні (ані...ані)*;
- **протиставними:** *а, але, та* (в значенні **але**), *проте, зате, однак*;
- **розділовими:** одиничними *або, чи, хоч*, повторюваними *аби...аби, чи...чи, хоч...хоч, то...то, не то...не то*;
- **градаційними та приєднувальними:** *не лише ...а й; не тільки... а й; не стільки ... скільки; хоча й ... але; та й, ще й, також, причому, притому, при цьому*.

Напр.: *Або я піду звідси, або вона стане іншою.*
 Подув вітер – і ліс радісно загомонів.
 Надворі дощ, а тут сухо і тепло.

Складносурядне речення з єднальними сполучниками

У складносурядних реченнях з єднальними сполучниками може виражатися:

- одночасність дій, подій, явищ, станів (*І ми співали, і вони з нами також*);
- послідовність дій, подій, явищ, станів (*Хтось відчинив двері, і ми зайшли у кімнату*);
- причинно-наслідкова залежність між діями, подіями, явищами, станами (*Дощ пройшов – і Київ зазеленів*).

Складносурядне речення з протиставними сполучниками

У складносурядних реченнях з протиставними сполучниками може виражатися:

- зіставлення дій, подій, явищ, станів (*На клумбах горіли маки, а левкої ще тільки розпускалися*);
- протиставлення дій, подій, явищ, станів (*Чорні хмари стояли над містом, але дощу ще не було*).

Складносурядне речення з розділовими сполучниками

У складносурядних реченнях з розділовими сполучниками може виражатися:

- взаємовиключення дій, подій, явищ, станів (*Чи ви мене не чуєте, чи, може, ще не прокинулися?*);
- чергування дій, подій, явищ, станів (*Мене то кидало в жар, то проїмало холодом*).

Складносурядне речення з градаційними та приєднувальними сполучниками

У складносурядних реченнях може відбуватися підсилення чи послаблення другого компонента порівняно з першим за допомогою сполучників: **не лише ... а й; не тільки ... а й, не стільки ... скільки, хоча й ... але** або передаватися приєднувальне значення за допомогою сполучників: **та й, ще й, також, причому, притому, при цьому**.

Не тільки злива лила в ту ніч, **а й** блискавки шмагали потріскані від спеки поля (Л. Бойко).

Ніхто **й** ніколи не бачив її такою лагідною і покірною, **причому** всі дивувалися тій зміні (Б. Лепкий).

Складнопідрядні речення

Складнопідрядне речення – це речення, частини якого нерівноправні за смыслом і поєднані підрядним зв'язком за допомогою сполучників підрядності або за допомогою сполучного слова.

Одна з частин складнопідрядного речення є головною, інша – залежною. Від головної частини до залежної можна поставити питання. **Напр.:** *Щоб не пломеніти горобини самотньо, посадив я поблизу неї нашу українську калину (І. Цюпа) – для чого посадив?*

Серед складнопідрядних речень виділяють три основних види:

• складнопідрядні речення з підрядними означальними	<i>Для нас тоді був цілий світ, як вимріяна казка (П. Карманський).</i>
• складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними	<i>Щасливий, хто сні має милі (Леся Українка).</i>
• складнопідрядні речення з підрядними обставинними	<i>Малі дерева схожі на дорослих, як діти на своїх батьків (М. Сингаївський).</i>

Складнопідрядні речення з підрядними означальними

Складнопідрядні речення з підрядними означальними – це речення, підрядна частина яких відноситься до члена речення головної частини, вираженого іменником або іншою частиною мови в ролі іменника, й означає його. Підрядна частина відповідає на питання **який? яка? яке? які?**

Підрядні частини приєднуються до головної частини за допомогою сполучних слів *який, чий, котрий, що, де, куди, звідки, коли та сполучників* *щоб, як, ніби, наче, неначе*:

*А справжня слава – це прекрасна жінка, **що** на могилу квіти принесе (А. Костенко).*

У наведеному прикладі підрядна частина приєднується до головної сполучним словом **що**. Воно є підметом підрядної частини (його можна замінити на сполучне слово **яка**, а також на **вона, жінка**).

Окремо виділяються займенниково-означальні речення, які пояснюють член головної частини, виражений займенником **той (та, те)** вжитим у значенні іменника: *Те, що було, минулося, і знову не буде (Т. Шевченко).*

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними

Складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними – це речення, у яких підрядна частина пояснює зміст того слова в головній

частині, що потребує додаткового з'ясування, і відповідає на питання усіх відмінків.

Підрядні з'ясувальні приєднуються до головної частини за допомогою сполучних слів *хто, що, який, чий, котрий, де, куди, звідки, коли, відколи, як та сполучників що, як, щоб, ніби, мов, наче, неначе*.

Сполучне слово є членом підрядної частини і вимовляється з підкресленою інтонацією: *З дороги видно було, **як** вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут* (М. Коцюбинський). *Я долі дякую, **що** виросла в селі, та ще в сім'ї подільських хліборобів* (Г. Чубач).

Складнопідрядні речення з підрядними обставинними

Складнопідрядні речення з підрядними обставинними – це речення, підрядна частина яких відповідає на ті ж питання, що й обставини в простому реченні.

Вони поділяються на підрядні *місця, часу, способу дії, порівняльні, міри та ступеня, причини, мети, умовні, допустові, наслідкові*.

місця:	<i>Будь там, де ти є.</i>
часу:	<i>Він почекав, поки вагон зрушив з місця.</i>
спосіб дії і ступеня:	<i>Кожен живе так, як він хоче.</i>
порівняльне:	<i>Хмари насувалися, наче великі хвилі.</i>
причини:	<i>Я зробив це через те, що люблю.</i>
мети:	<i>Ми приїхали сюди, щоб відпочити.</i>
умовне:	<i>Якщо добре попрацюєш, одержиш нагороду.</i>
допустове:	<i>Хоч і не рідний він, але добра душа.</i>
наслідкове:	<i>Вже ніч, так що краще не виходь.</i>

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними місця** – це речення, підрядні частини яких вказують на місце або напрям дії, про яку йдеться в головній частині, і відповідають на питання *де? куди? звідки?*

Підрядні місця стосуються всієї головної частини, проте можуть уточнювати обставину місця, виражену вказівним словом (прислівниками *там, тут, туди, звідти, скрізь, всюди*).

До головної частини підрядні місця приєднуються сполучними словами **де, куди, звідки**: *Іди туди, звідки прийшов*.

Підрядні частини місця безпосередньо або через співвідносне слово належать тільки до присудка в головній частині: *А **де** немає любові і страждання, там не живе, не б'ється і життя* (Олександр Олесь).

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними часу** – це речення, в яких підрядні частини вказують на час місця дії, про яку йдеться в

головній частині, і відповідають на питання *коли? відколи? доки? з якою часу? як довго?*

Підрядні частини часу стосуються головної частини в цілому і приєднуються до неї сполучними словами *як, як тільки, ледве, коли, поки, доти, скоро, під час того як, після того як*.

Вказівними словами в головній частині можуть виступати прислівники *тоді, відтоді, доти*: *Він повернувся додому тоді, коли все скінчилося*.

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними ступеня й способу дії** – це речення, підрядна частина яких вказує на ступінь вияву ознаки або спосіб (характер) дії головної частини й відповідає на питання *як? якою мірою? яким способом?*

Підрядні ступеня й способу дії приєднуються до головної частини сполучниками *як, що, щоб, аж, ніби, наче, неначе, мов, немов, ніж, чим... тим* та сполучними словами *скільки, наскільки, як*.

Вказівними словами в головній частині можуть бути прислівники *так, настільки, займенник стільки*: *І рости, і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край* (П. Тичина).

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними порівняльними** – це речення, підрядні частини яких пояснюють зміст головної частини шляхом порівняння, зіставлення і відповідають на питання *як? як саме? подібно до чого?*

Вони пояснюють усю головну частину і приєднуються до неї сполучниками *як, ніби, неначе, мов, немов, немовби, немовбито*: *Хмари насувалися, наче великі хвилі*.

Підрядні порівняльні частини можуть бути неповними, тобто мати тільки один головний член – підмет або присудок, який і виконує порівняльну функцію: *Ніби [здригнулася] від землетрусу, здригнулася вся земля. Чумаки летять у даль серцями, як [летять] чайки* (М.Рильський).

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними причини** – це речення, підрядна частина яких вказує на причину того, про що йдеться в головній, і відповідає на питання *чому? через що? з якої причини?*

Підрядна частина пояснює головну частину в цілому і приєднується до неї сполучниками *бо, тому що, через те що, від того що, завдяки тому що, оскільки*.

Вказівними словами у головній частині можуть виступати прислівники *тому, зати, сполюка через те*: *Прилинь, сизий орле, бо я садинокий* (Т. Шевченко). *Ніколи не прагни товариства людей злих, через те що серця їхні привчені до насильства* (З Біблії).

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними мети** – це речення, підрядна частина яких вказує на мету дії головної частини й відповідає на питання *для чого? з якою метою? навіщо?*

Підрядна частина стосується всієї головної частини і приєднується до неї за допомогою сполучників *щоб, для того щоб, з тим щоб, аби, хай*.

Вказівними словами у головній частині можуть бути сполуки для того, на те, з тим: **Для того щоб** виконувати закони, треба їх знати (З газ.).

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними умови** – це такі речення, підрядна частина яких вказує на умову, за якої можливо те, про що йдеться в головній частині, і відповідає на питання за якої умови?

Підрядна умови пояснює усю головну частину і приєднується до неї за допомогою сполучників *якщо, коли* (можна замінити на *якщо*), *коли б* (можна замінити на *якби*), *якби, як, аби, тільки б*.

Вказівним словом у головній частині може бути прислівник *тоді* або частка *то*: **Як** рясно квітує горобина, **то** добрий буде урожай. **Як** немає в голові, **то** й на базарі не купиш. Коли хліб на возі, **тоді** нема біди в дорозі (Нар. тв.).

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними допусту** – це речення, підрядна частина яких вказує на те, всупереч чому відбувається дія у головній частині, і відповідає на питання незважаючи на що?

Підрядна допусту стосується головної частини в цілому і приєднуються до неї сполучниками *хоч (хоча), дарма що, незважаючи на те що, як не, куди не, хай (нехай)*: Даю тобі цей меч, **дарма що** ти не сильна (Леся Українка). Олена, **хоч** і була гострою на слово, змовчала.

У головній частині цим сполучникам можуть відповідати протиставні сполучники *а, але, проте, зате, однак*: **Хоч** мороз і прилікає, **зате** комарів немає (Нар. тв.).

❖ **Складнопідрядні речення з підрядними наслідку** – це речення, підрядна частина яких вказує на наслідок того, про що йдеться в головній частині. Підрядна частина цих речень не відповідає на питання.

Підрядна частина пояснює головну частину в цілому, завжди стоїть після неї і приєднується до неї сполучником *так що*, перед яким ставиться кома: Теплий туман стелився по полю і наливав балку по самі віncia, **так що** дерева потопали в ньому (М. Коцюбинський). Розквітло нове життя, **так що** старому нема вороття.

Складнопідрядне речення з кількома підрядними

Багатокomпонентні складнопідрядні речення з кількома підрядними характеризуються за типом підрядності: *однорідна підрядність, послідовна підрядність, неоднорідна підрядність, підрядність мішаного типу*.

<p>Однорідною називається підрядність, коли дві або більше підрядних частин одного й того самого виду однаково пояснюють те саме слово в головній частині або всю частину в цілому і відповідають на одне і теж питання</p>	<p><i>Хіба не бачите, що небо голубіє, що сонце ранками всміхається ніжнім, що вся земля в якімсь чеканні дивнім мліє, і легше дихає, і дивиться ясніш</i> (Олександр Олесь) <u>Схема речення:</u></p> <div style="text-align: center;"> <p>[], (що), (що), (що)</p> </div>
<p>Неоднорідною називається підрядність, коли дві або більше підрядних частин по-різному пояснюють головну частину або пояснюють у головній різні слова.</p>	<p><i>Скільки б не судилося страждати, все одно благословлю той день, коли мене родила мати для життя, для щастя, для пісень</i> (В. Симоненко). <u>Схема речення:</u></p> <div style="text-align: center;"> <p>(скільки), [], (коли).</p> </div>
<p>Послідовною називається підрядність, коли перша підрядна залежить від головної, друга підрядна – від першої підрядної, третя – від другої і т. д.</p>	<p><i>Юля дивилася на сонце і розуміла, що воно знає найбільше усіх на світі, бо йому геть усе-усе видно, бо воно було на самісінькому вершечку неба</i> (М. Слабошпицький). <u>Схема речення:</u></p> <div style="text-align: center;"> <p>[], (що), (бо), (бо)</p> </div>
<p>Мішаною називається підрядність, коли поєднуються різні типи підрядності.</p>	<p><i>Благословен той день і час, коли прослалась килимами земля, яку сховає Тарас малими босими ногами, земля, яку скропив Тарас дрібними росами-сльозами</i> (М. Рильський). <u>Схема речення:</u></p> <div style="text-align: center;"> <p>[], (коли), (яку), (яку)</p> </div>

Безсполучникове складне речення

Безсполучникове речення – це речення, частини якого пов'язуються без сполучників і сполучних слів. Засобом зв'язку між частинами безсполучникового складного речення виступає інтонація:

Учи азбуку – прийде хліб у руку (Нар. тв.).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ! За характером смислових (синтаксичних) відношень безсполучникові складні речення поділяються на два види: з однорідними (однотипними) і неоднорідними (різнотипними) частинами.

Складне речення з однорідними частинами характеризується граматичною незалежністю одного простого речення в ньому від іншого.

Осінній вечір морозом дихав, у небі місяць немов п'ятак (В. Симоненко).

Складне речення з неоднорідними частинами поєднує незалежне і підпорядковане йому речення безсполучниковим зв'язком.

Зацебетав соловейко – пішла луна гаєм. І досі сниться: під горою // Між вербами та над водою // Біленька хаточка. // Засіяли карі очі – зорі серед ночі (За тв. Т. Шевченка).

Питання для самоконтролю

1. Які речення називаються складними?
2. На основі чого складні речення поділяються на складносурядні і складнопідрядні?
3. Які речення називаються складносурядними?
4. Якими сполучниками поєднуються між собою частини складносурядних речень? Наведіть приклади.
5. Які речення називаються складнопідрядними? Наведіть приклади.
6. Які є різновиди складнопідрядних речень? Наведіть приклади.
7. Які підрядні речення називаються означальними? Наведіть приклади.
8. Які підрядні речення називаються з'ясувальними? Наведіть приклади.
9. Які підрядні речення називаються обставинними? Назвіть види таких речень. Наведіть приклади.
10. Дайте характеристику кожного виду підрядних обставинних речень.
11. Які типи підрядних речень з кількома підрядними виділяють? Наведіть приклади.
12. Які речення називаються безсполучниковими?
13. Які види безсполучникових речень виділяють? Наведіть приклади.

Вправи до теми

Вправа 1. Прочитайте речення, визначивши граматичні основи. Визначте типи речень за граматичною основою, за їх значенням.

1. Роса розсипана в траві, фіалка тліє синім цвітом.
2. Духмяно пахне деревій – все тихим спокоєм повито... (Б. Дегтярьов).
3. Світ виховує націю в матерів на колінах, діти стануть людьми на руках в матерів (Б. Дегтярьов).
4. Очерет над лататтям осінній, пожовтівши, не хилиться він (М. Доленго).
5. Полетіли птахи до вирію, а

разом із ними наче повідітали мрії, почуття людські, щоб напровесні повернутися разом із птахами (Є. Гуцало). 6. Де мати посіє, там стелиться ласка. 7. Де мати посадить, там сходить добро, бо в мамі рука і легка, і прекрасна, і серце глибоке, як синій Дніпро (З тв. В. Крищенко). 8. Дитинство дивується, молодість обурюється, і тільки літа дають нам рівновагу (О. Довженко). 9. Краса мине, і молодість мине, і тільки те залишиться повік, що у душі плекає чоловік. 10. Я знаю: править світом доброта (А. Бортняк). 11. І тільки те не вхопить смертна мить, що у душі для іншого горить (А. Скирда). 12. На призьбі вечір, мов старий скрипаль, осінніх днів освячує щедроти, а мати слуха, сидючи навпроти, вдивляючись у пережиту даль (М. Боровко). 13. Мати білить хату на свято, бо прийдуть сини й онуки (М. Різун). 14. Куди б не заносила доля, з усіх повернуся доріг до хати, до рідного поля, на свій материнський поріг (П. Харченко). 15. Сім шляхів повело від хати, і на кожен виходить мати (М. Томенко).

Вправа 2. Визначте граматичні основи. Складіть схему чотирьох речень на вибір.

I. 1. Де-не-де біля виру сивіє безводний полин або кушиться пахучий чебрець (О. Гончар). 2. Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглися до лісу, обняло його, засипало самоцвітами (М. Коцюбинський). 3. А ніч і далі брела заколисаним степом, згори обсівала його рососою, а знизу дзвеніла стотисячним стрекотом коників (М. Стельмах). 4. Сонце сміливо розсікало золотими мечами зелену гушавину листя і вигаптовувало на стіні якусь фантастичну плакту (Б. Антоненко-Давидович). 5. А дощ шумить, і вітер волохатий у шиби б'є (Є. Плужник). 6. То замерехтить жовтогаряча достигла нива, то зблиснуть попереду золоті озера соняшників (І. Цюпа). 7. Вже стигнуть спасівки й ренет і місяць присіда до столу (Н. Кащук). 8. Тихо злетіли лебеді білі, тихо на воду сідають, плещуться ніжно в трепетній хвилі, бризками райдуги грають (М. Рильський). 9. Тут співають пісню подолянки і веселка воду п'є з ріки (Є. Гуцало).

II. 1. І ось тепер, після того як над світом відгрімів найбільша з воєн, мені дорога знову стелиться до Харкова, до моєї альма-матер (О. Гончар). 2. Відтоді, відколи праця перестала бути працею, а стала героїчною, вона стала відповідно абсурдною (П. Мовчан). 3. Дарма що стояло тихе, сонячне безвітря, листя тріпотіло на деревах вздовж шляху (Ю. Смальч). 4. Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла і провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів (У. Самчук). 5. Є міста, до яких неможливо зайти через браму. Є міста, до яких неможливо зайти (Ю. Андрухович). 6. Коли б ковбасі крила, то б кращої птиці на світі не було (Нар. тв.). 7. Заревіли гори, аж небо здригається (Марко Черемшина). 8. Вертиться, як муха в окропі (Нар. тв.). 9. У голубому небі прорізалися срібні зорі, і з ріки зайчиком плитав тендітний і легкий вітерець (М. Хвильовий).

Вправа 3. Визначте види підрядних речень.

1. Під небом соковитим і дзвінким, де ходить вітер теплий і рум'яний, вони будують променистий дім (*М. Рильський*). 2. Годуй діда на печі, бо й сама там будеш (*Нар. тв.*). 3. Давно не чуть нікого, де ти гралась (*Т. Шевченко*). 4. Ми ловили сонця теплі промінці, щоб вони медово стигли у руці (*В. Крищенко*). 5. Під горою, там, де клечань, де травкою поросло, день і ніч про щось лепече балакуче джерело (*М. Джаліль*). 6. Дівчина виходила на берег, звідки було видно до гаю (*Марко Вовчок*). 7. Нещастя з'являється там, де люди втрачають віру одне в одного (*І. Цюпа*). 8. Гора, на якій жила княжна, зветься тепер Дівич-горою (*З журн.*). 9. Запізнився з відповіддю через те, що живу зараз за кордоном, а не в Чернігові (*М. Коцюбинський*). 10. Ой не відтіль вітер віє, відкіль мені треба (*І. Котляревський*). 11. Подаї від трамвайних вулиць знов захотілося пожити, де тихий сад, де повний вулик, де мак, що полум'ям пашисть (*В. Крищенко*). 12. Ананасові суніці вирощують біля озера Байкал, де випадає дуже багато опадів – улітку дощів, взимку снігів (*А. Григорук*).

Вправа 4. Прочитайте, визначте вид підрядних частин і тип підрядності.

1. Помиляється той, хто гадає, що з одержанням свідоцтва чи диплома кінчається період навчання (*П. Панч*). 2. Почали радитися, як їм вибратися з плавнів, куди йти (*М. Коцюбинський*). 3. Над світом стояла така благословенна тиша, що було чути, як кушчики жита ронили краплі роси (*М. Стельмах*). 4. Я з тих країв, де над Дніпром цвінуть, шумлять гаї, де з дня народження мені співали солов'ї (*М. Нагнибіда*). 5. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці, бо щастя не дається дурно (*М. Коцюбинський*). 6. Коли ставлять нову хату, дуже важливо обрати «чисте» місце, аби було в родині затишно, спокійно, щоб не полишали домівку добробут, мир і злагода (*З журн.*). 7. Хіба забудеться для мене священна матері любов, її душі тепло щоденне, що зігріває знов і знов, де б я не був, куди б не йшов, вона в трудах завжди зі мною, як сонце з доброю весною (*М. Сингаївський*). 8. Хоча б над тобою було сто вчителів – вони будуть безсилі, якщо ти не зможеш сам змусити себе до праці і сам вимагати її від себе (*В. Сухомлинський*).

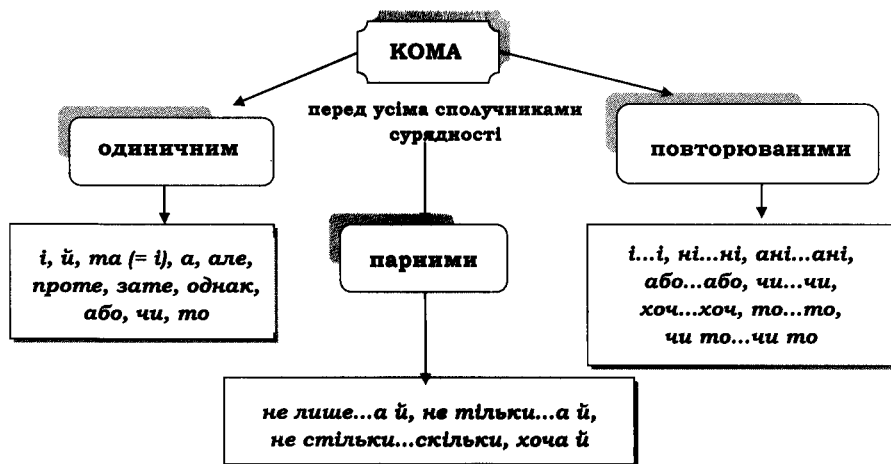
Вправа 5. Прочитайте безполучникові складні речення, визначте смислові зв'язки між їх частинами, поясніть розділові знаки.

1. Місяць викочувався все вище й вище, осяяні дерева дивились на свої тіні (*М. Коцюбинський*). 2. Полум'яне листя сипле жовтень, тужавіє нива задубіла (*І. Драч*). 3. Зимове сонце як мачушине серце: світить, та не гріє (*Нар. тв.*). 4. Життя як метелик: подув вітер і зламав крила (*Олександр Олесь*). 5. І тільки десь чути: в широкому полі то стихне сопілка, то знов заспіва (*Олександр Олесь*). 6. Співають птицями діброви, шумлять, хвилюються жита (*В. Сосюра*). 7. Говори, говори, моя мила: твоя мова – співучий струмок (*П. Тичина*). 8. Вернувся він – вже смеркло, зовсім стемніло (*Панас Мирний*). 9. Пищать зранку синиці, а

горобці ховаються у соломі – невдовзі мороз подужчає (*Нар. тв.*). 10. Вам страшно – геть ідіть з дороги (*Леся Українка*). 11. Думав, доля зустрінеться – спіткалося горе (*Т. Шевченко*). 12. В такі ночі довго хвилюється серце косаря: йому згадується літо (*М. Стельмах*). 13. Виглянуло сонце – озеро вмиль проясніло, радісно посміхнулось до неба (*Т. Масенко*). 14. На порозі стоїть бабуся; навкруги тиша; скрізь ясно; з поля вітерець віє; з гаїв холодок дише; десь-то вода гучить... (*Марко Вовчок*).

ТЕМА 2. ПУНКТОГРАМИ В СКЛАДНОСУРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

Між частинами складносурядного речення можуть бути кома, крапка з комою і тире.

Напр.:

Може людина помилятися в людині, **але** не можуть народи помилятися в народах (О. Довженко). Вечір був місячний, ясний, **і** зорі лагідно сіяли (Леся Українка). Дерево стояло ще голе, **однак** на віттях його вже починалося пташине життя. **Чи** у птиць є Вітчизна далека, **чи** тебе візьме ключ у політ? (В. Васишашко). **Чи то** війнує снігами небосхил, **чи то** так сумно розкривалась галич (Г. Світлична). **Не тільки** жайворонки нас вітали, **але й** гречки в той само час рожевим гомоном співали (М. Рильський).

**КОМА не ставиться
перед І, Й, ТА між
частинами речення**

1	Якщо обидві частини мають спільний другорядний член, спільну підрядну частину або спільні частки (<i>вже, тільки, лише</i>).	<i>За селом знов шелестіли хліба й пахло</i> полином. <i>Лише</i> могутні <i>дуби кивають</i> кучерявими головами <i>і</i> тендітні <i>берізки</i> соромливо <i>опускають</i> зелені коси.
2	Якщо складносурядне речення складається з двох питальних, спонукальних чи окличних речень.	<i>Коли відбудеться концерт і хто</i> в ньому <i>братиме участь?</i> <i>Хай вітер</i> знамена <i>колише</i> <i>й співають</i> в садах <i>солов'ї!</i>
3	Якщо обидві частини складносурядного речення однотипні (називні або безособові).	<i>Потемніло і стало моросити.</i> <i>Стен і вітер.</i>

Напр.: Річка широка та глибока, а вода синя та чиста; *і* котиться вона, виблискуючи та шумуючи (М. Вороний).

Все зраділо, стрічаючи день; *і* день зрадів, розвітаючи, ясний, теплий, погожий (Панас Мирний).

Встала й весна, чорну землю сонну розбудила, уквітчала її рясом, барвінком укрила; *і* на полі жайворон, соловейко в гаї землю, убрану весною, вранці зустрічають (Т. Шевченко).

ТИРЕ

між частинами складносурядного речення, якщо друга частина починається з **і**

[- =] – **і** [- =]

наслідок

швидку зміну мови

протиставлення

Напр.: Дмхнув вітер понад ставом – **і** сліду не стало (Т. Шевченко).

Доц пройшов – **і** Київ зеленіє (М. Рильський).

Я поглянув на тебе – **і** десь глибоко в серці ворухнуло кохання крилом (М. Нагнибіда).

Питання для самоконтролю

1. Які типи сполучників сурядності розрізняють?
2. Як вживається кома перед такими сполучниками?
3. Коли не ставиться кома перед єднальними сполучниками?
4. В яких випадках вживається крапка з комою?
5. Чи можливе вживання тире в складносурядному реченні? У яких випадках?

Вправи до теми

Вправа 1. Перепишіть, розставте, де потрібно, розділові знаки.

1. Міне багато часу і ти зрозумієш свою помилку (Д. Бедзик).
2. Ні листя не шелестить ні пташки не щебечуть (Марко Вовчок).
3. Гроза пройшла і грім вдарив десь збоку (І. Сенченко).
4. Я не нездужаю нівроку а щось такеє бачить око і серце жде чогось... (Т. Шевченко).
5. І ламалося гілля на дереві і зривалося листя і далеко гонив його вітер в сумнеє поле (С. Васильченко).
6. І раптом темінь неба осяяв яскравий спалах і над землею загуркотів перший грім.
7. На добрий врожай не було надії й серце хлібороба проймала тривога (З те. Я. Гримайла).
8. Ідуть часи та материнські груди годують нам нащадків день за днем (Ю. Дмитренко).

Вправа 2. Вставте та поясніть розділові знаки (кома, тире).

1. На його клумбах першими з'явилися нарциси і останніми зникали айстри (В. Собко). 2. Закукурікає півень у селі і чути його на Поднавщині й на Харківщині (І. Цюпа). 3. Довкола будиночків цвів бузок і на білі стіни падала прозора тінь від листя (П. Панч). 4. Хай наше слово не вмирає і наша правда хай живе! (М. Рильський). 5. Прийде час і вільні й рівні встануть люди і здійсняться мрії всі ураз (Олександр Олесь). 6. Чого світання так ясніє в полі і ген сріблиться пісенька дзвінка? (М. Стельмах). 7. Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм! (А. Кауцельсон). 8. Глянув і серце його завмерло (В. Малик). 9. І от весна і все в цвіту (В. Сосюра).

Вправа 3. Поставте розділові знаки. Визначте, до якого розряду належить сполучник ТА (єднальний чи протиставний?). Замініть його синонімічним сполучником сурядності. Як змінюється інтонація речення зі зміною сполучника?

1. Посіяли гайдамаки в Україні жит та не вони його жали. 2 А мати хоче научати та соловейко не дає (З тв. Т. Шевченка). 3. Чарівне море та наймиліша серцю таки земля (Р. Іваницук). 4. Брехнею кажуть люди світ пройдеш та назад не вернешся (Г. Квітка-Основ'яненко). 5. Шануймося друзі на довгім віку та щедрими будьмо ми завше в коханні (М. Ткач).

Вправа 4. Вставте та поясніть вживання коми або тире у складносурядних реченнях. Пригадайте правила.

1. Справді був Чубенко і нема Чубенка (Ю. Яновський). 2. Хвилина ще і схід розпише в сапучі барви небосхил (М. Масло). 3. І будень без нього не будень і свято без нього не свято (В. Земляк). 4. На галяві зеленіє перший ряст і цвітуть проліски (Леся Українка). 5. Хай вітер знамена колише й співають в садах солов'ї! (В. Сосюра). 6. Сичі в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів (Т. Шевченко). 7. Мене ви дійсно не знаєте та це вже й не так важливо (Іван Ле). 8. Самій не трудно збитися з путі та трудно з неї збитись у гурті (Леся Українка). 9. Край неба червоніла сонячна заграва та щоправда вітерець ледве чутно дихав (Гр. Тютюнник).

Вправа 5. Випишіть тільки ті складносурядні речення, де потрібно поставити кому. Поясніть чому.

1. Солов'ями затьохкає ніч горобинна і рясними дощами обірветься спека (А. Малишко). 2. А надворі світило сонце, скрипів сніг і кукурікали півні на відлугу (В. Симоненко). 3. Навколо гойдалася пісня і гойдалися хмари диму (І. Багрянний). 4. Не цвітуть квітки зимою і дерева не скриплять 5. Чому так пахнуть квіти гаю і повні щастям наші дні? 6. Ось осінь вже і одяг свій згубив осінній ліс (З тв. В. Сосюри). 7. Тут було зовсім затишно і ніщо не нагадувало про війну (О. Гончар). 8. Коли батько прийшов і мати стала йому розказувати, Федькові в очах було зовсім жовто і голова була страшно тяжка і гаряча (В. Винниченко). 9. Повітря

тремтять од спеки і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. 10. Вітер стих і чистий свіжий сніг сріблом сяяв під блакитним наметом неба (З тв. М. Коцюбинського).

Вправа 6. Перепишіть речення, поставте, де потрібно, розділові знаки і поясніть їх.

І. 1. Тільки зозулі перекикались та солов'ї у придорожніх куцах лящали, наче їм мало було ночі (В. Гжицький). 2. Золотий промінь сонця перелинув із сходу на захід і вершечки синіх хмар зайнялись червоним полум'ям (М. Коцюбинський). 3. Хитаються й повзуть холодні тіні ночі і зорі дивляться на місто без вогнів (В. Сосюра). 4. Сивизна лягла на скроні а в очах – жива блакить (П. Воронько). 5. Не шелесне ліс. Лиш зрідка трісне дерево або десь у дзвінких верхах простукотить дятел, лісовий телеграфіст, мовби передаючи кудись у безконечні хащі звістку про подорожніх (О. Гончар). 6. Було затишно і пахло вогкістю (А. Голово). 7. І стеляться обрії милі і вечір в ясній далині і карії очі і рученьки білі ночами насняться мені (А. Малишко). 8. День спадає і таємничий вечір рожевою млою тихо спускається з неба (Олександр Олесь).

ІІ. 1. І знову спекотне марево і золота утома степів (М. Стельмах). 2. Крига скресла, затріщала і буйна вода затопила все (В. Кучер). 3. Світало і хмарилося. Вітер летів виднокругом (А. Первомайський). 4. Не чуто нічого, не видно нікого, тільки Дніпро шумить та дерева шелестять (Марко Вовчок). 5. Вітер стих і чистий свіжий сніг сріблом сяяв блакитним наметом неба (М. Коцюбинський). 6. Який чудовий кругозір і даль яка барвиста! Ще рік тому тут був пустир а зараз квітне місто (М. Шеремет). 7. Заплющ очі і з глибини пам'яті золотими човнами пропливають серед безмежного степу незабутні дні мого дитинства (Б. Мозолевський). 8. Зашипів затужавілий пісок під човнами і два човни, як два селезні, тихо полинули по воді (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 7. Перепишіть складносурядні речення, поставте розділові знаки. З'ясуйте, чим пов'язані між собою структурні частини речення.

1. Війнув дихнув сипнув пшона і заскакали горобці (П. Тичина). 2. То була дощ холодний січе а перестояти негоду немає де то була вітер осінній проймає до кісток а обігрітися немає де (А. Шиян). 3. Любить людей мене навчила мати і рідну землю що б там не було (В. Симоненко). 4. По узліссі і на галявині зеленіє перший ряс і цвітуть проліски та сон-трава (Леся Українка). 5. Все йде все минає і краю немає (І. Франко). 6. Скоро уся долина і гори блищать вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня (М. Коцюбинський). 7. Глянув я на лівий бік від себе а там знову нова картина нова краса (І. Нечуй-Левицький).

Вправа 8. Прочитайте речення, поясніть (усно) розділові знаки в них.

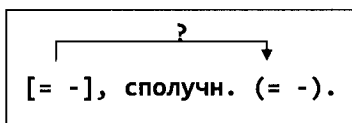
1. У кожного чоло життя і жаль порили, і в оці кожного горить любові жар. 2. Людське горе смутить, а добро веселить. 3. Оце тая стежечка

ізвивається, а у мене серденько розривається. 4. Бо твій патріотизм – празнична одежина, а мій – то труд важкий, гарячка невдержима. 5. Не плыве супроти вітру запах квітів і кадила – але йде по всіх усядах добра слава, добрі діла. 6. Всмійнешся – й розбурхане море поклониться твоїй красі. 7. Знову ніч, і знову ранок, і поклони, і молитви, і в старій душі тривога, сумніви і неспокій (За І. Франком).

ТЕМА 3. ПУНКТОГРАМИ В СКЛАДНОПІДРЯДНОМУ РЕЧЕННІ

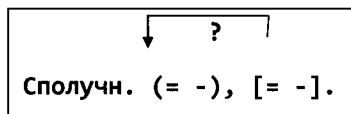
Вживаючи розділові знаки у складнопідрядному реченні, варто пам'ятати, що підрядна частина може стояти в різній позиції відносно головної:

після головної

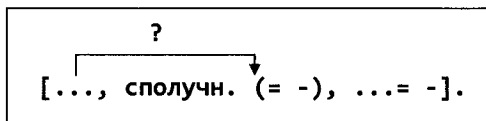
Напр.: Душа летить в дитинство, **як** у вирій, бо їй на світі тепло тільки там (Л. Костенко). Я воскрес, **щоб** із вами жити під шаленством весняних злив (В. Симоненко).

перед головною

Напр.: Для того **щоб** створити щось красиве, треба нести красу у душі (Ю. Мушкетик). **Щоб** зворушувати інших, треба бути самому зворушеним (О. Довженко).

усередині головної

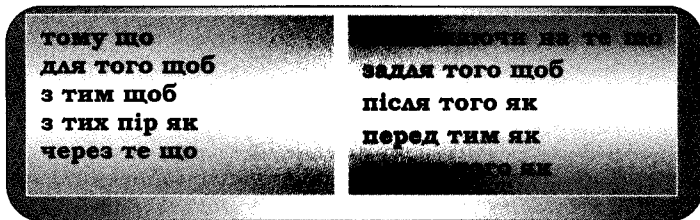
Напр.: Без пісні, **що** мені співала тихо мати, я навіть дня прожити би не зміг (В. Вихрущ).

Особливості вживання коми при складених сполучниках

Пригадайте, які за будовою бувають сполучники? (Прості – і, й, а, та, але, бо, чи, як, коли, хоч; складні – щоб, якщо, якби, ніби, аніж, проте, або, немовби; складені – тому що, для того щоб, через те що, незважаючи на те що, задля того щоб, у міру того як, з тих пір як, після того як, перед тим як, завдяки тому що, тимчасом як).

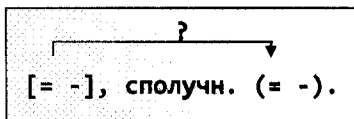
Саме складені сполучники потребують особливої уваги при вживанні коми, яка ставиться тільки один раз.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЦІ СПОЛУЧНИКИ!

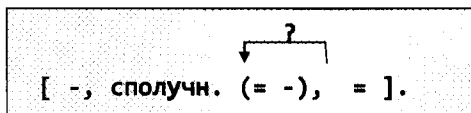

У цьому випадку потрібно звернути увагу на місце підрядної частини в реченні.

Якщо підрядна частина приєднується до головної за допомогою складених сполучників і стоїть після неї або усередині головної частини, то кома переважно ставиться перед цілим складеним сполучником.

Напр.: Ніколи не прагни товариства людей злих, **через те що** серця їхні привчені до насильства (З Біблії).

Напр.: Пасажирський літак, **через те що** стався збій системи, одразу після злету вимушений був приземлитися.

Якщо підрядна частина стоїть на початку речення, то кома ставиться після неї, тобто перед головною, а сполучник залишається **нерозділеним**.

?

↓ ↓

Сполучн. (= -), [= -].

Напр.: Перед тим як сказати правду своїй матері, він зважив на всі обставини (М. Науменко).

Для того щоб любити власний народ, не треба нам ненавидіти інший народ (О. Кобилянська).

Іноді складений сполучник може розпадатися на дві частини: **одна** входить до складу головного речення як співвідносне слово, **друга** виконує роль сполучника.

Це зумовлюється

потребою логічно
виділити першу
частину сполучного

наявністю заперечної частки
НЕ або підсилювально-
видільної частки **перед**
сполучником

Зверніть увагу, що ці сполучники стоять в середині речення і тільки тоді можуть розпадатися на дві частини.

Напр.: Земля прекрасна тому, що на ній живуть дзвінкоголові малюки (Ю. Бедзик).

У природі ніч існує **для того, щоб** у тиші росло усяке зілля... (М. Стельмах).

Заспівайте у час світання **не для того, щоб** попанувати, **а для того, щоб** згадати нас (А. Малишко).

Сполучник **ТАК ЩО** може бути сполучником способу дії, міри та ступеня дії або наслідковим. Залежно від цього по-різному вживається кома.

ТАК, ЩО

підрядне речення міри та
ступеня дії або способу дії

ТАК ЩО

підрядне наслідкове

Напр.: Сонце пекло **так, що** й уночі степ нашів (Ю. Яновський). – Міри та ступеня.

Сонце пекло, **так що** й уночі степ нашів. – Наслідкове.

Розквітло нове життя **так, що** старому нема вороття. – Способу дії.

Розквітло нове життя, **так що** старому нема вороття. – Наслідкове.

Цвіте липа буйно та розкішно **так, що** все місто плаває в задушливому мареві (Ю. Яновський). – Способу дії.

Погода стояла тепла й сонячна, **так що** шибки на вікнах аж мигтіли (Г. Тютюнник). – Наслідкове.

❏ ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ!

Ніколи не розділяються комами складені сполучники:

**тоді як, в той час як, тим часом як,
між тим як, перш ніж, навіть якщо,
лише коли, навіть коли**

Напр.: Ніколи не кажи батькам грубого слова, **навіть якщо** вважаєш себе правим.

Лише коли ти впевнився у чомусь, переконливо відстоюй свою думку.

НЕ ставимо коми:

**якщо перед сполучником чи
сполучним словом стоять частки
НЕ або І чи сполучники І, А**

Напр.: **І хоч** життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська (О. Довженко);

Він думав **не як** його зустрінуть, **а як** швидко дібратися до села;

Їх цікавило **не що** тут збудують, **а що** зруйнували перед цим;

Зважте на те **і що** він сказав, **і як** сказав.

**якщо підрядна частина
складається тільки зі сполучника
чи сполучного слова**

Напр.: У Івася немає тата. Не питайте тільки **чому** (В. Симоненко).

АЛЕ!

Якщо підрядна частина є прямим запитанням, ставимо кому або тире

Напр.:

Ти знаєш, **де** він є? Скажи, **де**?

Ми хотіли й не знали – **чого** (В. Сосюра).

Особливості використання тире

У складнопідрядному реченні для того, щоб інтонаційно відокремити головну частину від підрядної, ставиться тире. У цьому випадку підрядна стоїть перед головною.

Сполучн. (= -) – [= -].

з'ясувальна, часу,
мети, умови, допустова,
займенниково-означальна

Напр.: **Хто** волю хоче вбить – загине (Д. Павличко).

Як весна настала – зацвіли льони (І. Зінченко).

Якщо ти за своє життя не посадив жодного дерева – плати за чисте повітря (О. Довженко).

Хоч земля вся укрита снігами – моє серце в цвіту (В. Сосюра).

Щоб глибоко збагнути душу народу – треба знати його літературу (Ю. Мартич).

Підрядні з кількома підрядними

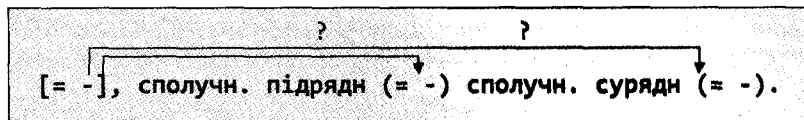
Між однорідними підрядними частинами, не з'єднаними сурядним сполучником, ставимо кому.

[= -], сполучн. (= -), сполучн. (= -).

Напр.: Чи знаєш ти, **як** сиво ридає полин, **як** тяжко, як тужно' моему народові болить? (Б. Олійник).

Хоч на вулиці зимно і сніжно,
Хоч шумить надокучливе місто,
Я зберу обережно і ніжно
Всі ці згадки в безцінне намисто (О. Теліга).

Між однорідними підрядними частинами, які з'єднані неповторюваними сполучниками сурядності, коми не ставимо.

Напр.: Я чую, як шумлять комети і зростають трави (Б.-І. Антонич).

Хто чує, як рано навесні
Земля пробуджується в сні
Або як в літні місяці
Колишуть віти вітерці? (О. Підсуха)

У природі існує ніч для того, щоб у тиші росло усяке зілля і відпочивала людина (М. Стельмах).

Між двома головними, що мають спільну підрядну частину і з'єднані єднальним сполучником, коми не ставимо:

Напр.: Коли він торкався смичком до струни скрипки, все на світі зникало і залишалася тільки музика (В. Собко).

Якщо підрядні однорідні частини з'єднані протиставним сполучником сурядності (**а, але, проте, зате, однак**), то ставимо кому.

Напр.: Я бачив, як сховався місяць, як море йому простелило під ноги золотий килим, **а** пальми вітали «осанна!» (М. Коцюбинський).

Питання для самоконтролю

1. Яке речення називається складнопідрядним?
2. У якій позиції може стояти підрядна частина?
3. Якими засобами зв'язку приєднується підрядна частина до головної?

4. Назвіть особливості вживання коми при складених сполучниках.
5. Чому потрібно розрізняти складений сполучник ТАК ЩО?
6. У яких випадках перед сполучниками підрядності не ставиться кома?
7. Коли в складнопідрядному реченні ставимо тире?
8. Назвіть особливості вживання розділових знаків у підрядних реченнях з кількома підрядними.

Вправи до теми

Вправа 1. Доповніть складнопідрядне речення, дібравши підрядну частину з довідки (усно). Визначте граматичні основи та тип речення.

1. Тоді лиш пізнається цінність часу, ... 2. Не чекай від пташки пісень тоді, ... 3. А що вже там казати про людину, ... 4. Завжди приємно згадати все, ... 5. ..., тоді вона уже людина (Л. Костенко). 6. Гни дерево, ..., навчай дітей, ... 7. Не піддамся тим людським законам, 8. ..., а життя людини завжди в народі оцінюють за добрими справами.

Довідка: Коли в людини є народ, ...; ... що зробив доброго; хоч що там не кажіть...; ...яка сама собі господар і творець своєї долі (З часопису); ...поки молоде, ...поки малі (Нар. тв.); ... коли вона відчує себе полонянкою (В. Сухомлинський); ... що не Божі (Ю. Дмитренко); ... коли він втрачений (Г. Сковорода).

Вправа 2. Перепишіть, розставляючи, де потрібно, розділові знаки.

1. Живемо в такий час коли йде вирішальна боротьба за людину її майбутнє коли потребує підтримки людський дух і сама природа (О. Гончар). 2. Засліплений гордістю не розуміє нічого бо він захворів на суперечки та змагання від яких виникають заздрість сварки лихомовство (З Біблії). 3. Нема життя без України бо Україна це Мати яку не вибирають (О. Гончар). 4. Надію в хаті поважайте бо де у хаті вона є туди і щастя забреде (С. Горлач). 5. Життя карає неодмінно за кожен гріх за хибний крок поки збагнеш що не година а все життя один урок (В. Черепков).

Вправа 3. Добудуйте речення, дібравши з довідки відповідні підрядні частини.

1. Великі дерева шануй, ... 2. ... молодіці метнулися оглядати кожний куточок (М. Коцюбинський). 3. Симфонія мелодій і звуків супроводжує нас усе життя, ... 4. На цих землях ми посадимо сад, ... 5. Вигляд у професора був невдоволений, 6. ... Оксана виїхала того ж дня. 7. Це та яблунька, ... 8. По війні, ..., восени колись приходив ти до мене і читав поезії свої (П. Тичина). 9. Чуєш, ненько моя, вічна пісня та, 10. Я уявляю собі дитячі роки як школу мислення, а вчителя – як

людину, ... 11. ..., села опустіли. 12. ..., для сина вірного вона завжди сдина, любя, рідна.

Довідка: ... що дбайливо формує організм і духовний світ своїх вихованців (В. Сухомлинський); ... що з дитинства несучи через усі літа! (М. Ткач); хоч би мати була стара і бідна; ... що ми посадили удвох (А. Малишко); ... коли вже одгули бої, ...; не зважаючи на те, що землі тут дуже родючі...; хоч часом нам бракує просто тиші; Як тільки Семен вийшов з хати, ...; ... хоч вони поки що вкриті бур'янами; ... що плід дають і в спеку тінь (І. Франко); ... дарма що я дуже старався пригадати вірш; Як не умовляли її родичі,...

Вправа 4. Вставте пропущені орфограми та розділові знаки (усно).

Пізнай самого себе

Коли людина знає свої справжні достоїнства і вади їй легше домогтися успіху в будь/якій роботі визначити своє місце в колективі стати кращим.

Спробуй дізнатися який ти є насправді без недооцінок і переоцінок пізнай самого себе.

Завжди зважуй на те як ставляться до тебе люди. Якщо ти чимось не сподобався другові якщо через тебе страждають батьки рідні якщо тобою не/вдоволені вчителі ти теж повинен бути не/вдоволений собою. Погано не те що в твоєму характері є вади а те що ти їх не визнаєш не виправляєш.

Якщо хочеш добре знати себе то випробуй свої сили в різних видах діяльності. Не втрачай можливості навчитися нової корисної справи берися за будь/яке громадське доручення. І що б ти не робив пам'ятай що чим різнобічніша діяльність тим повніше розвиваються обдарування і здібності тим точніше ти можеш відповісти на запитання: «Де моє покликання?»

Оцінюй себе за наслідками своєї діяльності. Добрі наслідки свідчать про твої достоїнства. Не звинувачуй інших якщо у тебе щось не виходить шукай причину в самому собі!

Правильно сприймай критику. Пам'ятай що ворог твоїх вад твій найкращий друг. Не вір друзям які завжди тебе хвалять. Май мужність визнати справдливу критику і ти придбаєш справжніх друзів (З журн.).

Вправа 5. Перепишіть, вставляючи пропущені орфограми та розділові знаки.

1. Ми горді своєю літературою тому що вона несе світові нове слово (М. Рильський). 2. Український хліб такий смачний тому що він завжди замішаний на пісні (С. Лютюк). 3. Для того щоб виконувати закони треба їх знати (З газ.). 4. Лестять для того щоб панувати під виглядом покірності (М. Чернишевський). 5. Здоровий дуб розрісся розширився своїм кострубатим гіллям так що аж темно під ним (М. Коцюбинський). 6. Вночі йти гірською стежкою було небезпечно так що туристи вирішили зупинитися на відпочинок.

Вправа 6. Прочитайте текст, визначте його тему. Випишіть складнопідрядні речення, розставляючи розділові знаки. Визначте тип цих речень.

Смисл нашого життя

Якщо ви вирішили глибше вивчати самого себе перед вами безсумнівно постане цілий ряд питань щодо вашого сучасного і майбутнього.

Той хто собі усвідомив що він хоче у житті зробити чого досягти має далеко більше шансів на успіх ніж той хто здався на плин життя і не пробує спрямувати свої сили до певної мети.

Чи замислювались ви коли-небудь над тим що можете «взяти долю у свої руки» і шляхом наполегливої роботи над собою зробити своє життя змістовним і потрібним?

Як же працювати над собою?

Насамперед ви повинні поставити перед собою основні життєві цілі. Їх необхідно глибоко усвідомити проаналізувати власні можливості. Але це вимагає праці над собою – цілеспрямованої систематичної наполегливої.

Отже запам'ятаймо: смисл нашого життя у пізнанні себе у пізнаванні своєї особистості. Особистістю ніхто не народжується але стати нею може кожен якщо звичайно докладе до цього максимум зусиль і старання (З журн.).

Вправа 7. Перепишіть, розставляючи, де потрібно, розділові знаки.

1. Щоб зібрати чайну ложку меду бджілці треба облетіти п'ятдесят тисяч квітів. 2. Як не любить той край де вперше ти побачив солодкий дивний світ що ми звемо життям (В. Сосюра). 3. Я кожен раз хвилююся коли в село своє здалека приїжджаю (М. Бакай). 4. Той щасливий хто може бути самим собою (О. Гончар). 5. Невесело в світі жити як нема кого любити (Нар. тв.). 6. Ледар ховається від роботи як пес від мух (Нар. тв.). 7. Після того як не стало батька доля розлучила нас на декілька років (Г. Тютюнник). 8. Зараз Василь із сумом пригадував скільки важливого він забув сказати (Ю. Яновський). 9. Чим пізніше сонце сходить тим яскравіше світить (Нар. тв.). 10. Я люблю коли сміється молодість (Я. Качура). 11. Найрозумніша людина стане неуком якщо її не навчати (Монг. мудр.). 12. Або ти змалку привчившся перемагати свою байдужість лінь або висока мета ніколи не буде тобою досягнута (А. Сланська).

Вправа 8. Розставте розділові знаки, де потрібно.

1. Я сама вештаюся день у день по лісах мов та справдішня русалка з розпаленими щокима зі сміхом на устах з щастям в очах! 2. Такі і подібні думки дразнили мене мов невидимі демони доки сонце не ладилось до заходу. 3. Однак його життя більше забезпечене ніж жінки. 4. При тім гралася своїми кораллями мов дитина а курила

тютюн як турок. 5. Немов соняшник стояла її душа отворена для незвідного якогось... 6. Гадки кружили за чолом мов бджоли в улію і я піддалася цілком їх потузі. 7. Тепер їм усім мов камінь із серця спав. 8. Я лежала мов тяжко хора. 9. Лишилася сама мов приголомшена (З тв. О. Кобилянської).

ТЕМА 4. ПУНКТОГРАМИ В СКЛАДНОМУ БЕЗСПОЛУЧНИКОВОМУ РЕЧЕННІ

Між частинами безсполучникових речень ставляться такі розділові знаки: кома, крапка з комою, тире і двокрапка.

➤ **Кома** ставиться між відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення, коли вони виражають одночасність або послідовність подій чи явищ: 1. Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе (Нар. тв.). 2. Небо прорізали вогняні стріли, ударив грім, на пильних дорогах знявся вихор, закрутився клубком і помчав у жита (О. Десняк). 3. Усе ждало, дерева не кивалися. 4. Відтак огорнула її глибока втома, вона попала в півсон. 5. Кров у лице бухне, серце заб'ється скоріше... (О. Кобилянська).

➤ **Крапка з комою** ставиться між відносно рівноправними частинами складного безсполучникового речення, якщо ці частини далекі за змістом або мають свої розділові знаки: 1. Дощ давно вже перестав; хмари розійшлися; вплив ясний місяць, заглянув у вікна, а на долівці й по стінах розмальовував чудні якісь узорі (Панас Мирний). 2. Дощ поступово затихає; навколо світлішає (Ю. Збанацький). 3. Я тобі добре раджу; тобі оце добре трапляється! 4. Я знаю; я була більше десяти років у місті; я не була сліпа! (О. Кобилянська).

Часом і в таких реченнях ставляться лише коми: Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки (Ю. Яновський).

➤ **Двокрапка** ставиться між двома відносно нерівноправними частинами складного безсполучникового речення, якщо друга частина:

а) виражає причину того, про що повідомляється в першій частині (до неї можна поставити питання чому?, а перед нею – вжити сполучник бо)	1. Не кидай іскри в соломку: і сама згорить, і село спалить (Нар. тв.). 2. Вже пахло морем: ось-ось воно мало з'явитися із-за обрїю (О. Гончар). 3. Ще не вмерла Україна, але може вмерти: ви самі її, ледачі, ведете до смерті! (Б. Грінченко). 4. Добрий був чоловік: не бив мене
--	--

		ніколи. 5. Вона й не хотіла милостині від долі: всього того не було для неї. 6. Не знаю, об чім говорили вони: я мала своє заняття, і не мала охоти оставатись при них (З тв. О. Кобилянської).
б)	доповнює або розкриває зміст першої частини (до неї можна поставити питання <i>що? а що саме? який? як? що побачив?</i>)	1. Поглянь у себе: море там вирує, міниться і грає (Л. Горlach). 2. Мені відкрилась істина печальна: життя зникає, як ріка Почайна (Л. Костенко). 3. Відтак проломило собі дорогу неясне почуття: ось тут має він стати іншим... (О. Кобилянська).

Але якщо автор хоче інтонаційно виділити другу частину, тоді використовується не двокрапка, а **тире**: *Не копай нішому яму – сам упадеш* (Нар. тв.). *На ярмарку почуто поміж людом – Устима вбито* (Марко Вовчок).

➤ **Тире** ставиться між двома відносно нерівноправними частинами безсполучникового складного речення, якщо:

а)	перша частина вказує на час або умову того, про що мовиться в другій (перед першою частиною можна поставити сполучники коли, якщо, хоч , а перед другою частиною – сполучник то)	[коли] У товаристві лад – [то] усяк тому радіє (Л. Глібов). [коли] Гаї шумлять – [то] я слухаю. [коли] Хмарки біжать – [то] милуюся (П. Тичина);
б)	друга частина виражає наслідок або висновок із того, про що мовиться в першій (до неї можна поставити питання <i>який наслідок? і що це означає?</i>)	Танцюють зорі – на мороз чималий показують (М. Рильський). Вже купол на Аскольдовій Могилі зійшов хрестом – розцвів золотоквіт! (Р. Лубківський); Гуркіт замок – чути було тільки глухий, одностайний шум дерев у саду (О. Кобилянська);
в)	зміст обох частин зіставляється або протиставляється (між ними можна поставити сполучники а, наче)	Любов і надія не в зорях, не в морі – [а] між людьми поради питати! (Леся Українка). Гляне – [наче] холодною водою обіллє (Марко Вовчок). Вона хотіла щось скоро відповісти – [однак] він схилився бистро до неї. Він, найбагатший, найкращий, він, за котрим у селі всі дівчата гинуть – [а] він тужить даремно! (О. Кобилянська).

Проте іноді там, де за правилами в складному безсполучниковому реченні мало б стояти тире, ставлять і коми: *Годинник не тенька дзеїнко, а кімнати мої тишина* (В. Сосюра). *Літо дбає, зима поїдає* (Нар. тв.).

Питання для самоконтролю

1. Коли в безсполучниковому реченні ставимо кому або крапку з комою?
2. Коли необхідно між частинами безсполучникового речення вживати двокрапку?
3. У яких випадках вживаємо тире?

Вправи до теми

Вправа 1. Охарактеризуйте складні безсполучникові речення за структурою. Визначте речення з однотипними й різнотипними частинами.

1. Жива водиця всохнуть не дає: зніма утому, в спеку – прохолодить.
2. Я вірю в силу доброти, добро завжди сильніше злого... 3. Усі мовчіть – щось мати каже. Цвітуть притишено слова.
4. Себе питаю: може, ще не пізно зібрати в слово молоде тепло? (В. Крищенко).
5. Є в людини стежка чи дорога із юнацьких, із далеких гін – сто разів вертає до порога і приводить серце на поклін (А. Малишко).
6. Роде рідний! Не стлумить нашу жилаву породу – сто вітрів в ногах лежить мого роду і народу... (І. Драч).
7. Скоро сонечко пригріє, потечуть струмки, темний гай зазеленіє, зацвітуть квітки (Олександр Олесь).
8. Вдень почав танути сніг, капали краплі з дахів (В. Сухомлинський).
9. Спить на подвір'ї жито в снопах, сплять чорнобривці, сплять горобці у стрісі, спить і лелека на одній нозі (М. Вінграновський).
10. Гули бджоли над розквітлою липою, гули джмелі в тон розквітливому згасанню струн (Г. Чубач).
11. Бувають дивні на землі діла – серед зими черешня зацвіла (Д. Павличко).
12. Не вчи плавати щуку: щука знає цю науку (Нар. тв.).

Вправа 2. Розставте необхідні розділові знаки.

1. Сильно зворушена відчувала я цілком те саме прикре пучуття що тоді при його сміху на виставі відчувала гідке почуття покори.
2. Не кажи мені «пані» я не віддана.
3. Вона й не подобалася довго мужчинам її не бажав ніякий мужчина за жінку.
4. Там живуть пишні олені красні дикі звірі леви тигри там ніколи не скошувані трави хвилюють як море.
5. Лише його лінь гризе мене він не любить землі.
6. В ній хвилювало так чудно чудно вона неначебто душилася.
7. Відтак задержалася на хвилинку і задумалася куди тепер?
8. Одного разу було в наших городі занятих більше робітників копали ставок (З тв. О. Кобилянської).

Вправа 3. Розставте необхідні розділові знаки в безсполучникових реченнях.

1. Навкруги тишина тільки в незагаданих лісах шуміло мов придушені морські хвилі... 2. Доказом того нехай вам буде те коли б вам прийшло на думку йти деінде за «товаришку» я би просто не пустив вас. 3. Так я роблю вас уважною не робіть собі ніколи з того багато коли вам і відошлють назад рукопис. 4. Супроти іронії боролася я ще з дитинства нічого мене не боліло так не вражало так сильно як вона. 5. Заразом відчувала я мені відступала вся кров із лица. 6. Мені не раз здається ти покинеш все всі твої вироблені засади, всю твою улюблену працю. 7. Але я не останусь старою панною буду собі так незамужня жінчина а це щось зовсім інше. 8. Вона оглянулася похололиво чи се та сама сторона котру вона так добре знала? (З *тв. О. Кобилянської*).

Вправа 4. Перетворіть складнопідрядні речення на безсполучникові і розставте необхідні розділові знаки.

1. Коли нагадую собі це слово, проймає мене якесь щасливе сподівання, прегарне, а заразом заспокоїливе передчуття. 2. Коли почав читати, уступила мені вся кров з лица. 3. Бо вона знає, що він заступить її родичів і все те, з чим зрослася душею. 4. Мені аж не раз чудно, що вона тим так займається. 5. Знаю лише те одно, що трачу свою останню підпору, заступницю матері моєї і що піді мною провалюється ґрунт. 6. Мені здавалося, що Ранг і Магура розділені навіки. 7. Будеш йти сім миль і сім годин, найдеш свого судженого. 8. Але вони мусять сміятися, бо настав час сміху і знесиля. 9. Він немов знав, що оце все мусило наступити, бо не дивувався анітрохи (З *тв. О. Кобилянської*).

Вправа 5*. Наведені речення перероблено із безсполучникових. Відновіть первісну форму цих прислів'їв, відкинувши сполучники. Між частинами складних безсполучникових речень поставте потрібні розділові знаки.

1. Коли здобудеш освіту, то побачиш більше світу. 2. Мир у світі таки буде, бо його хочуть усі люди. 3. Дерево міцне корінням, а людина трудовим горінням. 4. Якщо хочеш їсти калачі, то не сиди на печі. 5. Коли достигне яблучко, то само відпаде. 6. Більше діла, а менше слів. 7. Слово не горобець, бо коли вилетить, то не зловиш. 8. Брехня мов куля зі снігу, бо що далі котиться, то більше стає (*Нар. тв.*).

Вправа 6. Визначте різновиди складних безсполучникових речень. Розставте розділові знаки.

1. Нап'юся з живої кринички візьму доброти від землі (*М. Сингаївський*). 2. Неначе за вічну провину судилось людині оце побачити щастя у спину, а горе своє – у лице (*Л. Талалай*). 3. Був пізній вечір, зійшов червоний місяць (*Ю. Яновський*). 4. Санько раз у раз позирає у далеч над лугом піднімається чорна стіна... (*В. Близнець*). 5. Хай буде так пізнавши будень, у праці радісно зростем! (*О. Влизько*). 6. Печаль моя

ріка без переправи, на тому боці спогади живуть (Л. Костенко). 7. Мені нагадують людські серця крихке й тоненьке серце олівця зламати легко, застругати важче, списати неможливо до кінця (Д. Павличко). 8. Нічка осіння, похмура вітер по лісі шумить (А. Кримський). 9. Людей пильнує правда у житті брехня жене у нетрі непролазні (Д. Павличко). 10. Забудеш рідний край, тобі твій корінь всохне (П. Тичина). 11. Землі кланяйся низько до хліба будеш близько (Нар. тв.). 12. Безсмертя виростає не з могили воно встає з колиски до вікна в житті його велика таїна (Д. Павличко).

Вправа 7*. Перепишіть, розставляючи необхідні розділові знаки в безсполучникових реченнях.

1. Трапиться слово зрадливє / геть його, сину, гони! (Б. Олійник).
2. Ти посадиш деревину / знадобиться у віках 3. Хай у час останній свій про сина спокійно я подумаю / людина! (З тв. М. Рильського).
4. Було і буде так у всі часи / любов / як сонце/світу відкриває безмежну велич людської краси (В. Симоненко).
5. Просив тебе, повчав тебе давно / не смій губити часу дорогого (О. Підсуха).
6. Люблю людей землі моєї / бо й я землі моєї син (В. Сосюра).
7. Отакий і рости, сину, цікавий до всього / життя треба знати (А. Головка).
8. Знаю, знаю / від рідного краю в світі кращого краю нема (П. Дорошко).
9. Коли мені підхлібний тисне руку / тікаю геть від нього сам не свій (Д. Павличко).

Вправа 8. Перебудуйте безсполучникові речення у сполучникові (складнопідрядні, складносурядні). Чому перебудували саме в таке речення?

1. Мене пробували гнути – не давалася.
2. Я не пам'ятаю свого родинного дому – у два роки мене забрала до себе тітка.
3. Йому розповіли все з подробицями – знали його недовірливий характер.
4. Пора вже додому – небо віщує грозу.
5. Пишно розквітали сади, зазеленіли левади, щедро напоєні цього року сніговою водою, дорога до села просохла, подорожні мали й на чім око спинити, і ніг не набити.
6. Добре тобі все там пояснять, від усього злого застережуть.
7. Не пляю у криницю – доведеться води напиться.
8. Мама тобі розповідала, варто лише все те добре пригадати.
9. Скільки не говори – нічого ти від нього не доможешся (З підруч. Н. Бабич).

Вправа 9. Прочитайте речення, визначте спосіб зв'язку між структурними частинами (сполучниковий чи безсполучниковий). У сполучникових складних реченнях з'ясуйте тип речення (складносурядне чи складнопідрядне), доведіть свої висновки. Прокоментуйте розділові знаки.

1. Я не люблю тебе, о ні, люблю я власну мрію, що там у серденьку на дні відмалечку лелію.
2. Все, що дало мені життя, в красу перетопляв я, і всю красу, весь жар чуття на неї переляв я.
3. Якби знав я чари, що спинають хмари, що два серця можуть ізвести до пари, що ламають пута, де душа закута, що в поживу ними зміниться отрута, то тебе би,

мила, обдала їх сила, всі би в твоїм серці іскри погасила, всі думки й бажання за одним ударом, лиш одна любов би вибухла пожаром. 4. Коли струна порветься, то від неї музики не жди, чом же пісня та летється під вагою турбот і біди? 5. Добру науку приймай, хоч її і від простого чуєш, злої ж на ум не бери, хоч би й святий говорив. 6. Та боюсь за тебе дуже, бо любов – то мстивий бог: як одно її зневажить, любить мститись на обох. 7. А хто тєє вірне слово добре в тямці має, той про себе й про всю рідну Україну дбає, бо те слово, як пшениця, що ділами зійде, а з тих діл нам і Вкраїні краща доля прийде (За І. Франком).

ТЕМА 5. ПУНКТОГРАМИ У СКЛАДНОМУ РЕЧЕННІ З РІЗНИМИ ТИПАМИ ЗВ'ЯЗКУ

Складними синтаксичними конструкціями називають багатокomпонентні (більше 2-х частин) речення з різними типами зв'язку між його частинами – сполучниковим і безсполучниковим. Серед складних синтаксичних конструкцій виділяють такі багатокomпонентні речення: *складносурядні, складнопідрядні, безсполучникові та речення з різними типами зв'язку*. Речення такого типу зберігають принципи вживання розділових знаків, які характерні для окремих типів складних речень.

Напр.:

1. *Попереду, дець зовсім близько, уперек шляху синіло небо, а позаду в просторих низинах вільно розкинулись левади, луги тонули в прозорості, спокійно сяяла річка, уподовж неї табунилося білими хатками село* (О. Гончар). 2. *Літературна мова – неоціненний народний скарб, і ставитись до неї треба уважно, дбайливо, так, як ставилися класики нашої літератури, видатні громадські діячі* (А. Коваль).

УВАГА! Однак, розставляючи розділові знаки в багатокomпонентних складних реченнях з різними типами зв'язку, особливу увагу необхідно приділяти їх будові. Особлива складність спостерігається тоді, коли збігаються два сполучники – обидва підрядні або сурядний і підрядний.

Напр.:

Мама каже, **що коли** уві сні літається, значить, росте він, **росте** (М. Стельмах).

До друзів я їду, **коли мені важко, коли потрібна порада, а якщо у них щось негаразд, я поспішаю до них на допомогу** (П. Попович).

Розставляючи розділові знаки, треба дотримуватися таких правил:

1. Якщо у складному реченні збігаються два підрядні сполучники або сполучник сурядності і підрядності, то кома між ними ставиться **тільки** тоді, коли підрядну частину, що починається другим сполучником,

можна опустити чи переставити, не порушуючи будови всього речення:

Тож підіте і скажіте,

Що, поки я буду жити,

Не подумаю довіку

Зброї чесної зложити (Леся Українка).

Підрядну частину **поки я буду жити** можна опустити, не порушуючи структури всього речення.

2. **Не ставимо кому** перед другим сполучником тоді, коли підрядну частину, що починається другим сполучником, не можна опустити чи переставити, не порушуючи будови всього речення: Як правило, в останній частині складного речення є слова **то, але, або**.

Наприклад: *Брати Блаженки шепотілися між собою, що коли треба буде, то вони стануть один до одного спинами (О. Гончар).* *Мій біль бринить, зате коли сміюся, то сміх мій рветься джерелом на волю (О. Теліга).*

Ви скажіть своєму пану,

Що заплати не бажаю,

Бо коли я що дарую,

То назад не забираю (Леся Українка).

Це правило поширюється і на речення, у яких стоять поряд сполучник сурядності й підрядності:

Солов'ї заливисто перетьохкуються у вербах, по садках, і коли вони тьохкають, здається, все на світі зникає (О. Гончар).

Питання для самоконтролю

1. Що називають складними синтаксичними конструкціями?
2. Від чого залежить вживання розділових знаків у складних синтаксичних конструкціях?
3. Як розставляються розділові знаки при збігу двох сполучників?
4. Коли не ставиться кома у складних синтаксичних конструкціях?
5. У чому особливості вживання коми при збігу сполучників підрядності?

Вправи до теми

Вправа 1. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки між компонентами складного речення. Накресліть схеми речень.

1. Острах що він під час блукання загубить свою мрію що вона загине ніким не спізнана охоплював його і стиснувши тремтячі руки він заплющував очі (*В. Підмогильний*). 2. Хліборобська праця звичайно панує тут все відбувається в ніби некваптивому розміреному ритмі а насправді спішать спішать щоб устигнути щоб із вирощеного ні зернини не втратити бо ж відомо нива раз на рік родить (*О. Гончар*). 3. Тим часом підкогила чергова хвиля він був певен що встигне відскочити але бризки летіли цього разу особливо високо й холодний водоспад омив

Твердовського з голови до п'ят (Я. Дубинянська). 4. Дика груша облита білим молоком і в тому пахучому білому молоці що стиха піниться бджоли неначе киплять неначе варяться зі струнним оксамитовим гудінням (С. Гуцало). 5. Батько наш загинув несподівано в перші дні війни ми все ще сподівались що його випустять і ми ще не збагнули що лишилися самі коли війна розгорілась насправді (Ю. Покальчук). 6. Обабіч де припікало сонце вже зеленіла тонка квітнева травка і на кущах верби та вільхи прокльовувалась тонка квітнева брость 7. Глянув під машину і похолов на нього сунув п'ямистий танк той самий що він підірвав чи інший який зумів прибрати підбитого з дороги чи обійти (З тв. В. Шевчука).

Вправа 2. Прочитайте речення, з'ясуйте, зі скількох частин вони складаються. Перепишіть, поставивши необхідні розділові знаки. Встановіть умови, коли розділовий знак не потрібен.

І. 1. Він шукав. Придивлявся до облич що миготіли перед очима ходив довго з вулиці на вулицю і дріж проходила йому по тілу коли візники гукали на нього або дзвоник трамваю несподівано гримів йому коло вуха (В. Підмогильний). 2. І хоч тепер уже лягла утома і борозни прорізали чоло я все ж радий що кожну кому в своїх піснях я напоїв теплом (Д. Фальківський). 3. Щоразу коли погляд ваш зупиняється на пам'ятникові Лесі Українки в Києві чи коли ви зупинитесь в алеї придніпровського парку неминуче мабуть подумається вам є в цих прекрасних образах щось і від неї самої від авторки від натхненної жінки-митця Галини Кальченко (О. Гончар).

ІІ. 1. Шаптала спинився на березі та почав стежити як борються на небі яскраві фарби гарячого сонця з прийдешньою пітьмою як сірішає Дніпро і гудки пароплавів зовсім низько стеляться над водою (В. Підмогильний). 2. Всім відомо куди він звик ходити і де він лиха набирався (Л. Глібов). 3. Коли все затихло і згасла церква темним дозорцем лишилась на порозі степу Шаптала відчув свою самотність і свідомість її залила йому душу теплом (В. Підмогильний). 4. Я люблю коли в листя зелене дерева одягає весна і під вітром хитаються клени і співає в квітках далина (В. Сосюра).

Вправа 3. Прочитайте речення, поясніть наявність або відсутність коми між двома сполучниками.

1. Тулячись спинами до самих бур'янів, ми боком проходимо повз діда і, як тільки минаємо його, щодуху біжимо (В. Нестайко). 2. Кашляв він так довго й гучно, що, скільки ми не старалися, ніхто не міг його як слід передражнити (О. Довженко). 3. І весна йому теж здається дівчиною, але коли веселка живе на хмарі, то весна ходить по землі (М. Стельмах). 4. Сідати на стілець не хотілося, бо якщо його стануть допитувати (про що? про що?), то вже неодмінно посадовлять на стілець і примусять сидіти довго-довго, велітимуть думати, зважувати (П. Загребельний). 5. Нічна пригода була настільки неймовірна, що коли я вранці прокинувся, то навіть подумав спершу, чи не приснилося то мені (В. Нестайко). 6. Секретар сидів через стіну, і, щоб його

покликати, досить було постукувати кулаком у стіну або просто зайти в його кімнатку (Г. Тютюнник).

Вправа 4. Прочитайте речення, з'ясуйте, зі скількох частин вони складаються, перепишіть, ставлячи необхідні розділові знаки. Поясніть уживання коми між двома сполучниками.

1. Сотники знали що коли Наливайко починає про гречану кашу й овес то щось має бути або ж похід або ж бій (М. Вінграновський). 2. Сонце уже стояло в полудні і припікало так що поки вийшли за вал у поле добряче впріли і потопилися (В. Шевчук). 3. Концерти неначебто втихомирювали його і що могутніше гули інструменти що могутніше шаленів оркестр то спокійнішим ставав Данько (І. Сенченко). 4. Мені мабуть не докупить нагадувати що хто не знає свого минулого той не вартий свого майбутнього (М. Рильський). 5. Соломія міркувала що коли брати у ліву руку плавні мусять швидко скінчитися бо в той бік вони простягались недалеко (М. Коцюбинський).

Тестові завдання для самоконтролю

1. Складносурядним є речення:

А Труби мінометів уже розпеклись так, що не можна було торкнутись рукою.

Б Привчав мене батько трудитись до поту, а мати – любити пісні.

В Мати – це вічне одкровення, вічна радість природи, сталь і ніжність поезії життя.

Г Краю мій рідний, краю! Багато по тобі пройшло-потопталося літ і віків.

Д Чи доводилось вам чути, як чайка кигиче?

2. Складносурядним є речення:

А Вода ума не мутить та й голови не смутить.

Б Про землю пікалуйся – золотим зерном милуйся.

В Тарас Шевченко ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звуть їх народними піснями.

Г Прожектор небо розсікає, і золоті аерозграї в його промінні мерехтять.

Д Усім найкращим, що є в моїй душі, завдячую рідній батьківській хаті.

3. Складносурядним є речення:

А Так по зимі приходять весни і по грозі сіяє синь.

Б Навколо стояла така тиша, що чути було золотий дзвін переджнивності.

В Треба слову радощів додати, щоб уміло душу звеселять.

Г Матері все життя дивляться нам услід, вирядивши в люди.

Д У всіх людей одна є спільна мова – братерська любов.

4. Типе потрібно поставити між частинами складносурядного речення (розділові знаки пропущено):

А Людина створила культуру (?) а культура – людину.

Б Підбилися в зеніт Волосожари (?) і каже казку зірка до зорі.
В На лугах вже скошено траву (?) і літо буйне в береги ввійшло.
Г Дощ пройшов (?) і Київ зеленіє.
Д Слова – полова (?) але огонь в одежі слова – безсмертна, чудотворна фея, правдива іскра Прометей.

5. Пунктуаційну помилку допущено в рядку:

А Старість треба приймати як дар долі, як прихід того передзим'я, коли іній паде на луки і дерева, і коли небо хилиться до гір обважнілими горизонтами зі своєю красою, зі своїми потаємними чарами...
В Народі мій! Чим я тобі віддячу за все, що дав мені, чого навчив?
В Все, що я вмію, все, що в серці маю, тобі, народі мій, тобі, тобі віддам.
Г Як заболить чуже, як запече холод, як затремтять струни твоєї душі від чужості, – ти – людина
Д Хіба коли в житті забудеться, хіба забудеться коли – все, що збувається, що збудеться, що ми своїм трудом взяли.

6. Складна синтаксична конструкція з різними типами зв'язку (сурядним, підрядним і безсполучниковим) у рядку:

А Іди, іди, дощику, упади, щоб плодами наливалися сади, щоб родило і у полі, і в дворі, щоб співалось од зорі і до зорі (І. Нехода).
Б Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечинь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбивали снагу його думок (В. Підмогильний).
В О мово українська! Ти – вода з кринички, над якою гнуться верби.
Г На болоті спала згряя лебедина, вічна ніч чорніла, і стояв туман... (Олександр Олесь)
Д Не так думав Петро: він зараз здогадався, що Череваниха б'є на якогось іншого зятя, да й сама Леся їм гордує (П. Куліш).

7. Неправильно розставлено розділові знаки у реченні:

А Хай вітер знамена колише й співають в садах солов'ї (В. Сосюра).
Б Я заздрю тим, хто впав на півдорозі, але не втратив прагнення й на мить і не стомився марити в знеможі про шпиль, що в сяйві сонця височить... (С. Голованівський)
В Яке високе блакитне небо у нас над головою, і які чудові пісні дзвенять нині по всій нашій землі! (І. Цюпа)
Г Лиш гул од копит степом котився та хліба шелестіли (А. Головка).
Д Хто ж дочекається в новому році жнива і хто привезе на вітряк зерно?

8. Пунктуаційну помилку допущено в рядку:

А Коли згряя залетить далеко, і коли в тумані стане тихо, я зупинюся й послухаю, що робиться попереду (Г. Тютюнник).
Б Посеред майдану, де мене поза ту ніч лишили радисти, я зупинився, не знаючи, куди його податися (Г. Тютюнник).

В Мені стояло в пам'яті роками, як ми тоді не відали про те, чого старий тремтячими руками ловив секунди крильце золоте (Л. Костенко).
Г Тепліше стає на серці, коли бачиш, що ти не цілком самотній на світі, що є добрі люди, які дбають про тебе (М. Коцюбинський).
Д Ніхто не знає, де вони зимують зиму, де ховаються від лютих бурнів (О. Гончар).

9. Пунктуаційну помилку допущено в рядку:

А Не сплять лиш цвіркуни й фонтан, та кліпа очима-зорями небо.
Б Скоро хмари з'єднаються в степу широкого межиріччя, і тоді над землею прощумить довгождана літня злива.
В На небі з хмар творилися темні хащі лісів, і в їхньому русі й розвої вчувалась хода весни.
Г Жмуриться вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад.
Д Ще холодом закуто віти клена, й заметами занесено кущі.

10. Не потрібно ставити кому між частинами складносурядного речення в рядку (розділові знаки пропущено):

А Рече Дніпро й лани широкополі медами пахнуть.
Б Тікає ніч у нетрі таємничі і торжествує вранішня зоря.
В На вокзалі кричать паровози і трамваї дзвенять за вікном.
Г Знову хмуриться осінь і туманиться даль.
Д Дуби гойдались і тремтіли клени, вгортнувши небо в стомлені гілки.

11. Потрібно ставити кому між частинами складносурядного речення в рядку (розділові знаки пропущено):

А Кругом висить морок та мла неспокійна бує.
Б На наше щастя, перша гілка була невисокою і Ксенія вхопилася за неї.
В Злітає листя із дібров і материнка відцвітає.
Г Мимохиті піднімалися шапки на головах вгору і по-вовчому загорялись очі.
Д І уночі вже сад шумів і крізь гілля сміялись зорі.

12. Між частинами складносурядного речення потрібно ставити тире в рядку (розділові знаки пропущено):

А Грім все гуркоче і руда хмара лівим крилом обіймає небо.
Б Микола направив струни, повів смичком і жалісна пісня розляглась по хаті.
В Чи то йому доля не слугувала чи то його час ще не настав.
Г Ще не вдарив мороз а вже втомлений лист в'яне, жовкне.
Д Чи це буття принижує людину чи ми себе принижуємо самі?

13. Між частинами складносурядного речення потрібно ставити кому в рядку (розділові знаки пропущено):

А Торкає вітер пальцем колосочки й вони дзвенять.
Б Вилив душу в пісні український народ і живе наш народ у співучому слові.

В Ще один такий день і вода здійме ту кригу вгору.
Г Почалася у сонця безсонниця і подовшали раптом дні.
Д Внизу був луг і з нього вітер ніс такі розкішні пахощі.

14. Пунктуаційну помилку допущено в рядку:

А Я правді глянула у вічі – і чорний колір білим став.
Б Як добре у житті закоханим і як тривожно в світі їм!
В З очей спадає смута темно-сива, і синій блиск у погляді бринить.
Г Знов зацвітуть лани широкі гарячим золотом пшениць і прийде в край наш мир і спокій у саяві зір і дзвоні птиць.
Д Люди мимоволі розхлюпували воду і вона одразу ж замерзала на їх одержі.

15. Складнопідрядне речення з підрядним означальним:

А Але Маланка знала, до чого воно йдеться.
Б Як подвір'я загототало громом, всі в залі потягнулись до вікон.
В Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов.
Г Рідну пісню треба захищати так, як захищають рідний край.
Д А на тому місці, де стояла тінь, іскрило сонце широкою плямою.

16. Складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним:

А Відколи на світі пісні гомоніли, такої не чуто ніколи.
Б Здалось, примарилось мені, наче ти печальною ходою десь пройшла у білому вбранні.
В Як тільки ударить перший промінь сонця в мури, вони спалахнуть золотим пожаром.
Г Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому.
Д Життя і мрія в згоді не бувають і вічно борються, хоч миру прагнуть.

17. Складнопідрядне речення з підрядним з'ясувальним:

А Здавалося Калнишевському, що він прив'язаний незримою ниткою до обтягнутої білою рукавичкою руки царициного камергера.
Б Війна – це тир, де цілий світ – мішені.
В Нехай гримлять кайдани, але встають бійці уже нові, ідуть на штурм.
Г Всі позбирай в небесах бризки осіннього світла, щоб у привітних очах усмішка радості квітла.
Д Якщо в перший тиждень великого посту тепло, то літо буде ясне.

18. Складнопідрядне речення з обставинним підрядним місця:

А Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому.
Б Зблиснула у світлі фар течія річки, що сонно перекочує хвилі й молочно спалахує в темряві.
В Перед тим як одхилити ляду, вона закриває ліхтар, прислухається.
Г Я прийшов із мас, із поля, знизу, де од зайднів очі як огонь.
Д Замолоду треба набиратися знань, щоб не пуста була твоя власна криниця.

19. Складнопідрядне речення з обставинним підрядним місця:

А В той час як вербівські бурлаки розмовляли з робітниками, надійшов сам пососор.

Б Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була – як на долоні.

В Швидше в гай зелений, в поле, де повітрям тягне.

Г Я той, що греблі рве.

Д Гора така, що з неї спускалися цілий день.

20. Складнопідрядне речення з обставинним підрядним часу:

А Стояла така тиша, що чути було шепіт сніжинок з пожовклим листям.

Б І все, куди не йду, холодні трави сняться.

В Коли батько приїхали, вони ще довго про щось шепотілися з дідом.

Г Сонце ховалось за межигірський бір, котрий од того став ще чорніший.

Д Якби свині крила, вона й небо б зрила.

21. Безсполучникове речення:

А Дерево стояло ще голе, однак на вітах його вже починалось пташине життя.

Б Хтось шарпонував двері, і вони розчинилися навстіж.

В Учися як слід, то й добро буде.

Г Місяць на небі, зіроньки сяють, тихо по морю човен пливе.

Д Говорили ті книжки про право кожного й про волю те право здобувати.

22. Туре треба поставити між частинами безсполучникового складного речення (розділові знаки пропущено):

А Усі обличчя повернулися до Олександри (?) усі очі втупилися в неї.

Б Гаї шумлять (?) я слухаю.

В Микола впізнавав і не впізнавав дівчину (?) вона була не вербівська.

Г Місяць на небі (?) зіроньки сяють.

Д Струмки полощуть срібло тиші (?) в росі купається трава.

23. Туре треба поставити між частинами безсполучникового складного речення (розділові знаки пропущено):

А У товаристві лад (?) усяк тому радіє.

Б Порозтають ті білі сніги (?) покриються травицею всі луки.

В Гули бджоли (?) щebetало птаство.

Г У всякого своя доля і свій шлях широкий (?) той мурує, той руйнує...

Д Нема без втрати перемоги (?) без горя радості нема.

24. Туре треба поставити між частинами безсполучникового складного речення (розділові знаки пропущено):

А Не вчи плавати шуку (?) шука знає цю науку.

Б Так вже склалось (?) все життя плямисте

В Прокидалось усе та цвіло навкруги (?) синій пролісок вився з-під снігу.

Г А вгорі вже блідли зорі (?) западала пізня осіння ніч.

Д Любов і надія не в зорях, не в морі (?) між людьми поради питати!

25. Двокрапку треба поставити між частинами безсполучникового складного речення (розділові знаки пропущено):

А Ще сонячні промені сплять (?) досвітні вогні вже горять.

В Вся природа радіє сонцю(?) сміються поля, дзвенять у повітрі бджоли, птахи розспівалися в діброві.

В Літо дбає (?) зима поїдає.

Г Вітри віщухи (?) розп'ялися хрестами вітряки на вигоні.

Д Вечір в срібній млі розтанув (?) ніч спустилася на землю.

26. Двокрапку треба поставити між частинами безсполучникового складного речення (розділові знаки пропущено):

А Бери до серця і затам (?) душа творця не переквітне.

Б Гляне (?) холодною водою обілляє.

В Защебетав соловейко (?) пішла луна гаєм.

Г Подивилась ясно (?) заспівали скрипки.

Д Засієш вчасно (?) вродить рясно.

27. Двокрапку треба поставити між частинами безсполучникового складного речення (розділові знаки пропущено):

А Дмухнув вітер понад ставом (?) сліду не стало.

Б Злітає листя з осокара (?) летять листки з календаря.

В Журиться жайворон-серпень (?) літня пора промина.

Г Садок вишневий коло хати (?) хрущі над вишнями гудуть.

Д Поети йдуть за горизонт (?) поезія застається віч-на-віч з вічністю.

28. Складним з різними типами синтаксичного зв'язку (сполучниковим і безсполучниковим) є речення:

А У городі, де грають струни п'яні, де вічний шумм, де вічна суєта, я згадую слова твоєї неждани.

Б Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок.

В Є в коханні і будні, і свята, є в ньому і радість, і жаль, бо не можна життя заховати за рожевих ілюзій вуаль.

Г Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне.

Д І летять гуси, і летять журавлики, і літа мої листом осипаються.

29. Складним з різними типами синтаксичного зв'язку (сполучниковим і безсполучниковим) є речення:

А І пахне сіно лугове, і зав'язь в чистих росах зріє, і в кожній гілочці живе на славний досвіток надія.

Б Сон літньої ночі колись мені снився, коротка та літня нічка була, і сон був короткий, – він хутко змінився і зник, як на сході зоря розцвіла.

В Сірі тумани курилися над нашою землею, брудні та важкі хмари вистигали високе небо, холодний вітер переганяв їх з одного боку на другий.

Г Я кажу: не було б Дон Кіхотів, вже б давно посивіла земля.

Д Ось сонечко світить надворі, сніг біліє, цвірінчать горобці.

30. Пунктуаційну помилку допущено в рядку:

А Мабуть, у кожного так буває: часто у місті село сниться.

Б Світає – тане морок в небосхил. Світає – тане сутінь на землі.

В Для неї було ясно: якісь люди хочуть перешкодити концерту, але це їм навряд чи вдасться.

Г Дивися: час – великий диригент – перегортає ноти на пюпітрі.

Д Менше говори: більше вчуєш.

Розділ IX

Стилістика речень з різними способами вираження чужого мовлення

ТЕМИ:

1. Пряма і непряма мова, їх призначення і граматично-семантичні особливості. Пунктограми при прямій мові та діалозі.
2. Оформлення цитат.

❖ Студенти повинні знати:

- способи відтворення чужого мовлення;
- структурно-граматичні, інтонаційні, пунктуаційні та стилістичні особливості прямої та непрямої мови;
- розділові знаки при оформленні прямої і непрямої мови.

❖ Студенти повинні вміти:

- розпізнавати пряму і непряму мову, діалог і цитату;
- інтонаційно та пунктуаційно оформлювати їх;
- послуговуватися ними у зв'язному мовленні.

ТЕМА 1. ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА, ЇХ ПРИЗНАЧЕННЯ І ГРАМАТИЧНО-СМИСЛОВІ ОСОБЛИВОСТІ. ПУНКТОГРАМИ ПРИ ПРЯМІЙ МОВІ ТА ДІАЛОЗІ

Чужа мова, передана дослівно від імені того, кому вона належить, називається **прямою мовою**.

Слова, що вказують, кому належить пряма мова і як вона висловлена, називаються **словами автора**.

1. Пряма мова береться з обох боків у лапки. Причому в лапки беруться також знак питання, знак оклику і три крапки.

«Куди ж це ви, мамо?» – сполохано кинулись діти (Б. Олійник).

«Чого ти, Маріє, замовкла? Кажи, оповідай!..» – звернувся до неї Корній (У. Самчук).

Знов питає небо, і питає хата: «За весняним щастям чи жалкуєш ти?» (В. Крищенко).

2. Якщо слова автора стоять перед прямою мовою, то після них ставиться двокрапка [А: «П.»]; [А: «П!»]; [А: «П?»]; [А: «П...»]:

Максим Рильський закликав: «Борімся за красу мови, за правильність мови, за доступність мови, за багатство мови!»

В. Еллан писав: «П. Г. Тичина – краса і гордість нової української поезії».

3. Якщо слова автора стоять після прямої мови, то виділяються комою й тире і пишуться з малої букви [«П», – а.]. Коли пряма мова в лапках містить знак оклику, питання або три крапки, то після лапок кома не ставиться, тільки тире [«П!» – а.]; [«П?» – а.]; [«П...» – а.]:

«Досконале знання рідної мови є однією з необхідних умов активної і всебічної участі в багатогранному житті народу», – писав М. Жовтобрюх.

«Ти знов прийшла, моя печальна музо?» – писала Ліна Костенко, звертаючись до проблем творчості.

4. Якщо слова автора розривають пряму мову, то вони виділяються з обох боків комою і тире [«П», – а, – п.]: *«Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, – відзначав О. Гончар, – не може й сам викликати повагу до себе».*

5. Якщо слова автора розривають пряму мову на межі двох речень, а на місці розриву повинен стояти знак питання, знак оклику, три крапки, то ці знаки зберігаються, а після них ставиться тире; після слів автора ставиться крапка і тире, а друга частина прямої мови починається з великої літери [«П! – а. – П.»]; [«П? – а. – П.»]; [«П... – а. – П.»]:

«Ми перші почали! – намагався перекричати всіх Митько Чубатий. – Ми знали, що ви робите» (П. Панч); «Чого ж оце я граюся тут? – раптом подумав. – Хіба за цим суди прийшов?» (Гр. Тютюнник). «Сонце! – каже вона (Марія). – Сонце!.. Дивися, Гнате, яке сонце. Бачив ти коли таке сонце?» (У. Самчук).

Якщо на місці розриву повинна стояти крапка, то перед словами автора ставиться кома й тире, а після них – крапка й тире; друга частина прямої мови пишеться з великої літери [«П, – а. – П.»]; [«П, – а. – П!»]; [«П, – а. – П?»]:

«Так, бачу, ти усім тут добре надоїв, – Кіт Вовкові сказав. – Чого ж ти, братику, суди і забігаєш?» (Л. Глібов).

6. Коли пряму мову передають у **формі діалогу**, тоді кожну репліку починають з нового рядка, *перед нею* ставлять *тире і не вживають лапок*. Інші розділові знаки ставлять, як звичайно при прямій мові.

– *Може, в цьому і весь секрет, Маковою, – Сагайда задумався, звисивши обидві ноги на правий бік сідла. – Може, саме в цьому наша велика сила і наше велике щастя.*

– *В чому?*

– *В тому, що шлях наших армій не був позначений ні шибеницями, ні концтаборами, ні фабриками смерті...* (З тв. О. Гончара).

Непрямою мовою називається передане чуже висловлювання з дотриманням лише змісту без збереження форми та інтонації.

Синтаксично непряма мова виступає у вигляді підрядного речення, що підпорядковується головному, яке відповідає словам автора.

Недарма в старовину казали мудреці, що святе місце пустим не буває (Є. Гуцало).

- Такі елементи живого мовлення, як вигуки, вставні слова, частки взагалі входять до непрямої мови, а звертання або опускаються, або стають підметами чи додатками.

Замінімо пряму мову на непряму, тобто на підрядне речення з'ясувальне:

«Мамо, чи кожна пташина у вирій на зиму літає?» – в ньеньки спитала дитина (Леся Українка). // Дитина в ньеньки спитала, чи кожна пташина у вирій на зиму літає.

Перехожий крикнув на нас: «Ну ж бо йдіть своєю дорогою!» // Перехожий крикнув на нас, щоб ми йшли своєю дорогою.

- При заміні прямої мови на непряму займенники, а також дієслова 1-ї особи (я, ми) та 2-ї особи (ти, ви) замінюються формами 3-ї особи (він, вона, воно, вони):

Вчитель підняв очі на нас і сказав: «Ви можете йти, а завтра продовжимо нашу розмову». // Вчитель підняв очі і сказав, що ми можемо йти, а завтра продовжимо розмову.

- Іноді речення з прямою мовою при заміні непрямою стає простим:

«Спасибі тобі за недоспані ночі», – сказав він матері. // Він подякував матері за недоспані ночі.

Питання для самоконтролю

1. Яку мову називають прямою?
2. Чим характеризуються слова автора?
3. Як оформлюється пряма мова? Що на це впливає?
4. Яку мову називають непрямою?
5. Які труднощі виникають під час зміни прямої мови на непряму?
6. Що таке діалог?
7. Як передається діалог на письмі?

Вправи до теми

Вправа 1. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

1. Ой по горі роман цвіте, долиною козак іде та у журби питається: «Де та доля пишається?» (Т. Шевченко). 2. «Бог з тобою, моя доле! – кажу їй у вічі. Та й подумаю, як кажуть в світі добрі люде: Що було вже, те бачили, побачим, що буде» (О. Афанасьєв-Чужбинський). 3. Що горе й море, що там кілометри, коли Наталка тужить: «Петре, Петре!» (М. Рильський). 4. Титарівна зустрічає, приспівує, примовляє: «Чи не той це Микита, що з вільотами свита?» (Т. Шевченко). 5. Бентежну душу кликав небокрай, і я сказав собі: «Не відступай!» (П. Перебийніс). 6. «Хто б це?» – подумав він та й пішов на голос (Панас Мирний). 7. «Хто там? – чути з хати. – Просимо! Чи не забув двері відчиняти?» (Д. Павличко). 8. А мати вийшла на поріг і мовила: «Вертайся, сину» (О. Рубан).

II. 1. Та робітнику строго промовив Христос: «Коли знаєш, що чиниш, блаженний еси; а не знаєш, що чиниш, – проклятий еси» (І. Франко). 3. «Хто із вас додому хоче, – каже власник бороди, – хай лишень заплакує очі – віднесу його туди» (В. Симоненко). 4. «Та, балакаєте, – мовив дід, – а потім знов побіжите» (О. Довженко). 5. «Та ми такі! – сказала одна молодиця. – А які ж ми?» (О. Довженко). 6. «Яка же то дурниця? – величаво запитався Головкивський. – Хіба громада робить дурниці?» (Б. Грінченко). 7. «Я не сумніваюся, – впевнено сказала дівчина. – А хіба є для того підстави?» 8. «То вам на щастя, милаі соколята, – сказала нам бабуся біля хати, – зустрівсь, мов диво, серед поля кінь» (В. Грінчак).

Вправа 2*. Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки при прямій мові.

1. Пам'ятаю, казала моя мати Цей світ як маків цвіт. Зранку цвіте, до вечора опаде! (О. Довженко). 2. Все, все ми віддаємо тобі, Батьківщино промовив він раптом якимось дивним голосом ні до кого Все! Навіть наші серця (О. Гончар). 3. Життя в неволі нічого не варте відказав Максим краще смерть! (І. Франко). 4. Роби добро мені казала мати і чисту совість не віддай за шмати! (Д. Павличко). 5. Ніщо так не красить людину, як натхнення подумала Ярослава (О. Гончар). 6. Я подумав тоді Тіні коротшають так само непомітно, як і людське життя (Гр. Тютюнник). 7. Чому зведіти власним почуттям Лишіться! не дозволено людині? (М. Рильський). 8. Яке то щастя дано людині заговорив знову Блаженко, заворожений картиною неосяжного світлого простору Отакий світ!.. Скільком би вистачило!.. А що з того?.. Не вмів вона його спожити! (О. Гончар).

Вправа 3. Запишіть діалог, членуючи його на репліки та розставляючи пропущені розділові знаки.

Скільки ж вона просить ваша курка А скільки дасте Та я за неї нічого не дав би Це ж чого Бо курка мовчить а не просить А ви в неї попитайте Я питаю та хіба ж ви курці хоч слово дасте сказати Торохтите й торохтите (Є. Гуцало).

Вправа 4. Перебудуйте речення, замінивши пряму мову непрямою. Поясніть, які при цьому відбуваються зміни.

1. «Я страшенно люблю поезію, – раптом соромливо, якимось по-дівочому сказала Марія Каспарівна, – хоча сама ніколи й двох рядків не могла стулити» (О. Іваненко). 2. Дібровонька тоді загомоніла: «О зимо, не лякай безрадіним кінцем!» (Олена Пчілка). 3. Питає у неба земля: «Чи ти будеш моїм оборонцем?» (М. Нагнибіда). 4. «Прапороносці, в голову колони!» – пролетіла команда командира полку (О. Гончар). 5. «Чим я можу тобі допомогти?» – запитав я в друга.

Вправа 5. Проаналізуйте конструкції з прямою мовою. Зверніть увагу на місце слів автора, розставте розділові знаки.

1. Ми маємо жити в гармонії з природою озивається до Береговця власна душа Адже ми мандруємо у Всесвіті на природному космічному кораблі, який називається Земля. Чи ж дбаємо ми про те, щоб на нашому планетольоті все було у цікавитій справності? (Із те. І. Цюпи). 2. Лесик, Толя й два Володі сумували на колоді. Лесик скаржився Хлоп'ята, страх як тяжко жить мені – слухай маму, слухай тата, умивайся день при дні. Ох, і тяжко жить мені! (В. Симоненко). 3. І будуть литися теплий сліз потоки і в них бринітимуть слова Я ждала, ждала цілі роки і в'яла, сохла, як трава... (Олександр Олесь). 4. Сумління знов шепоче Ой, не так, не так живеш, не те, мій друже, робиш, міняєш на поцоканий п'ятак днів золото незнайденої проби (В. Крищенко).

Вправа 6. Перепишіть речення, поставте пропущені розділові знаки і поясніть їх.

1. Одгородила доля шматочок поля та й каже Отут нам з тобою сіяти Хочеш – жито, хочеш – пшеницю, мак, свиріпу, онес, щиріцу Чи по самісінький горизонт насій собі клопотів і гризот (Л. Костенко). 2. Один скимлів Якби в літа дитячі! І сталося так, і він уже малюк, і він, колишній, раптом як заплаче Це ж стільки знову пережити мук! (П. Скунець). 3. Ось я йду! обізвалась зима (Леся Українка). 4. ...Волаю, безмов'ям повен Снітисся в мені, любове!... (Б. Нечерда). 5. Ще б ми стільки прочитали, як ти докинула Василина і пояснила подрузі Взявку цілі ночі просиджує за книжками (О. Гончар). 6. А в темнім яру верба стрункій та брунатній вільсі Як мені вилізти звідси? В'ялить мене, сестро, журба (В. Чумак). 7. Я битий був малим. І кінь мені на вухо шепнув Терпи, не плач! Переболить, братухо! Донині ще болять, бо я не сплакав біля О коню, коню мій, як вчив ти легкодухо! (Д. Павличко). 8. Ні, не клич мене, весно казала я їй не чаруй і не ваб надаремно (Леся Українка). 9. Діду, а куди лебеді полетіли? запитав хлопчик (М. Стельмах).

Вправа 7. Замініть, де можливо, пряму мову на непряму. Поясніть заміну.

1. «Чому ви так дивитесь на мене, Шовкун?» – пристрасно допитувалась Шура (О. Гончар). 2. «Розумна річ!» – всі зачали гукать (Л. Глібов). 3. «А йдіть, діточки, полуднувать та й батька кличте», – крикнула Кайдашиха тонким голосом (І. Нечуй-Левицький). 4. «Чого зажурився, мій любий козаче?» – питає дівчина вродлива (Леся Українка). 5. «Я, коли виросту, теж садівником буду!» – не зводячи очей з дядька Степана палко промовив Юрко (І. Цюпа). 6. «Від власного болю нікуди не втечеш», – опекла його гаряча думка, ніби спалах електричного світла (І. Цюпа). 7. Хтось колись казав: «Не було на молоді, не буде й на сироватці» (Нар. тв.). 8. «Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилась», – сказав Т. Г. Шевченко, повертаючись із заслання. 9. «Ми приготували для мамі пісню «Лебеді материнства», яку зараз виконаємо з Юрком», – сказала Оксана (І. Цюпа).

ТЕМА 2. ОФОРМЛЕННЯ ЦИТАТ

Цитата – це дослівно наведений уривок з якогось тексту для підтвердження або ілюстрації тієї чи іншої думки.

У цитаті не можна нічого змінювати (навіть розділових знаків). Якщо цитата наводиться не повністю, то пропуски в ній позначаються трьома крапками.

Цитування буває кількох видів:

1	Цитата може наводитися у вигляді прямої мови зі словами автора. Тоді розділові знаки при ній ставляться так само, як і при прямій мові.	«Лиш праця, – підкреслював І. Франко, – світ таким, як є, зробила». «Яка краса – відродження країни! Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів...» – писав Олександр Олесь у 1917 році (3 газ).
2	Цитата може доповнювати авторське речення, бути його складовою частиною. Тоді до неї ставляться такі самі вимоги, як і до непрямої мови. Цитата береться в лапки і починається з малої букви.	Слово для Лесі Українки – це <u>«гострий, безжалісний меч, той, що зди́ма вражі голови з плеч...»</u> (П. Тичина).
3	Віршована цитата та цитата-епіграф, якщо записана у вигляді строфи, в лапки не береться.	Про роль книги в житті людини писали і майстри поетичного слова, наприклад, І. Франко: Книги – морська глибина, Хто в них пірне аж до дна, Той, хоч і труду мав досить, Дивнії перли виносить.
4	Вказівку на джерело, яка стоїть безпосередньо після цитати, беремо в дужки і після другої дужки ставимо крапку.	«Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестає вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним» (Г. Сковорода).
5	Різновидом цитати є епіграф . Епіграф у лапки звичайно не береться. Вказівка на джерело пишеться під епіграфом справа без дужок і крапка після неї не ставиться.	Хто в час відродження каменем спить, // Прав на життя вже не має (Олександр Олесь).

Питання для самоконтролю

1. Що таке цитата?
2. Які види цитат виділяють?
3. Які розділові знаки вживаються у реченнях із цитатами?
4. Що таке епіграф?
5. Як оформлюється епіграф?

Вправа 1. Записати спочатку речення з прямою мовою, а потім – з цитатами. Пояснити розділові знаки.

1. «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, – так думав про рідну мову Панас Мирний, – ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» (*Мова рідна, слово рідне.* – К.: Веселка, 1989. – С. 205). 2. Мені казав розумний садівник: «Коли ти пересаджуєш ялинку, відзнач північний і південний бік і так сади: ростиме добре й гірко» (*М. Рильський*). 3. Гончар мав усі підстави сказати без перебільшень, що «Шевченко й Франко – це справді ті два могутні крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові» (*Д. Павличко*). 4. «Вільне, творче слово – це душа кожного народу, – забите було слово – і край лежав сотні років мертвою цеглиною. І я бачу, що ваше покоління оживить, підніме рідне слово на недосяжні високості» (*С. Васильченко*). 5. «Ні, не клич мене, весно, – казала я їй, – не чаруй і не ваб надаремне. Що мені по красі тій веселій, ясній? В мене серце і смутне, і темне» (*Леся Українка*). 6. «Добрі посібники мають з'явитися під рукою в кожного, хто бажає поглибити своє знання української мови, вийти за межі суржика, за межі блоків канцелярських, отих примітивних штампів-загальників. Сучасній молоді варто частіше звертатися до класики, до кращих творів українських письменників, до наших поетів, до пісні, до фольклору. Ось там мова відкриється у своїх справді величезних можливостях», – сказав О. Гончар у Полтаві на Святі рідної мови (*Із моногр.*).

Вправа 2. Знайдіть неправильно оформлені цитати. Виправляючи неточності в оформленні, запишіть речення.

1. Давно стали крилатими Шевченкові слова: «І чужому навчається, й свого не цурайтесь!» 2. Олесь Гончар писав про І. Котляревського, що «Він невіддільний від свого народу й від того ґрунту, що живив його творчість». 3. Аналізуючи творчість Лесі Українки, Максим Рильський писав: що «вона почала ліричними поезіями, і ліричної струни не занедбала... до кінця віку». 4. Олесь Гончар пише, що Леся Українка: «поряд із Шевченком, Франком, Панасом Мирним, Коцюбинським... наполегливо розвивала й зміцнювала літературну мову...». 5. У статті про О. Кобилянську сказано, що «Класичним зразком алегоричної мініатюри є її поезія у прозі «Рожі». 6. Рядки з поезії І. Франка «лиш боротись – значить жити»; «книги – морська глибина»; «якби ти знав, як много важить слово» давно вже стали афоризмами. 7. Борис Буряк пише: «Що в художній структурі сценаріїв і фільмів Олександра Довженка завжди присутній сам автор». 8. Слово для Лесі Українки – це гострий, безжалісний меч..., що здійма вражі голови з плеч». 9. Тарас Шевченко вірив у велике майбутнє України й українського народу і палко закликав своїх земляків: «І чужому навчається, й свого не цурайтесь, бо хто матір забуває, того Бог карає, того діти цураються, в хату не пускають...» (*З підруч.*).

Вправа 3. Перепишіть, виправляючи помилки в оформленні цитат.

1. Царизм Шевченко затаврував в образі орла, який «споконвіку Прометей там орел карає, що день божий довбе ребра й серце розбиває» народів. 2. Але царизм «не вип'є живої крові», бо серце народу Прометей «воно знову оживає і сміється знову». 3. Поет, звертаючись до панів-лібералів, з обуренням говорить, що «ви любите на братові шкуру, а не душу!» 4. Інститутка всіляко знущається з кріпачки Устини, «вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає». 5. Коли інститутка кинулася бити Устину, Прокіп схопив її за обидві руки й застеріг, що «годі, пані, годі!.. Цього вже не буде!» 6. Вступ до поеми «Мойсей» Франко закінчує пророчими словами про те, що, народі український, «прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вольних колі» (З підруч.).

Тестові завдання для самоконтролю

1. Завершіть подане твердження:

Чуже мовлення, передане дослівно, з повним збереженням змісту та інтонації, називається ...

- А діалогом
- Б прямою мовою
- В непрямою мовою
- Г словами автора
- Д цитатою

2. Завершіть подане твердження:

Дослівний (точний) уривок із чийого-небудь висловлювання, тексту, що наводиться для підтвердження чи пояснення своїх думок, називається ...

- А діалогом
- Б прямою мовою
- В непрямою мовою
- Г словами автора
- Д цитатою

3. Завершіть подане твердження:

Текст, у якому відтворено розмову двох чи кількох осіб, називається ...

- А діалогом
- Б прямою мовою
- В непрямою мовою
- Г словами автора
- Д цитатою

4. Завершіть подане твердження:

Пряма мова зазвичай супроводжується...

- А непрямою мовою;

- Б відокремленими членами речення;
- В цитатами;
- Г словами автора;
- Д реченнями із вставними конструкціями.

5. Речення з непрямою мовою (розділові знаки пропущено):

- А Проводжає мати сина і шепоче мужній будь!
- Б Павлюк кричить, щоб він негайно злавив. Хай уже вони, а він куди!?
- В Павлюк кричить негайно злаз! Кажу тобі, негайно! Ну, хай вже ми. А ти куди, а ти?!
- Г Панове судді, я прошу пробащення сказав Горбань.
- Д І гукнуло військо хором ми готові йти до бою, краще смерть, ніж вічний сором!

6. Речення з непрямою мовою (розділові знаки пропущено):

- А Еге подумав Остап так ось воно що!..
- Б А де ж батько запитав Дмитро.
- В Нам сказали щоб ми йшли своєю дорогою.
- Г Нам сказали ідіть своєю дорогою.
- Д Ні, не клич мене, весно казала я їй не чаруй і не ваб надаремне.

7. Речення з непрямою мовою (розділові знаки пропущено):

- А Ти до землі всім серцем прихились мені шепоче рідна Україна.
- Б Ти все запам'ятала спитав він і додав зустрінемося завтра.
- В Ці каже дяк хоч легко умирають.
- Г Доводила одна нікчемність підлабузництво – це чемність.
- Д Доводила одна нікчемність що підлабузництво – це чемність.

8. Речення з непрямою мовою (розділові знаки пропущено):

- А Старенький все ще бубонить про те що коли він у бурсі пізнавав науки Афіни й Рим пройшли крізь його руки.
- Б Іде, старенький, все ще бубонить коли я в бурсі пізнавав науки Афіни й Рим пройшли крізь мої руки.
- В Я – злодійка вимовила стара.
- Г А весна говорила послухай мене! Все кориться міцній моїй владі.
- Д Не говори печальними очима те, що бояться вимовить слова.

9. Правильно оформлено цитату в реченні:

- А Василь Сухомлинський писав: що «Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури».
- Б Улюблений вислів Рильського був: «Сім раз добре подумай про когонебудь погано, а за восьмим зроби йому хороше».
- В Аристотель не приймав учення Платона про ідеї. Платон мені друг, але істина – ще більший мій друг – відомий його афоризм.
- Г Михайло Коцюбинський... в новелі «Intermezzo» писав «Сонце! Я вдячний тобі. Ти сієш у мою душу золотий заспів – хто знає, що вийде з того насіння. Може, вогні?»
- Д «Лише праця», – підкреслює І.Франко, – «світ таким як є зробила».

10. Схемі «П! – а: – П» відповідає речення:

- А І тихо-тихесенько я промовляла Сон літньої ночі! Мені тебе жаль!
- Б Тут же що качок було на озерах – за вік свій не перелічиш! Хмарами вилися понад озерами гомонів дід.
- В Фронтowa дружба... мовив замислено Гавриленко Саме вона й зобов'язує мене бути одвертим.
- Г Нехай не марнують ні хвилини! Стривай! схопив Артем за повід коня і крикнув Тимосі А як тільки зайдуть у ворота заводу, нехай зразу ж подадуть знак. Заводським гудком.
- Д Еге подумав Остап так ось воно що!..

11. Допущено пунктуаційну помилку при прямій мові в реченні:

- А «Вам не здається, – обізвалась сусідка, – що тепер море як синій птах щастя: занурило голову в блакитний туман і розпустило павиний хвіст під самі скелі».
- Б А ми їдемо двадцятим сторіччям конякою, і мій дядько глаголить істину «Це ж подумать, яким треба бути одчайним, щоб рішитись в ракету сісти?!»
- В «Здоров був, любий!» – жінка говорила, а в голосі її сльоза бриніла.
- Г «Де ти, батьку?» – кличу вічно... Тільки прізвище на братській символічній... символічно.
- Д Народ закричав мій: «До бою! За землю, за волю!»

12. Допущено пунктуаційну помилку при прямій мові в реченні:

- А «Не барися, мій синочку, швидше повертайся!» – сказав старий.
- Б «Ні, не треба, мій таточку, не треба, Ярино, – Степан каже Я загинув, навіки загинув».
- В Я сказав йому повчально: «Географію завжди треба, сину, добре знати: вчення – світ, невчення – тьма».
- Г «Що се за парубок-сокіл на небі? Хто се?» – питає Весна.
- Д «Яка ти розкішна, земле, – подумала Маланка. – Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами».

13. Правильно поставлені розділові знаки прямої мови в реченні:

- А Раптом зброя заблищала, і гукнуло військo хором – «Ми готові йти до бою! Краще смерть, ніж вічний сором!»
- Б «Мамо, чи кожна пташина в вирії на зиму літає?», – в неньки спитала дитина.
- В А голос твій бринить, співа з журбою, – «Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»
- Г «Добридень, Жане! – привітався зі свого почесного місця Аркадій Петрович. – Що снилось?»
- Д «Ні, не клич мене, весно, – казала я їй». – «Не чаруй і не ваб надаремно».

14. Правильно поставлені розділові знаки прямої мови в реченні:

- А «О, та ви стали справжніми гуцулами!», – казав, щиро посміхаючись, старий Бойчук.
- Б Дідусь мовляє тихо, урочисто: «Щасливі, дітки, ви, що народились в лагідний час, в безпечну годину!»

- В «Оце завтра з Хведьком прийдемо сюди» – подумав Марко.
Г «Що се, що? – кричить Бертольдо. Гей, ловіть співця, в'яжіте!»
Д «Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі?», – подумав молодий Джеря.

15. Речення з непрямою мовою (розділові знаки пропущено):

- А Чується немолодий голос хазяйки та двері, двері зачиняйте.
Б Це ти, Андрію спитала з полу мати.
В Дивіться гукнула тепер ми, як боги!
Г Диктатори, королі, імператори гукали, що вони є символом доби.
Д Диктатори, королі, імператори гукали ми – символ доби.

ТЕМА:

Студентський проект удосконалення власного мовлення

❖ Студенти повинні знати:

- зміст поняття «проект»;
- класифікацію проектів;
- особливості різних видів проектів;
- загальні підходи до структурування проекту;
- етапи роботи над проектом;
- правила оформлення проекту.

❖ Студенти повинні вміти:

- творчо мислити;
- виступати перед аудиторією;
- стисло оформлювати думку;
- отримувати і об'єктивно сприймати оцінку своєї діяльності не лише від викладача, а й від ровесників.

ТЕМА. СТУДЕНТСЬКИЙ ПРОЕКТ УДОСКОНАЛЕННЯ ВЛАСНОГО МОВЛЕННЯ

Проект – це один із способів реалізації проблемного навчання, коли викладач ставить задачу, окреслює плановані результати навчання і вихідні дані, а студенти намічають проміжні завдання, шукають шляхи їх вирішення, порівнюють отримане з тим, що вимагалось, корегують діяльність.

Слово «проект» у перекладі з латинської мови означає «кинутий вперед».

Проект – це будь-який задум, що має мету, термін та конкретні кроки реалізації.

Проект мусить відповідати на запитання:

- навіщо, для чого він створений?
- наскільки новим постає бачення проблеми?
- наскільки процес відповідає вимогам часу?
- чи придатний він для втілення?
- чи проект завершений, готовий до реалізації?

Проекти класифікують за:

- 1) складом учасників проектної діяльності: *індивідуальні; колективні (парні, групові);*
- 2) характером партнерських взаємодій між учасниками проектної діяльності: *кооперативні; змагальні; конкурсні;*
- 3) рівнем реалізації міжпредметних зв'язків: *монопредметні; міжпредметні; надпредметні;*
- 4) характером координації проекту: *безпосередній; прихований;*
- 5) тривалістю підготовки: *короткі; середньої тривалості; тривалі;*
- 6) метою і характером проектної діяльності: *інформаційні; ознайомлювальні; приготувальні; мистецькі; науково-пошукові; конструювальні тощо.*

Дослідницькі проекти – потребують добре обміркованої структури, визначеної мети, актуальності предмета дослідження для всіх учасників, соціальної значущості, продуманості методів. Вони повністю підпорядковані логіці дослідження і мають відповідну структуру: визначення теми дослідження, аргументація її актуальності, визначення предмета й об'єкта, завдань і методів, визначення методології дослідження, висунення гіпотез розв'язання проблеми і накреслення шляхів її розв'язання.

Теоретичні проекти – не мають детально опрацьованої структури, спільної діяльності учасників, вона розвивається, підпорядковуючись кінцевому результату, інтересам учасників проекту.

Ігрові проекти – учасники обирають собі визначені ролі. Це можуть бути як літературні персонажі, так і реально існуючі

особистості, імітуються їхні стосунки, які ускладнюються ситуаціями, вигаданими учасниками. Домінуючим видом діяльності є гра.

Інформаційні проекти – спрямовані на збирання інформації про який-небудь об'єкт, явище, ознайомлення учасників проекту з цією інформацією, її аналіз і узагальнення фактів. Можлива така структура цього проекту: мета проекту, його актуальність; методи обробки та отримання інформації, результати (стаття, реферат, доповідь, відеофільм); презентація (публікація, телеконференція). Такі проекти можуть бути частиною дослідницьких проектів, їхнім модулем.

Практико-орієнтовані проекти – результат діяльності чітко визначено з самого початку, він орієнтований на соціальні інтереси учасників (документ, програма, рекомендації, проект закону, тощо). Проект потребує складання сценарію всієї діяльності з визначенням функцій кожного учасника. Особливо важливими є добра координація роботи у вигляді поетапних обговорень та презентація одержаних результатів і можливих засобів їх впровадження в практику.

Освітній проект – це форма організації занять, яка передбачає комплексний характер діяльності усіх його учасників щодо отримання освітньої продукції за певний проміжок часу від одного заняття до декількох місяців.

До організації проекту висуваються такі вимоги

1. Проект розробляється з ініціативи студентів. Тема проекту для всієї групи одна, а шляхи її реалізації у кожній підгрупі – різні.
2. Проект є значущим для найближчого та опосередкованого оточення студентів-одногрупників, батьків, знайомих.
3. Робота над проектом є дослідницькою, моделює роботу в науковій лабораторії.
4. Проект завжди педагогічно значущий, тобто студенти набувають знань, будують стосунки, оволодівають необхідними способами мислення та дії.
5. Проект орієнтовано на вирішення конкретної проблеми, його результат має споживача.
6. Проект повинен бути завчасно спланованим, сконструйованим, проте допускає гнучкість та зміни під час виконання.
7. Проект повинен бути реалістичним, орієнтованим на ресурси, які має у своєму розпорядженні заклад освіти.

Загальні підходи до структурування проекту

1. Починати потрібно з вибору теми проекту, його типу, кількості учасників.
2. Сформулювати мету.
3. Розподілити завдання по групах, обговорити можливі методи дослідження, пошуку інформації, творчих рішень.

4. Потім починається самостійна робота учасників проекту за своїми індивідуальними чи груповими дослідницькими, творчими завданнями (робота з різноманітними джерелами інформації).

5. Постійно проводяться проміжні обговорення отриманих даних у групах (на заняттях, під час роботи у бібліотеці, на засіданнях гуртка НДРС та ін.).

6. Обробка матеріалу та оформлення результату.

7. Презентація проекту, його захист.

8. Завершується робота колективним обговоренням, експертизою, оголошенням результатів зовнішньої оцінки, формулюванням висновків.

Етапи роботи над індивідуальним проектом

- З'ясуйте проблему.
- Чітко визначте тему та мету, тип проекту.
- Передбачте можливий результат.
- Опрацюйте джерела інформації з обраної теми.
- Накопичуйте матеріал.
- Аналізуйте, зіставляйте факти.
- Аргументуйте думку.
- Прийміть власне рішення.
- Створіть «кінцевий продукт» – матеріальний носій (фільм, календар, журнал, проспект, газету тощо).

Етапи роботи над груповим проектом

- Створіть групу, оберіть координатора.
- З'ясуйте проблему.
- Чітко визначте тему, мету, тип проекту. Складіть план роботи.
- Передбачте можливі результати та форму захисту.
- Опрацюйте джерела інформації з обраної теми.
- Накопичуйте матеріал.
- Чітко розподіліть обов'язки між членами групи.
- Аналізуйте, зіставляйте факти.
- Обговорюйте суперечливі питання, толерантно вирішуйте їх, аргументуйте думку.
- Створюйте «кінцевий продукт».
- Визначте форму захисту.

Правила успішної командної роботи

- Пам'ятайте, що ви – частина команди і без вас команді буде важко.
- Будьте активними.
- Вчасно та ретельно виконуйте доручену справу.

- Допомогайте іншим у разі потреби.
- Не «тягніть ковдру на себе», пам'ятайте, що від вас команда передусім чекає якісного виконання обов'язків.
- Працюйте в атмосфері співпраці та взаємовигідного партнерства.
- Поважайте думку кожного.
- Пам'ятайте: успіх кожного – це успіх усіх!
- Оцінка своїх дій.
- Чого і як навчилися?
- Що, на ваш погляд, можна зробити інакше? Яких умінь і навичок набули?
- Чого навчилися під час групової роботи? Які, на ваш погляд, недоліки в груповій роботі?

Схема оформлення проекту

I етап

Вибір напрямку та формування назви проекту: містить узагальнену назву проблеми, коло питань, визначення підпроектів.

II етап

Написання проекту. Розділи проекту:

1. Актуальність, необхідність, значущість обраного напрямку.
2. Мета проекту:
 - а) *довготривалі*: створення чогось нового, нові технології, методики; можлива розробка дослідження за проектом; визначення очікуваних результатів; планування результату;
 - б) *короткодійчі*: мета, завдання – визначення конкретної мети, завдань на певний період.
3. Визначення етапів реалізації проекту:
 - а) зазначення термінів початку і закінчення проекту;
 - б) закінчення проекту, визначене етапністю реалізації проекту;
 - в) зазначення часових інтервалів кожного етапу.
4. Механізм реалізації проекту.
5. Визначення відповідальних.
6. Очікувані результати.
7. Оцінювання і самооцінювання.
8. Бюджет, ресурсне забезпечення.

Зразок структури проекту

1. Титульна сторінка (назва навчального закладу, група, спеціальність, автор, назва проекту, науковий керівник, місце видання, рік).
2. Зміст (перелік складових проекту).
3. Стисла анотація.
4. Епіграф.
5. Вступ.
6. Основна частина (розділи, параграфи, якщо є).

7. Висновки. Перелік використаних джерел.
8. Додатки (фото, відеоматеріали, таблиці, малюнки, схеми).

Зразок паспорта проектної діяльності:

Назва проекту _____

Автори проекту _____

Склад проектної групи _____

Навчальний рік _____

Група _____

Керівник групи _____

Науковий керівник проекту _____

Консультанти _____

Короткий опис (анотація) проекту _____

Жанр проекту: альбом, фільм, виставка, стенд, реферат, буклет та інше.

(З інтернет-ресурсів)

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття «проект». 1
2. На які запитання відповідає проект? 1
3. За якими критеріями класифікують проекти? 1
4. Що таке дослідницькі проекти? 1
5. Як ви розумієте поняття «творчі проекти»? 1
6. Що таке ігрові проекти? 1
7. У чому полягає суть інформаційних проектів? 1
8. Дайте визначення поняття «практико-орієнтовані проекти». 1
9. Що таке освітній проект? 1
10. Які вимоги висуваються до організації проекту? 1
11. Визначте загальні підходи до структурування проекту. 1
12. Визначте етапи роботи над індивідуальним проектом. 1
13. Визначте етапи роботи над груповим проектом. 1
14. Сформулюйте правила успішної командної роботи. 1
15. Визначте схему оформлення проекту. 1

ТЕМИ:

1. Виступ із тематичною промовою. Основні форми виступу.
2. Створення власних висловлювань.
3. Діалогічне мовлення.
4. Монологічне мовлення.

❖ Студенти повинні знати:

- форми публічного виступу;
- види доповіді;
- етапи підготовки до виступу;
- структуру доповіді;
- правила використання жестів та голосу під час виступу;
- зміст поняття «діалогічне мовлення»;
- функції діалогічного мовлення;
- характерні особливості діалогічного мовлення;
- поняття «монологічне мовлення»;
- індивідуальні особливості монологічного мовлення.

❖ Студенти повинні вміти:

- дотримуватися всіх етапів підготовки до виступу;
- правильно складати доповідь;
- підтримувати зв'язок з аудиторією;
- використовувати жести та голос під час виступу;
- створювати текст-роздум, дотримуючись структури цього типу мовлення, висловлювати власні думки з приводу запропонованої теми;
- логічно викладати власні міркування й доречно та правильно їх аргументувати;
- добирати приклади з літератури, інших видів мистецтва, історії, суспільно-політичного життя й доречно та правильно їх інтерпретувати;
- наводити приклади з власного життя та пояснювати їх у контексті запропонованої теми;
- добирати точні, виразні мовні засоби для вираження думок, грамотно оформлювати висловлювання згідно з правилами орфографії та пунктуації;
- робити вмотивовані висновки;
- дотримуватися правил побудови діалогу;
- створювати діалоги;
- дотримуватися правил побудови монологу.

ТЕМА 1. ВИСТУП З ТЕМАТИЧНОЮ ПРОМОВОЮ. ОСНОВНІ ФОРМИ ВИСТУПУ

Ще стародавні мудреці казали, що слово наполовину належить тому, хто говорить, і наполовину тому, хто слухає. Тому кожен промовець повинен володіти певними вміннями та навичками роботи з аудиторією. Це особливе вміння, якому потрібно вчитися упродовж усього життя.

Кожен фахівець повинен оволодівати мистецтвом публічного виступу або хоча б його основами, тому що в процесі роботи доведеться виголошувати перед співпрацівниками лекції, промови чи доповіді, робити повідомлення.

Промовцям властиві публічне мислення і мистецтво мовлення, а слухачам – мистецтво слухання.

Доповідь – одна з найпоширеніших форм публічних виступів. Вона порушує нові проблеми, що ще потребують вирішення, має характер гострої злободенності. Доповідь є дуже важливим елементом системи зв'язків із громадськістю (наприклад, повідомлення своєї точки зору на проблему наукової та громадянської позиції тощо). Розрізняють політичні, звітні, ділові та наукові доповіді.

Проголошення доповіді вимагає серйозної підготовки.

- Перший крок – з'ясувати тему доповіді, накреслити мету та завдання виступу, визначити коло питань, що їх він має охопити.
- Другий крок – добір допоміжної інформації, яка може бути отримана з двох джерел: 1) теоретичні джерела – це статті в періодичних виданнях, книги та окремі публікації, що стосуються теми, енциклопедичні, термінологічні та галузеві словники; 2) усні розмови з обізнаними з проблемою людьми.

Висвітлювані питання мають ґрунтуватися на найновіших дослідженнях та наукових публікаціях (якщо це науковий виступ), на останніх виступах у пресі, на радіо та телебаченні як прихильників, так і опонентів (якщо це політичний виступ), на аналізі та посиланнях на протоколи попередніх засідань (якщо це громадські збори).

- Доцільно організувати інформацію в певні категорії, надати їй чіткості, визначити та сформулювати власне бачення проблеми.

- Наступний крок – написання плану доповіді на папері, що містить: вступ, основний текст (серцевина доповіді), висновки.

- Підготувати повний текст публічного виступу. *Текст* виступу має бути *логічним і послідовним*. Текст потрібно писати так, як говоримо, адже розмовна мова менш формалізована, менш структурована, вільніша, сприймається легше (для порівняння зверніть увагу на мову оглядача новин на ТБ). При цьому не можна нехтувати дотриманням загальноприйнятих літературних норм у користуванні лексичними, фонетичними, морфологічними й стилістичними засобами мови, адже

важливою умовою успіху є бездоганна грамотність. Мовлення має бути не тільки правильним, а й лексично багатим, синтаксично різноманітним.

Структура доповіді

Вступ

Початок доповіді є визначальним і повинен чітко й переконливо відображати причину та мету виступу, розкривати суть конкретної справи, містити докази. Першочергове завдання доповідача на цьому етапі – привернути й утримати увагу аудиторії. Для того аби не дозволити думкам слухачів розпорошитися, вже з перших речень доповіді необхідно висловлюватися чітко, логічно та змістовно, уникаючи зайвого. Відповідно речення мають бути короткими й стосуватися виключно суті питання. Варто інтонаційно виділяти найважливіші місця висловлювання і виражати своє ставлення до предмета мовлення.

Основний текст

В основній частині викладається суть проблеми, наводяться докази, пояснення, міркування, дотримуючись попередньо визначеної структури доповіді. Необхідно пояснювати кожен аспект проблеми, добираючи переконливі цифри, факти, цитати (проте кількість подібних прикладів не має бути надто великою – нагромадження ілюстративного матеріалу не повинно поглинати змісту доповіді). Варто подбати про зв'язки між частинами, поєднавши їх в єдину струнку систему викладу; усі питання мають висвітлюватися збалансовано (при цьому не обов'язково кожному з них приділяти однакову кількість часу).

Надзвичайно важливо продумати, в яких місцях тексту потрібні своєрідні «ліричні» відступи, адже суцільний текст погано сприймається. Приміром, у політичних доповідях доцільно розповісти жарт або цікаву оповідку. Це випробуваний і перевірений спосіб утримати увагу, він дає можливість дещо розрядити напруження, а слухачам – перепочити. При цьому не треба забувати, що подібні відступи обов'язково мають бути короткими і, певна річ, повинні ілюструвати повідомлення. Одного жарту цілком достатньо, розповідаючи більше, промовець ризикує зробити зміст доповіді фрагментарним.

Висновки

Підсумуйте все сказане. Висновки певним чином мають узгоджуватися зі вступом і не випадати із загального стилю викладу.

Е. Джей виділяє такі компоненти в структурі виступу:

•доброзичливі фрази для встановлення контакту (цим можна привернути увагу присутніх);
•розповідь про власний досвід, пов'язаний з предметом презентації;

•з'ясування за допомогою запитань, наскільки аудиторія знайома з предметом презентації;
•пояснення, чому саме цих людей запрошено;
•накреслення ходу проведення презентації і чітке визначення часу, необхідного для цього;
•визначення проблеми;
•з'ясування за допомогою запитань, як аудиторія зрозуміла сказане;
•використання аудіовізуальних та інших допоміжних засобів (таблиць, схем, діаграм);
•формулювання пропозиції присутнім;
•показ того, що саме може втратити кожен із присутніх, якщо не підтримає запропоновану ідею;
•вручення запрошеним підготовлених матеріалів (буклетів, проспектів, схем тощо) та маленьких сувенірів;
•з'ясування того, чи мають присутні якісь запитання, і відповіді на запитання;
•подяка присутнім за те, що вони надали можливість виголосити нову ідею, а також сподівання на подальше спілкування і взаємодію.

➤ Доцільно уявити себе на місці слухача, оцінити свій виступ критично. Чи хотілося б вам спостерігати за тим, як доповідач не може уникнути поразки? Ви – звичайна людина, як і решта, котрі прийшли на зустріч, щоб почути щось нове, цікаве, а не для того, щоб марнувати час. Тому варто підкреслювати найважливіші думки; виокремлювати основні смислові блоки так, щоб перехід від одного до другого був природним; визначити основні думки в кожному блоці, їхню аргументацію, відповіді на можливі запитання і т. ін.

Можна записати промову на диктофон й прослухати, оцінюючи її критично. Виступаючи, можна користуватися нотатками. Зважаючи на це, було б доречно записати найважливіші речення, щоб під час виступу відтворити їх дослівно. Це може бути особливо корисним у процесі виголошення завершальної частини доповіді.

Текстом потрібно володіти, щоб говорити спокійно, невимушено, більше апелювати до слухачів, спостерігати за їхньою реакцією.

Варто шукати підтримки в аудиторії. Завжди є людина, котра усміхнеться, кивне чи якимось інакше схвально відреагує на ваш виступ.

➤ **Зв'язок з аудиторією.** Щоб зацікавити людей, промовець повинен бути добре ерудованим, досконало розбиратися в проблемі, про яку говорить. Коли слухачі стають співучасниками процесу мислення промовця, то між ними встановлюється інтелектуальний контакт (свідченням цього є погляди та жести схвалення, тиша або мовчання під час паузи та ін.). Це свідчить про те, що слухачі включилися у спільну з ним розумову діяльність. Задоволення від такого спілкування отримують обидві сторони.

Доповідач усім своїм виглядом має демонструвати глибоку повагу до слухачів, дотримуватися правил етикету.

Подумки варто постійно спілкуватися з аудиторією. Добро-зичливість, відвертість, продемонстровані доповідачем, спрацьовують найефективніше лише в тому разі, якщо вони ґрунтуються на щирому непідробному інтересі. Доповідач випромінюватиме довіру, якщо сам віритиме в себе, не применшуватиме своїх можливостей, але й не перебільшуватиме їх, залишатиметься діловитим, не ображаючи при цьому інших. У жодному разі не можна зверхньо ставитися до слухачів та співдоповідачів, адже подібна поведінка викликає антипатію та неповагу.

Процес спілкування не вичерпується усьним повідомленням, важливу роль при цьому відіграють невербальні засоби інформування. Важливе значення для утримання уваги аудиторії має зоровий контакт. Варто дивитися безпосередньо в очі слухачам, використовуючи питання на зразок: *«Ви розумієте...»*, *«Ви також помітили, що...»*, *«Як ви знаєте...»*. Це подобається людям, оскільки свідчить про те, що промовець бачить їх.

➤ **Використання жестів.** Дієвими є також жести, які являють собою вияв людських думок, емоцій. У поєднанні зі словами вони стають надзвичайно промовистими: жести посилюють емоційне звучання сказаного. Щоб оволодіти бодай основами жестикулювання, потрібне тривале тренування, розуміння ролі кожного жесту. Частота жестикуляції залежить передусім від культури поведінки людини.

Практичні поради:

- 1) жести повинні бути мимовільними; застосовуйте жест, відчувачи необхідність у ньому;
- 2) жестикуляція не повинна бути безперервною (не жестикулюйте руками протягом усієї доповіді);
- 3) керуйте жестами – жест не повинен відставати від слова;
- 4) урізноманітнюйте жестикуляцію; не користуйтеся одним і тим самим жестом у всіх випадках, коли потрібно надати словам виразності;
- 5) жести повинні відповідати своєму призначенню.

➤ **Використання голосу.** Невербальна комунікація супроводжується словами з певною інтонацією, тоном. Голос, тон, виклад, уся сукупність виразових засобів і прийомів повинні свідчити про істинність думки й почуття промовця. Темп мовлення також має практичне значення.

Практичні поради:

1. Постійно тренуйте свій голос; найзручніший спосіб для цього – читання вголос; контролюйте правильність вимови.
2. Пристосуйте свій голос до тієї обстановки, де відбувається спілкування.
3. Не говоріть надто голосно – це справляє враження агресивності.

4. Хто говорить надто тихо, справляє враження людини, яка погано володіє тим матеріалом, про який говорить, або ж не впевнена в собі.

5. Голос підвищуйте тоді, коли ставите запитання, виявляє радість чи здивування.

6. Голос понижуйте тоді, коли хочете когось переконати або відповісти на запитання.

Отже, щоб не виникало непорозумінь під час спілкування, треба узгоджувати несловесні засоби із словесними, адже дослідження свідчать, що невербальні сигнали справляють вплив утричі більший, ніж слова.

(За матеріалами: Шевчук С.В. Українська мова: Навчальний посібник. – К.: Літера, 2000. – 480 с.)

Питання для самоконтролю

1. Що таке публічне мовлення?
2. Назвіть ознаки культури публічного мовлення.
3. Назвіть форми публічного виступу.
4. Що таке доповідь? З яких частин вона складається?
5. Визначте етапи підготовки до виступу.
6. Які варіанти підготовки виділяють?
7. Яку інформацію має знати доповідач заздалегідь?
8. Які джерела інформації виділяють?
9. З яких основних частин складається доповідь?
10. Як писати і редагувати текст доповіді?
11. Сформулюйте практичні поради доповідачеві.
12. Які вимоги ставляться до мови оратора.
13. Як подолати страх перед аудиторією?
14. Як потрібно підтримувати зв'язок з аудиторією?
15. Як тренувати голос? Від чого залежить сила голосу?
16. Як користуватися жестами?

ТЕМА 2. СТВОРЕННЯ ВЛАСНИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ

Ви – сучасний студент, а тому в умовах інноваційного навчання вам доводиться все частіше зустрічатися з потребою висловлювати власні міркування на ту чи іншу тему в розрізі навчальної дисципліни. Пам'ятайте, що висловлювання не повинні являти собою відірвані один від одного окремі речення, не підтверджені доказами, прикладами. Адже **ВИСЛОВЛЮВАННЯ** – це насамперед

зв'язне письмове чи усне повідомлення, що характеризується змістовою і структурною цілісністю, завершеністю, орієнтацією автора на певного адресата.

Отже, *текст висловлювання* – це змістова єдність вищого порядку, ніж речення, в ній можливе панорамне розгортання думок, більший обсяг інформації. Для того щоб думки набули вигляду зв'язного повідомлення, вони мають бути об'єднані однією темою, яка й формує зміст тексту, визначає його структуру, тобто композицію. А структура тексту – це *вступ, основна частина, висновок*. Важливо, аби всі ваші думки (й у вступі, й в основній частині, й у висновках) мали між собою логічний зв'язок, який у тексті реалізується граматично.

Думки, знання, спостереження, споглядання, емоції можуть виражатися вербально – словами, об'єднаними у зв'язний текст. Залежно від характеру викладу думок (тобто мовлення) текст має такі різновиди: *роздум, розповідь, опис*.

Як відомо, **роздум** – такий тип мовлення, який передає хід міркувань мовця, його ставлення до світу, до людей, певних явищ, дій, враження від них. У роздумах відтворюються не лише вербальні здібності мовця, а й його інтелект, обізнаність, психологічні характеристики. Як правило, роздум має внутрішню та зовнішню мотивацію, яка стає приводом до міркування (наприклад, якийсь життєвий факт чи подія, прочитана книга чи зустріч із непересічною людиною й ін).

Для написання власного повідомлення (висловлювання), яке б відповідало логічним, змістовим, композиційним вимогам, треба зрозуміти принципи творення тексту. У висловлюванні, яке ви пишете чи у формі навчального твору на будь-яку літературну тему, чи у формі власного роздуму, чи репортажу, нарису тощо, завжди має бути проблема – соціальна, психологічна й ін. Саму постановку проблеми, її формулювання висловлюєте у **тезі**, яка є важливим змістовим, композиційним, логічним ланцюгом розвитку думки.

Теза – коротко сформульована провідна думка твору, статті, доповіді, правильність якої необхідно довести. У тезі ви презентуєте гіпотезу висловлення проблеми, тож саме теза є відправним пунктом ваших міркувань. Щоб шлях розгортання думки, її аргументації та резюмування був правильним, слід чітко сформулювати тезу, виголосивши таким чином проблему. Найчастіше теза складається з одного речення, у якому актуалізовано окреслено проблему, яку слід розгорнути, прокоментувати, а власну позицію *аргументувати* вдало дібраним і застосованим доказовим матеріалом.

Аргументація має бути переконливою і спиратися на такі рівні: логічність доказів та послідовність їх мовної презентації, доречність аргументів, їх життєвість (тобто конкретність, а не абстрактність) та різноманітність.

Важливим засобом аргументування є **приклад**и з творів художньої літератури, історичні факти, власний досвід. Однак варто розуміти, що сила цих прикладів не однозначна; більшої уваги у переконанні мають

факти з історії чи життя відомих історичних осіб, які є частиною загального історичного досвіду людства. Залучення до засобів аргументації прикладів із художньої літератури збагачує міркування, підсилює авторську позицію і характеризує вас як вдумливого, розумного читача, обізнаного зі світовою літературою як мистецтвом слова. Однак не всі пам'ятають зміст творів, знають літературних героїв та їх творців-авторів.

Вдало дібрані аргументи з історичного минулого або сьогодення, з творів художньої літератури чи власного життєвого досвіду допоможуть переконати читача в правомірності ваших думок і засвідчать рівень вашої вікової, суспільної та громадянської компетентності. Варто ретельно продумати, наскільки застосований вами аргумент виконує покладене на нього смислове навантаження і логічно вписується у хід вашого міркування.

Логічність дуже важлива у викладі вашої точки зору й у переконанні опонента в її слушності.

Логічність виявляється у композиційному структуруванні етапів розгортання думки, послідовному викладі власних міркувань і наведених аргументів, у дотриманні причинно-наслідкових зв'язків між попередньою та наступною думкою, доречністю використаних фактів, їх смисловою мотивацією. Саме логіка торує шлях до оптимального розуміння думки мовця, зумовлює прийняття, а нелогічність – неприйняття його позиції.

Окрім логічності важливим змістовим організатором тексту є **послідовність викладу думок**, яка реалізується дотриманням смислових зв'язків між попереднім і наступним реченнями. При цьому попереднє речення, як правило, є смисловим підґрунтям для подальшого розгортання думки. Допмагають логічно й послідовно передати в тексті хід ваших думок як автора вставні слова й словосполучення, які уможливають виявлення власної констатуючої (на мою думку; я вважаю; як мені здається та ін.) й емоційної (на щастя; на радість; на жаль; як не прикро) позиції автора, визначають черговість застосованих аргументів (по-перше; по-друге, у першому випадку; з одного боку; з другого боку).

Висновок, як правило, конкретніший, ніж теза, яка пропонує гіпотезу вирішення проблеми, абстрактно окреслюючи її ідею. У висновку резюмується чітка позиція автора щодо гіпотетичного розв'язання поставленого питання, і ця позиція є наслідком усього міркування, пошуку потрібної мисленнєвої константи, яка й конкретизується висновком. Допмагають оформити висновок такі слова і вирази: *отже; тож; що ж; як бачимо; підводячи підсумки; з огляду на сказане; обміркувавши проблему* тощо. Зверніть увагу на те, що кожен висновок чітко акцентує позицію автора, навіть якщо проблема неоднозначна і знайти її розв'язання складно. Висновок, якщо він: 1) сформульований грамотно й конкретно; 2) послідовно випливає із попередніх міркувань; 3) логічно пов'язаний із висунутою тезою, – свідчить про ваше вміння конструювати мислення і,

відповідно, мовити за законами логіки, послідовності, змістовності. А також демонструє навички структурування думки, вміння побачити головне і другорядне, знайти раціональну зернину в обдумуванні поставленої проблеми.

Якщо при виконанні творчого завдання ви максимально виявили всі мовленнєві компетенції, були логічні, послідовні та переконливі у доборі аргументів, завершили міркування умотивованим висновком і при цьому засвідчили орфографічну та пунктуаційну грамотність, лексичну, граматичну, стилістичну вправність, то ви неодмінно отримаєте високий бал оцінювання.

(З інтернет-ресурсів)

Завдання до теми

Написати твір-роздум на одну із запропонованих тем:

- Найвища нагорода – корисним бути народу.
- Яке воно – щастя?
- Не обійай в біді згадати друга, а просто другом будь йому завжди (М. Карпенко).
- Чим я можу прислужитись Україні?
- Стоїш високо – не будь гордим, стоїш низько – не гнися (Нар. тв.).

ТЕМА 3. ДІАЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

Діалогічне мовлення – це процес взаємодії двох або більше учасників спілкування. Тому в межах мовленнєвого акту кожен з учасників по черзі виступає як слухач і як мовець.

Розглянемо комунікативні, психологічні та мовні особливості цього виду мовленнєвої діяльності.

Діалогічне мовлення виконує такі комунікативні функції:

1. Запит інформації – повідомлення інформації.
2. Пропозиція (у формі прохання, наказу, поради) – прийняття чи неприйняття запропонованого.
3. Обмін судженнями, думками, враженнями.
4. Взаємопереконання, обґрунтування власної точки зору.

Кожна з цих функцій має свої специфічні мовні засоби та є домінуютьною у відповідному типі діалогу.

Діалогічне мовлення завжди вмотивоване. Цьому сприяє психологічний клімат, доброзичливі стосунки, зацікавленість у роботі.

Діалогічне мовлення, як і монологічне, характеризується зверненістю. Спілкування, як правило, проходить у безпосередньому контакті учасників, які добре обізнані з умовами, в яких відбувається комунікація. Діалог передбачає зорове сприйняття співрозмовника й певну незавершеність висловлювань, що доповнюються позамовними засобами спілкування (мімікою, жестами, контактом очей, позами співрозмовників). З їх допомогою мовець виражає свої бажання, сумніви, жаль, припущення.

Однією з найважливіших психологічних особливостей діалогічного мовлення є його **ситуативність**, тому що часто його зміст можна зрозуміти лише з урахуванням тієї ситуації, в якій воно здійснюється.

Власне зовнішніх обставин ситуації у момент мовлення може не бути, проте вони існують у свідомості комунікантів. Це можуть бути якісь минулі події, відомі лише співрозмовникам, їхні переживання, життєвий досвід, спільні відомості. Класичним прикладом ситуативності є репліка «Іде!», яка в навчальному закладі може означати, що йде викладач і студентам необхідно негайно заходити до аудиторії й сідати на свої місця, а на трамвайній зупинці – появу довгоочікуваного транспорту й под.

Ситуації, що спонукають до мовлення, називають **мовленнєвими**, або комунікативними. Вони завжди містять у собі стимул до мовлення.

Уявімо, що ви відчуваєте спрагу. Якщо ви прийшли додому, то, звичайно, підете на кухню і вип'єте води (соку, чаю тощо). Але коли ви прийшли в гості, то потреба випити води стане стимулом до мовлення, в такому разі – звернення до господині (господаря) дому: «Чи не дасте мені склянку води?» Реакція співрозмовника буде як вербальною («Будь ласка», «Із задоволенням» тощо), так і невербальною: він (вона) наллє вам склянку води або пригостить чашкою чаю. З вашого боку буде висловлена подяка.

Компоненти комунікативної ситуації:

- комуніканти та їх стосунки (суб'єкти спілкування);
- об'єкт (предмет) розмови;
- ставлення суб'єкта (суб'єктів) до предмета розмови;
- умови мовленнєвого акту.

Характерною особливістю діалогічного мовлення є його **емоційна забареленість**. Мовлення, як правило, емоційно забарвлене, оскільки мовець передає свої думки, почуття, ставлення до того, про що йдеться. Це знаходить відображення у відборі лексико-граматичних засобів, у структурі реплік, в інтонаційному оформленні тощо. Справжній діалог містить репліки подиву, захоплення, оцінки, розчарування, незадоволення та ін.

Іншою визначальною рисою мовлення є його **спонтанність**. Відомо, що мовленнєва поведінка кожного учасника діалогу значною мірою зумовлюється мовленнєвою поведінкою партнера. Саме тому діалогічне мовлення, на відміну від монологічного, неможливо

спланувати заздалегідь. Обмін репліками відбувається досить швидко, і реакція вимагає нормального темпу мовлення. Це й зумовлює спонтанність, непередбачуваність мовленнєвих дій, потребує досить високого ступеня автоматизму та готовності до використання мовного матеріалу.

Діалогічне мовлення має **двобічний характер**. Спілкуючись, співрозмовник виступає то в ролі мовця, то слухача, який повинен реагувати на репліку партнера. Іншими словами, обмін репліками не може здійснюватися без взаємного розуміння, яке відбувається через аудіювання. Отже, володіння діалогічним мовленням передбачає володіння говорінням та аудіюванням, що вимагає від учасників спілкування двобічної мовленнєвої активності та ініціативності.

Мовні особливості діалогічного мовлення

Характерними мовними особливостями діалогічного мовлення є його еліптичність, наявність «готових» мовленнєвих одиниць, слів-заповнювачів пауз, а також так званих «стягнених форм».

Розумінню неповних реплік партнерів у діалозі сприяють контактність комунікантів, наявність спільної ситуації, зверненість реплік, вживання позамовних засобів (жестів, міміки), знання обома співрозмовниками обставин дійсності, а в більшості випадків – й одне одного. Крім того, випущені члени речення можна відновити, виходячи зі змісту попередньої репліки.

У діалозі широко вживаються «готові» мовленнєві одиниці. Їх називають «формулами», «шаблонами», «кліше», «стереотипами». Вони використовуються для висловлення подяки, обміну привітаннями, поздоровленнями, для привертання уваги співрозмовника на початку розмови, для підтвердження або коментування почутого тощо. «Готові» мовленнєві одиниці (словосполучення, цілі фрази) надають діалогу емоційності.

У діалогічному мовленні часто зустрічаються слова, які називають «заповнювачами мовчання». Вони служать для підтримання розмови, для заповнення пауз у ній, коли мовець підшукує відповідну репліку. Наприклад: *добре, дуже добре, ти знаєш, дивись, послухай-но* тощо.

Будь-який діалог складається з окремих взаємопов'язаних висловлювань. Такі висловлювання, межею яких є зміна співрозмовника, **називаються реплікою**. Репліка є першоелементом діалогу. Репліки бувають різної протяжності, але тісно пов'язані одна з одною за своїми комунікативними функціями, структурно та інтонаційно. Найтісніший зв'язок між суміжними репліками.

Перша репліка діалогічної єдності є завжди ініціативною (її називають ще реплікою-спонуканням). Друга репліка може бути або повністю реактивною (інакше – залежною, або реплікою-реакцією), або реактивно-ініціативною, тобто включати реакцію на попереднє висловлювання й спонукання до наступного.

(З інтернет-ресурсів)

Питання для самоконтролю

1. Що таке мовлення?
2. Які є форми спілкування? Назвіть учасників спілкування.
3. Яка найменша вимовна одиниця?
4. Що є результатом говоріння?
5. Що таке культура мовлення?
6. Що таке мовленнєвий етикет?
7. Які форми вітання та побажання ви знаєте?
8. Дайте визначення усного діалогічного мовлення. Які вимоги ставляться до нього?
9. Назвіть психологічні особливості діалогічного мовлення.

Вправи до теми

Вправа 1. Прочитайте. З'ясуйте, до яких етикетних ситуацій належать подані мовні формули та якими з них можна скористатися за офіційних обставин.

- 1) Привіт. Здрастуйте. Доброго ранку. Наше щире вітання. Добрий день. Добридень. Вечір добрий. Добрий вечір. Доброго здоров'я. Я Вас вітаю.
- 2) До побачення. До завтра. На все добре. Бувайте. Усім вітання. Тим часом. Мені час. До зустрічі. Скоро побачимось. Щасливо.
- 3) Спасибі. Дякую. Щиро дякую. Дуже дякую. Дозвольте висловити вдячність. Глибоко вдячний. Дякую від усього серця. Ви зробили мені велику послугу. У великому боргу перед Вами. Складаю подяку.
- 4) Так. Гаразд. Обов'язково. Авжеж. Добре. Чудово. Ще б пак. Ви маєте рацію. Не заперечую. Звичайно. Безсумнівно.
- 5) Дякую, не треба. На превеликий жаль, ні. Ні, я не можу. Про це не може бути й мови. Нічого подібного. Це марнування часу. Я про це іншої думки. Шкода, але я мушу відмовитися. Це неможливо.
- 6) Перепрошую. Вибачте. Мені дуже шкода. Даруйте за клопіт. Прошу вибачення. Вибачте, що завдав(ла) стільки клопоту. Не згадуйте про це.
- 7) Це не так? Не може цього бути? О! Тільки уявіть собі! Подумати тільки! Хто б міг подумати! Як дивно!

Вправа 2. Змодельуйте стандартну ситуацію звернення до незнайомої особи (виконують 2 студенти). Розташуйте у правильній послідовності потрібні фрази у розмові.

Вправа 3. Ви прийшли на наукову конференцію і хочете познайомитися з не знайомим вам доповідачем. Як це ви зробите, якими етикетними формулами скористаєтесь?

Вправа 4. Викладач пропонує вам написати реферат «Українська мова серед інших мов світу». Висловіть свою: а) згоду; б) відмову.

Вправа 5. Використовуючи етикетні формули, усно змоделюйте бесіду (на вибір): а) між особою, що влаштовується на роботу, та умовним роботодавцем; б) між директором навчального закладу і студентом, який без поважних причин не з'явився на заняття.

Вправа 6. Запишіть стереотипні висловлювання, що використовуються для розради людини, її заспокоєння, втішання.

Вправа 7. Змоделюйте ситуацію: ви незадоволені вчинком свого товариша, зробіть йому зауваження, а він вам повинен дати відповідь.

Вправа 8. Змоделюйте діалог між особами, одна з яких висловлює пропозицію, інша – відмову.

Вправа 9. Продовжіть речення. В якій етикетній ситуації ними можна скористатися?

Я переконаний, що ...

Мені здається, що ...

Як на мене, то ...

Мушу зауважити, що ...

Я іншої думки щодо ...

На завершення вважаю за доцільне ще раз ...

ТЕМА 4. МОНОЛОГІЧНЕ МОВЛЕННЯ

Монологічне мовлення – це таке мовлення, коли говорить одна особа, а інші слухають, сприймають її мову.

Прикладами монологічного мовлення є доповідь, лекція, виступ на зборах, пояснення нового матеріалу на занятті тощо. Це відносно розгорнутий різновид мовлення. У ньому порівняно мало використовують позамовної інформації, отриманої з розмовної ситуації. Порівняно з діалогічним монологічне мовлення – більшою мірою активний чи довільний різновид мовлення. Зокрема, щоб виголосити монологічний акт мовлення, той, хто говорить, має усвідомлювати повний зміст думки і вміти довільно будувати на підставі цього змісту власне висловлювання чи послідовно кілька висловлювань.

Монологічне мовлення є організованим різновидом мовлення. Той, хто говорить, наперед планує чи програмує не лише окреме слово,

речення, а й увесь процес мовлення, увесь монолог загалом, іноді подумки, а іноді як запис у вигляді плану чи конспекту.

Монологічне мовлення у розгорнутих формах потребує певної підготовки, яка полягає в попередньому відборі змісту, чіткому плануванні та відповідному словесному оформленні.

Письмове мовлення – це особливий різновид мовного процесу, що дає змогу спілкуватися з відсутніми співрозмовниками (сучасниками або тими, що житимуть потім).

Письмове мовлення – це різновид монологічного мовлення, але воно здійснюється як писання та читання написаного у вигляді письмових знаків (слів).

Воно відбувається поза безпосереднім контактом із співрозмовниками, а тому не передбачає інтонації, міміки і жестів сприйняття реакції читача, його реплік, які мають важливе значення для усної мови. У письмовому мовленні і зміст, і своє ставлення до нього треба висловити на папері. Тому воно більш розгорнуте, ніж усне монологічне, структурно набагато складніше порівняно з усним; перше висуває більше вимог до людини, потребує більш розгорнутого, розчленованого, послідовного, повного викладення думок, суворішого дотримання правил граматики, добору слів і виразів. Якщо в усному мовленні пропуск окремих слів можна заповнити певними виражальними засобами, то такі пропуски роблять письмове мовлення незрозумілим.

Оволодіння письмом, читання художньої літератури сприяють подальшому розвитку усного мовлення особистості, збагаченню її активного словника та усвідомленню граматичної будови.

Внутрішнє мовлення. Усне та письмове мовлення, що може виражатися в діалогічній та монологічній формах, є зовнішнім мовленням. Різновидом мовлення є внутрішнє. З назви випливає, що внутрішнє мовлення не спрямоване на спілкування з іншими людьми. Людина користується внутрішнім мовленням, коли щось обмірковує, планує свої дії, не висловлюючись уголос і не записуючи на папері, не контактуючи при цьому з іншими людьми.

Внутрішнє мовлення беззвучне, тобто не промовляється вголос, хоча часто виявляється у вигляді шепоту, а то й починає звучати, переходячи в розмову із самим собою. Це трапляється в разі великого напруження думки, що супроводжується виразними емоціями.

За структурою внутрішнє мовлення відрізняється від зовнішнього тим, що воно дуже скорочене, уривчасте, у ньому нема більшості другорядних членів речення. Унаслідок цього внутрішнє мовлення справляє враження незв'язності та незрозумілості, у реченні часто залишається тільки підмет чи присудок, що є центром думки, навколо якого об'єднуються образи. Можливість такого скорочення внутрішнього мовлення пов'язана з тим, що людині, яка міркує подумки, добре відомо, про що йдеться. Тому й відпадає нібито

необхідність розгорнуто викладати свої думки для себе. Звичка думати таким «скороченим» способом має й недоліки. Часто те, що немовби цілком зрозуміле у внутрішньому мовленні, за його спрощеною та скороченою синтаксичною структурою виявляється аж ніяк не таким зрозумілим, коли доводиться переказувати зміст думки іншим людям: окремі моменти є незрозумілими, думки неаргументованими, логічно непослідовними. Відомі випадки, коли добре зрозумілу думку передати у зв'язному мовленні усно чи письмово неможливо.

Внутрішнє мовлення виникло в процесі мовного спілкування людей через ускладнення завдань і змісту діяльності. Воно породжується потребою перш ніж висловити щось усно чи письмово, спланувати його, окреслити основні контури, побудувати вислів, схему міркування.

Обидва різновиди мовлення людини – зовнішнє та внутрішнє – перебувають у тісному взаємозв'язку та постійних взаємопереходах. Легкість і швидкість таких взаємопереходів залежать від багатьох умов, а саме: змісту, складності та новизни розумової діяльності, мовного досвіду та індивідуальних особливостей людини.

Мовлення в різних людей має індивідуальні особливості, що виявляються в темпі, ритмі, емоційності, виразності, точності, плавності, звучанні, логічній послідовності, образності висловлювання думок.

Індивідуальні особливості мовлення людини залежать від її уміння володіти мовленням, використовувати його як засіб спілкування, регулювати його. Залежно від цього одні люди балакучі, іншим притаманна певна стриманість, відлюдність. Вольова саморегуляція мовлення є важливим аспектом його функціонування. Характер діяльності позначається на мовленні й водночас потребує володіння певними його особливостями. Кожний фахівець висуває власні, специфічні вимоги до мовлення. Мовлення повинно бути не лише стилістично та логічно досконалим, а й переконливим, емоційно-образним, науково доказовим і впливовим. Такі властивості професійного мовлення не просто формуються в процесі набуття практичного досвіду, вони потребують також власної саморегуляції, прагнення до вдосконалення мовлення.

(З інтернет-ресурсів)

Питання для самоконтролю

1. Що таке монологічне мовлення?
2. Чим відрізняється письмове мовлення від усного?
3. Як ви розумієте поняття «внутрішнє мовлення»?
4. Назвіть, які індивідуальні особливості впливають на монологічне мовлення?

**Зразок орієнтовних завдань для проведення Державної
підсумкової атестації, підсумкових контрольних
(самостійних) робіт**

Підсумкові тестові завдання

ВАРІАНТ 1

1. Завдання 1 – 6 мають кілька варіантів відповіді, з яких достовірною є лише одна. Кожне правильно виконане завдання оцінюється 0,5 бала.

Увага! Позначка обраного варіанта має бути чітка, зроблена ручкою і лише одна; дві позначки або виправлення оцінюються нулем балів.

1. Усі прикметники якісні в рядку:

1. Білий, могутній, красивий, всесвітній, родючий.
2. Складний, милий, привабливий, великий, пишний.
3. Широкий, зелений, соковитий, мамин, рідний.
4. Активний, тонкий, геройський, гарячий, слизький.
5. Чорний, міцний, овочевий, щирий, гарний.

2. Усі слова з пів-, полу- написано правильно в рядку:

1. Пів'дальні, пів-Європи, полудень, пів-ясена.
2. Півмісяць, пів'яблука, пів-Одеси, пів Дніпра.
3. Пів'яблука, пів-України, пів сторінки, о пів на шосту.
4. Півроку, півапельсина, півметра, пів-Києва.

3. Орфографічну помилку допущено в рядку:

1. Мар'яна, дев'ять, з'явитися, Стеф'юк, Лук'янівка.
2. З'єднаний, рум'яний, дзвякнути, свято, цвях.
3. Без'ядерний, надвечір'я, п'явка, міжбрів'я, кров'ю.
4. Зоряний, солов'їний, буря, бур'ян, буряк.
5. Вітряк, духмяний, різдв'яний, торф'яний, морквяний.

4. Спрощення приголосних відбулося в усіх словах рядка:

1. Форпостний, корисний, щасливий, улесливий, звісно.
2. Доблесний, усний, баластний, хвастливий, хворостняк.
3. Шістсот, провісник, вискнути, свиснути, гуснути.
4. Ненависний, якісний, цілісний, месник, очисний.
5. Безвиїзний, власний, зісний, кістлявий, тижневий.

5. Окличним є речення (розділові знаки пропущено):

1. «П'янило терпким молодим зелом, бруньками, вільгістю землі»
(Р. Іванченко);
2. «Темне озерце тихо дрімало» (Дніпрова Чайка);
3. «Осінь шелестіла сухими травами» (Р. Іванченко);
4. «Що справді в нашій духовності вирізняє нас серед інших народів»
(Є. Сверстюк);
5. «Ніколи я співати не покину про землю, повну щастя і краси»
(В. Сосюра).

6. Помилку при переносі слів допущено у рядку:

1. Ра-джу, міль-йон, роз-бій, три-главий, хо-джу.
2. Бур'-ян, морсь-кий, се-стра, боль-вий, Т. Г.- Шевченко.
3. Гай-ка, ріл-ля, при-йти, кіст-ка, по-дзвонити.
4. Сіль-ський, полу-м'я, ткаць-кий, без-смертний, розі-гнати.

II. Завдання 1 – 9 передбачають виконання вправ, що засвідчать практичні уміння студента. Виконання кожного завдання оцінюється від нуля до одного бала:

1. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні букви:

- а) бе(з,с)крайї; б) (з,с)пустилася; в) на(д, т)колоти.

2. Перепишіть, вставляючи, де треба, апостроф:

- а) св...ято; б) Тет...яна; в) хутор...янин; г) зв...яжу.

3. Перепишіть, вставляючи, де треба, м'який знак:

- а) колис...ці; б) читал...ня; в) любов...; г) борот...бі.

4. Перепишіть, вставляючи пропущені букви е або и:

- а) дол...на; б) пр...пишний; в) щ...пає; г) л...мон.

5. Перепишіть, добираючи з дужок потрібні буквовосполучення:

- а) студе(нтськ, нськ)ий; б) раді(стн, сн)а; в) пе(стл, сл)ивий.

6. Перепишіть, розкриваючи дужки; букви, де треба, замініть великими:

- а) (м)ати (б)ожа; б) (к)іт (з)латик; в) (ч)ернівєцький (і)ндустріальний (к)олектж.

7. Перепишіть, розкриваючи дужки, і, де треба, подвоюючи букви:

- а) Гали(ч)ина; б) навча(н)я; в) букве(н)ий.

8. Перепишіть прислівники, розкриваючи дужки:

- а) (по)новому; б) (на)щастя; в) (до)щенту.

9. Перепишіть складні слова, розкриваючи дужки:

- а) (темно)сині; б) (ново)будова; в) (віце)президент.

III. Завдання передбачають виконання вправ, що засвідчать практичні уміння студента. Виконання завдання оцінюється від нуля до трьох балів.

Перепишіть речення, поставте потрібні розділові знаки та оберіть правильний варіант написання слів.

1. Узагальнювальні слова і розділові знаки при них:

1. Ранок зач(и,е)нався тихий та лагідний все на...окіл і трави і дерева і кущі наче завм(е,и)рло (Ю. Смолич).

2. Розділові знаки в складному безсполучниковому реченні:

1. На...вкруги тиша скрізь ясно з поля віт(и,е)рець віє з гаїв холодок дише (Марко Вовчок).

IV. Завдання 1 – 2 передбачають визначення відповідностей.

До кожного рядка, позначеного великою літерою українського алфавіту, доберіть відповідник, позначений цифрою (напроти літери поставте відповідну цифру). Кожна правильно встановлена відповідність оцінюється 0,5 бала (максимальна кількість балів за два завдання – три).

1. Встановіть відповідність між реченням і стилем мовлення:

- А** Доводжу до Вашого відома, що...
Б Синтаксис – це розділ мовознавства, що...
В Як гарно цвітуть каштани!..

1. Науковий стиль.
2. Художній стиль.
3. Офіційно-діловий стиль.

А –
Б –
В –

2. Встановіть відповідність між реченням та визначенням його типу:

- А** Мова – одне з багатьох див, створених людиною.
Б Горіли хроніки, храми і святі книги, а слово вийшло з вогню.
В Людина має завжди пам'ятати, звідки вона родом, де її коріння.

1. Просте ускладнене речення.
2. Складносурядне речення.
3. Складнопірядне речення.

А –
Б –
В –

V. Завдання передбачають виконання вправ, що засвідчать практичні уміння студента. Виконання кожного завдання оцінюється від нуля до двох балів.

Утворіть прикметник за допомогою суфікса -ськ:

а) Сиваш; б) Запоріжжя; в) казах.

Максимальна кількість балів – 20

Розділ II.

Тема 2.

Вправа 1. *Краще менше, та краще.*

Вправа 4. *Вміння відчувати добро – то найвища людська освіченість (В. Сухомлинський).*

Тема 3.

Вправа 1. *1) «Так ніхто не кохав»; 2) «Троянди й виноград».*

Тема 5.

Вправа 4. *Лиш в праці справжнє щастя (Ю. Фучик).*

Вправа 8. *Олександр Довженко.*

Вправа 9. *Осінь на рябому коні їздить.*

Тема 7.

Вправа 10. *Благословенне слово, що гартує (Леся Українка).*

Вправа 11. *«Досвітні вогні»*

Тема 8.

Вправа 7. *Дорожить людиною тим, у що вона вклала часточку свого життя (В. Сухомлинський).*

Розділ VI.

Тема 1.

Вправа 11. *1) У кого серце мудрістю багате, тому глибини всякі перейти (А. Малишко).*

2) Не відділяймо слова від діла (М. Коцюбинський).

Тема 3.

Вправа 1. *Нема нічого нестерпнішого, як неробство (Ч. Дарвін).*

Тема 5.

Вправа 10. *Знаючи свої вади, ми бачимо, чого повинні уникати (Б. Спіноза).*

Тема 6.

Вправа 3. *Треба не тільки опанувати мудрість, а й уміти користуватися нею (Цицерон).*

Тема 7.

Вправа 7. *«Розмова з другом».*

Еталони правильних відповідей

РОЗДІЛ II. Практична стилістика і культура мовлення. Стилістичні засоби фонетики

1.	А
2.	Д
3.	А
4.	Б
5.	А
6.	В
7.	Б
8.	Г
9.	Г
10.	В
11.	Д
12.	А
13.	Г
14.	А
15.	В
16.	А
17.	Б
18.	Д
19.	Б
20.	Д
21.	Б

22.	В
23.	Г
24.	А
25.	Б
26.	А
27.	Г
28.	Д
29.	Б
30.	Б
31.	Б
32.	А
33.	В
34.	Г
35.	Д
36.	Г
37.	А
38.	В
39.	Д
40.	Г

РОЗДІЛ III. Стилістичні засоби лексикології та фразеології

1.	Г
2.	В

3.	А
4.	В
5.	А
6.	А
7.	Б
8.	В
9.	Б
10.	Б
11.	В
12.	А
13.	В
14.	В
15.	А
16.	Г
17.	В
18.	Г
19.	А
20.	А
21.	Б
22.	А
23.	Г
24.	Б
25.	Б

**РОЗДІЛ IV.
Словотворчі
засоби стилюстики**

1.	Б
2.	А
3.	В
4.	А
5.	Г
6.	В
7.	А
8.	Г
9.	Б
10.	В
11.	Г
12.	А
13.	Г
14.	А
15.	Г
16.	А
17.	А
18.	Г
19.	А
20.	Б

**РОЗДІЛ VI.
Практична
стилістика і
культура
мовлення.
Морфологічні
засоби стилюстики**

1.	Б
2.	А
3.	Г
4.	Б
5.	В
6.	Б
7.	А
8.	В
9.	Б
10.	Д
11.	В
12.	Б
13.	Б
14.	В
15.	А
16.	В
17.	А
18.	Б
19.	Б
20.	Г
21.	А
22.	Д

23.	В
24.	В
25.	А
26.	Б
27.	В
28.	Б
29.	Д
30.	Г
31.	Б
32.	А
33.	Б
34.	А
35.	Г

**РОЗДІЛ VII.
Стилістика
простих речень**

1.	Б
2.	Б
3.	Д
4.	Г
5.	А
6.	Г
7.	Б
8.	А
9.	Д
10.	Д

11.	А
12.	Г
13.	А
14.	Д
15.	Г
16.	Б
17.	Д
18.	Б
19.	Д
20.	Г
21.	А
22.	Д
23.	В
24.	В
25.	Г
26.	Д
27.	В
28.	Д
29.	В
30.	Б

РОЗДІЛ VIII.
Стилістика
складних речень

1.	Б
2.	Г
3.	А

4.	Г
5.	А
6.	Г
7.	В
8.	А
9.	Д
10.	Г
11.	В
12.	Б
13.	Д
14.	Д
15.	Д
16.	Б
17.	А
18.	Г
19.	Б
20.	В
21.	Г
22.	Б
23.	А
24.	Д
25.	Б
26.	А
27.	В
28.	В
29.	Б

30.	Д
-----	---

РОЗДІЛ ІХ.
Стилістика
речень з різними
способами
вираження чужого
мовлення

1.	Б
2.	Д
3.	А
4.	Г
5.	Б
6.	В
7.	Д
8.	А
9.	Б
10.	Г
11.	Б
12.	Б
13.	Г
14.	Б
15.	Г

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко О. М. Українська мова та література: Довідник. Завдання у тестовій формі. – К.: Грамота, 2011, 2012, 2013.
2. Антонюк Т. М., Борис А. М., Стрижаківська О. С. Українська мова (за професійним спрямуванням): Навчальний посібник для студентів ВНЗ І-ІІ р. а. – Чернівці: Місто, 2010.
3. Бабич Н. Д. Українська мова: Підручник для 10 кл. загальноосвітніх закладів з навчанням румунською та молдавською мовами. – Львів: Світ, 2010.
4. Бабич Н. Д. Українська мова: Підручник для 11 кл. загальноосвітніх закладів з навчанням угорською мовою. – Львів: Світ, 2011.
5. Беляєв О., Симоненкова Л. та ін. Українська мова: Підручник для 10 – 11 кл. загальноосвітніх навчальних закладів з українською та російською мовами навчання. – К.: Освіта, 2003.
6. Глазова О. П. Українська мова: Підручник для 10 кл. – К.: Зодіак, 2010.
7. Головащук С. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1995.
8. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: Підручник для 10 класу. Рівень стандарту. – К.: Генеза, 2010.
9. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: Підручник для 11 класу. Рівень стандарту. – К.: Генеза, 2012.
10. Зубков М. Збірник диктантів для випускників та абітурієнтів з української мови. – Х.: СПДФО, 2007.
11. Кеврига А. П., Терещенко О. О. Зовнішнє оцінювання з української мови: Комплексний універсальний довідник. – Х.: Белкар-книга, 2007.
12. Пляш М. Я. Українська мова: Підручник для 10 класу. – К.: Освіта, 2010.
13. Словник синонімів української мови: В 2-х т. / Укл. Бурячок А., Гнатюк Г., Головащук С. та ін. – К.: Наукова думка, 2001.
14. Словник фразеологізмів української мови / Укл. Білоноженко В., Гнатюк І. та ін. – К.: Наукова думка, 2008.
15. Сучасний орфографічний словник української мови: 180 тис. слів / Укл. Дубічинський В. В., Косенко Н. Я. – Х.: Школа, 2007.
16. Тести. Українська мова. 5-12 класи / За ред. д. філол. н. проф. Гуїванюк Н. В. – К.: Академія, 2009.
17. Ткачук Т. П. Практичний правопис української мови. 20 уроків грамотності. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2006.
18. Українська мова. Комплексна підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання / О. Білецька, І. Житар, Т. Матвійчук. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2013.
19. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Ін-т української мови НАН України. – К.: Наукова думка, 2008.

20. Шевчук С. В. Українська мова: Навчальний посібник. – К.: Літера, 2000.
21. Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 2007.
22. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови. – К.: Освіта, 2007.

Примітка.

Вправи, позначені * (зірочкою), використані з підручника Ющука І.П. Практикум з правопису української мови. – К.: Освіта, 2007.

Вправи-переклади для практичних робіт рекомендовано на вибір та за бажанням студента.